

מחקרי מועצת תנועות הנוער

עין משוטטים

ראשית הטיולים בתנועות הנוער 1912 - 1942

גיל גרסל |

גיל גרטל

עין משוטטים

ראשית הטיולים בתנועות הנוער 1912-1942

מחקרי מועצת תנועות הנוער בישראל

ראו אור בסדרה:

1. **המסע אל ההגשמה החדשה בתנועות הנוער, לחנך לערכים ולא לצורות,** נעם אבן, 2014.

מהדורה שנייה, 2016.

גלגולו של רעיון ההגשמה, מהגשמה חלוצית חקלאית להגשמה בקהילה במסגרות חינוך ורווחה. התמודדות תנועות הנוער עם השינויים בחברה הישראלית והצלחתן בשינוי היעדים.

2. **הזדמנות למנהיגות, מנהיגות וחינוך למנהיגות בתנועות הנוער, נעם אבן,** רקפת הימן זהבי, אבי בורגר, 2016.

בתנועות הנוער מכשירים דורות של מנהיגים ואזרחים פעילים. התנועות, בזכות המבנה והקשר בין מדריכים לקבוצות, מהוות כר פורה להתנסות ולתרגול של בני הנוער במשימות הדורשות אחריות, יוזמה, הובלה והנהגה.

3. **עין משוטטים, ראשית הטילים בתנועות הנוער 1912-1942,** גיל גרטל, 2016.

תנועות הנוער התפתחו מתוך קבוצות של נוער מטייל. אל הטילים נוספה פעילות רעיונית, וכך התפלגו התנועות, כל תנועה והאידיאולוגיה שלה. במהלך הטיוול הנוער חי את תרבות הנוער, ומפיק לקחים ברובד הרעיוני של התנועה.

עומדים להתפרסם:

4. **צפונה ונגבה, טיוולי תנועות הנוער בישראל, תמונת מצב 2015,** רקפת הימן זהבי.

פריסת הטילים התנועתיים מתכנון ועד ביצוע, לאורך שנת פעילות ובחתיכי הגיל השונים, מדגימה היקף עצום של טיוולים בתנועות הנוער. הטיוול מהווה שיא בחינוך לערכי התנועה, והזדמנות לכיטוי ייחודיות, שייכות, גאווה ומחויבות.

5. **מאפייני החינוך בתנועות הנוער, המקרה של מחנות קיץ – תיק מקרה,** רקפת הימן זהבי, גיל גרטל.

תנועות הנוער מתאפיינות בנכונות גבוהה מצד בני הנוער לקחת חלק בפעילות לימודית וחינוכית. הדבר מתאפשר בזכות המאפיינים: שותפות והנהגה עצמית, גמישות תפקודית, התנסות ומשחקים, מבנה, מעמדות וסמלים.

עין משוטטים

ראשית הטיולים בתנועות הנוער

1942-1912

גיל גרטל

עין משוטטים

ראשית הטיולים בתנועות הנוער 1912-1942

גיל גרטל

עריכה מדעית:

ד"ר נעם אבן, הצוות הדידקטי בע"מ

ד"ר ניר מיכאלי, רקטור מכללת אורנים

תרשימי מפות ואיורים: שקד רענן תקשורת חזותית בע"מ – מיטל דוידזון

עיצוב כריכה: שקד רענן תקשורת חזותית בע"מ – שיר בגר

עריכה לשונית: שלמה אבן

עימוד: יהודית שטרנברג

הדפסה: דפוס חבצלת

מקור התמונות צוין לצד כל תמונה.

תמונת כריכה קדמית: חניכי תנועת הנוער בלאווייס בטיול.

(צילום באדיבות Center for Jewish History, NYC)

הערה: הספר (למעט הציטוטים) כתוב מטעמי אחידות בלשון זכר בדרך כלל

(מטייל, מדריך), אך מתייחס לכולם ולכולן.

© כל הזכויות שמורות למועצת תנועות הנוער ולצוות הדידקטי בע"מ

הוצאת מועצת תנועות הנוער. כסלו תשע"ז, דצמבר 2016

מסת"ב 978-965-92142-4-2 ISBN

נדפס בישראל 2016

תוכן העניינים

7	הקדמה
11	1. "צאו אל הטבע הפראי, העולם הפתוח, בלכבות מוארים" טיול הנוער הגרמני, וואנדרפוגל, להר ברוקן, 1897
33	2. "להטיל אחריות של ממש על מספר רב של נערים" הטיול על פי שיטת הצופיות של בארן פאול, 1907
47	3. "תחייה גופנית שתסלק את כל הפגמים שפגמה בנו הגלות" טיול אגודת ההתעמלות "מכבי" מירושלים למצדה ולעזה, 1912
63	4. "הודות לסיר הבישול" טיול ברית המשוטטים היהודים, כחול-לבן, ליער השחור, 1913
85	5. "נברא חיים חדשים, חיים בריאים" טיול אגודת המשוטטים מחיפה לזכרון יעקב, 1916
97	6. "תרים אחר תורת חיים חדשה" טיול השומר הצעיר ביערות וינה, 1917
113	7. "להכינם לקראת חיי חלוציות" טיול הצופים וגימנסיה הרצליה ליריחו, 1920
127	8. "להפיח רוחנו אחרי עבודה חינוכית בכל ערב וערב" טיול קבוצת גורדוניה משטניסלבוב, 1926
135	9. "מולדת זו, טוב לעבוד" טיול הנוער העובד לצפת וסביבתה, 1931

10. "הכול זוכרים את המראה מראש ההר"
153 טיול המחנות העולים לחרמון ולדמשק, 1933
11. "שרשרת אחת של כובשי כנען בכל דור ודור"
171 טיול קן תל אביב, בית"ר הצעירה, לזכרון יעקב, 1935
12. "שוב מקשיבים הרי יהודה לצלילי תפילת בניהם"
טיול עדת אברהם מבני עקיבא בירושלים,
187 לעין פארה, 1935
13. "דרך ההרים לרמת גן"
199 טיול קבוצת עדת הצופים מתל אביב לבני ברק, 1937
14. "לחנך את האדם לעמידה מול הבלתי אפשרי ולהפיכתו
לאפשרי"
207 טיולי תנועות הנוער למצדה, בשנת 1942
15. אסון עין גדי וראשיתה של התערבות מוסדית
229
16. ראשית הטיולים בתנועות הנוער
239
- 257 מקורות

הקדמה

בנחל שיח שבכרמל המערבי נובע מעיין בשם – עיין משוטטים. זאב וילנאי העיד כי כאשר היה חבר בוועדת השמות הממלכתית בחר למעיין את השם העברי כאות הוקרה לחוג המשוטטים, שכן המעיין היה אחד המקומות החביבים על חברי החוג. החוג נוסד בחודש מאי 1916 על ידי המורה פנחס כהן, מקרב תלמידי בית הספר הריאלי בחיפה. וילנאי היה אחד מחניכי הקבוצה. יומיים לאחר ייסוד החוג הם יצאו לטיולם הראשון. הם טיפסו מחיפה (תחתית) לכרמל, ירדו מערבה בנחל שיח דרך המעיין לחוף הים, והלכו לאורך החוף סביב הכרמל חזרה לעיר. כעבור שלוש שנים התאחדו המשוטטים עם קבוצה דומה מקרב תלמידי גימנסיה הרצלית בתל אביב וייסדו את הסתדרות הצופים העבריים.

בחרתי את עיין משוטטים כמקום המייצג בנוף את ראשיתם של טיולי תנועות הנוער בישראל, המעיין ממנו נבעו אין ספור טיולים של תנועות נוער מאז ועד היום. אלא שקבוצת המשוטטים בחיפה לא התהוותה יש מאין. היא הייתה פרי התפתחות של תרבות טיולים ופעילות גופנית, והתפתחות החינוך הפעלתני-חוויתי בבתי הספר ובחוגים מחוץ לבית הספר. על כן פותחים את הספר ארבעה טיולים שמייצגים את אותה התפתחות. הטיול הראשון בישראל הוא טיול למצדה משנת 1912, ומכאן ששנה זו נבחרה לכותרת הספר. אל מצדה הגיעו תנועות הנוער העובד, המחנות העולים והשומר הצעיר בשנת 1942. טיולים אלה היו לסמל של התגייסות הנוער

למאבק הציוני לקראת עצמאות יהודית בארץ ישראל. עצם ההגעה למצדה, במסע מדברי ממושך ומפרך, הייתה סמל לעוצמה, ליכולת הארגון ולעוז הרוח של חניכי תנועות הנוער. בין עין משוטטים למצדה נפרס ספר זה.

מטרת המחקר היא להציג בפני הקורא את הטיולים הראשונים של תנועות הנוער, ולהצביע על מגוון החוויות והמשמעויות שהחניכים והתנועות ייחסו לטיולים. לשם כך סקרתי מקורות ראשוניים, שבהם ראשוני התנועות (חניכים ומדריכים) תיארו את טיוליהם במועד קרוב ככל שניתן לטיול. הסיבה לכך היא שהזמן שעובר עלול לתעתע בזיכרונות. כאשר מטייל נזכר בטיול שהיה לפני שנים רבות סביר שיזכור דברים שרלוונטיים וחשובים לו במועד הכתיבה, ולא רק דברים שנחשבו בעיניו במהלך הטיול או מיד לאחריו.

את תיאורי הטיולים מצאתי בעלוני התנועות ובספרי הזיכרונות (ביוגרפיות) שכתבו מי שהיו חניכים או מדריכים בתנועות. עבור כל אחת מתנועות הנוער חיפשתי את המקור שהוא הקדום ביותר בתולדות התנועה, וכן מקור שהוא עשיר דיו בתיאור הטיול. כלומר, שניתן ללמוד מהמקור לא רק על מסלול הטיול ומועדו, אלא גם על החוויות המרכזיות שחוו בני הנוער בטיול.

בחירת מקורות המידע מעוררת אתגר מתודולוגי שחשוב להבהיר. אין לנו מידע איזה מכלל הטיולים שנערכו תועדו בכתב, וגם אין לנו מידע בדבר השאלה לאיזה מכלל הטיולים שתועדו הגיע המקור לרשותנו. מכאן שהמחקר לא מתיימר לתעד את כל הטיולים שנערכו בתנועות הנוער. יתרה מכך, גם במקורות שהגיעו לידינו אין לנו דרך לדעת מה בחר הכותב לתאר מתוך שלל האירועים שהתרחשו בטיול. כלומר, גם עבור הטיולים שמוצגים בספר אין ודאות שכך הם היו, אלא רק שכך הם תועדו בידי מי שתיאר אותם. בהחלט ברור שהיו עוד טיולים רבים שלא מצאתי עבורם מידע,

והיו עוד אין ספור חוויות בטיולים שהכותבים לא התייחסו אליהן בכתיבתם.

עם זאת, המידע הרב והמגוון שמצאתי מאפשר להאיר את ראשית הטיולים בתנועות הנוער בצורה רחבה ושלמה.

ועוד הערה חשובה בטרם קריאה: לכל תנועת נוער נבחר טיול אחד מרכזי המתואר בפירוט ובשם הפרק, ועוד כמה טיולים המוזכרים בקצרה. הבחירה הייתה מתוך העניין בטיולים ולא דווקא בתנועות. כלומר אין בבחירה כדי להעיד שזהו הטיול החשוב ביותר שנערך בכל אחת מהתנועות. בנוסף, המבט הינו על-תנועתי. כלומר, אם נבחר היבט מסוים לניתוח באמצעות טיול בתנועה אחת, אין זה אומר שהיבט זה אינו מופיע גם בטיולי תנועות אחרות.

תודה גדולה לנעם אבן עבור הליווי הצמוד ולקוראי הטיוטה הנוספים: ניר מיכאלי, רקפת הימן זהבי ושלמה אבן. תודה לזאב בורגר, מרים סמט ואסף זלצר שסייעו להגיע אל חלק מהמקורות. תודה מיוחדת לריקי מלמד ואלונה מנדלסון בארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה, לרומיה אדרי בספריית רמת אפעל ולרוני עזתי וצוות ארכיון יד טבנקין. תודה לצוותים בארכיון השומר הצעיר, ארכיון מכון ז'בוטינסקי, ארכיון המכבי, ארכיון טירת צבי, הארכיון הציוני והספרייה הלאומית.

די בהקדמה זאת כדי לצאת לדרך. קריאה מהנה.

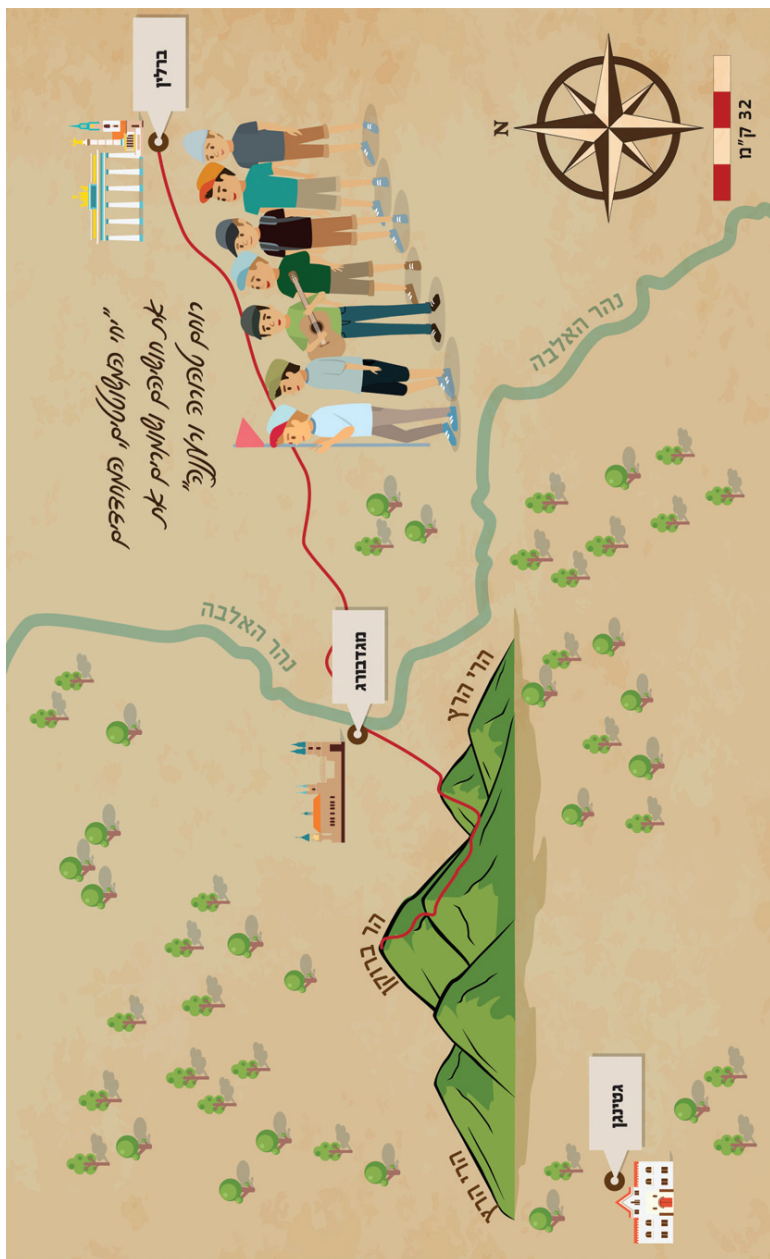
1. "צאו אל הטבע הפראי, העולם הפתוח, בלבבות מוארים"

טיול הנוער הגרמני, וואנדרפוגל, להר ברוקן, 1897

במהלך המאה ה-19 התפתחה באירופה תרבות של תיירות, כזו של הנאה ותענוגות וגם תיירות של מסעות הליכה בטבע הפראי. במקביל אליה, ובנסיבות שיתוארו להלן, התפתחה גם תרבות ייחודית לגיל הנעורים, בין ילדות לבגרות. המפגש של שתי התופעות הוליד את תנועת הנוער המשוטט, הוואנדרפוגל, הנחשבת כמקור תנועות הנוער.

ראשיתה של התנועה בשנת 1896 בברלין. הרמן הופמן היה סטודנט באוניברסיטה ולפרנסתו עבד כמורה לספרות ולשון גרמנית בחטיבת הביניים בשטיגליץ, פרבר כפרי בדרום-מזרח העיר. הוא היה מורה צעיר, בן 21, וקרוב ברוחו לגיל התלמידים. בהתאם, האווירה בכיתה הייתה נוחה וחופשית, בשונה מהמשמעת הנוקשה שבה התנהלו שיעורים אחרים.¹ באחד השיעורים סיפר הופמן לתלמידיו על טיולים שערך כמה שנים קודם לכן:

1 Walter Laqueur, *Young Germany: A History of the German Youth Movement*, New Brunswick, 1984. תורגם מאנגלית, כאן ובמקורות הבאים, בידי המחבר (ג.ג.).

המסע מברלין לפסגת ברוקן בהרי הרץ

זה היה בשנת 1890 כשהייתי בכיתה י'. אחד מהתלמידים התבקש לקרוא בקול רם מתוך המקראה, קטע שכותרתו "מסע ברגל". שאר התלמידים הקשיבו בחצי אוזן. חלק קראו בהיחבא דבר מה אחר מעניין יותר או פתרו תרגילים במתמטיקה. לפתע, היכה המורה באגרופו על השולחן: "תלמידים! מה אתם כה ישנוניים! אתם לא יכולים להפגין אדישות גדולה יותר כלפי מה שאתם שומעים! כאשר אנחנו היינו ילדים חסכנו כל פני, ובמהלך חופשת האביב או הקיץ היינו יוצאים לטיולי צעידה (hiking). אבל אתם? אתם מעדיפים פשוט לשכב בטלים באוויר הקיץ!

דבריו אחזו, לפחות בחלק מאיתנו. במהלך חופשת הקיץ הבאה אחי הצעירים ממני, חבר ללימודים ואני צעדנו עם תרמילים על גבינו [...] צעדנו ארבעים קילומטרים מדי יום להרי הרץ (Harz), ולאחר שמונה עשר ימים חזרנו הביתה באותה הדרך.²

בהמשך לסיפוריו ארגן הופמן קבוצת מטיילים מקרב התלמידים. זה היה כמובן בידיעת מנהל בית הספר, שבנו היה בין חברי הקבוצה, ובהסכמת הורי התלמידים. בשנה הראשונה הם טיילו בסופי שבוע בסביבה הקרובה. אחד מהם כתב בזיכרונותיו:

מסעות מאומצים, באורח חיים בסיסי ובמינימום הוצאות. בישול על גבי תנור ספירט מאולתר [...] לינה באכסניות כפריות, אסמים, אוהלים מתקפלים, ולעתים מתארחים

2 Anna Mageras, *Nesting the Nation — Youthful Conceptions of Nature, Culture, and Modernity in Wilhelmine Germany*. Thesis submitted to the faculty of Wesleyan University, 2010. p. 27

בבתים של בני המעמד הבינוני; ותמיד בשירה (שירי עם ושירי ילדים).³

באחד ממפגשי הקבוצה הם קראו בספר "יומן מסע להרי הרץ" (Die Harzreise) מאת המשורר היינריך היינה. בשנת 1821 למד היינה, יהודי שהתנצר מאוחר יותר, באוניברסיטת גטינגן, השוכנת ממערב להרי הרץ. הוא ערך מסע רגלי אל פסגת הר ברוקן (1,141, Brocken, Mטר), הגבוה בהרי הרץ. בספר הוא תיאר את מסלול ההליכה, שיבץ שירים שכתב וכן קטעי פרוזה והגות. הנה למשל דברים שכתב בפסגת ההר:

הר ברוקן הוא גרמני. בדומה לאופי היסודי הגרמני הוא מגדיר לנו, בצורה חדה ומדויקת, את התמונה השלמה: מאות ערים, עיירות וכפרים אשר נמצאים בעיקר מצפוננו, וכל פסגות ההרים, היערות, הנהרות והמישורים השוכנים עד לאין סוף, במרחקים סביבו. אולם בדיוק מסיבה זאת, הכול נראה כאילו תוכנן בדיוקנות ושורטט בשלמות כמפה צבעונית, ובשום כיוון העין אינה שבעה ממראה הנופים היפים. ממש כשם שאנחנו הגרמנים המהודרים מרגישים חובה כלפי הדייקנות המכובדת, כאשר אנחנו מייחסים משמעות של יופי לתמונה השלמה של הכול מכול, ולעולם לא לחלקים הנפרדים. ההר, כתוצאה מכך, משרה רוגע גרמני, תדמית של סובלנות וחוכמה. פשוט משום שהוא יכול לראות דברים כה רחוקים, ועם זאת כה מובהקים.⁴

3 Robbert-Jan Adriaansen, *The Rhythm of Eternity: The German Youth Movement and the Experience of the Past*, Berghahn Books, 2015. p. 31
 4 Die Harzreise by Heinrich Heine בתרגום לאנגלית, מובא ברשת באתר Project Gutenberg, עמוד 83 ביצירה. לספר מהדורה עברית: הנסיעה בהרי הרץ, הוצאת שטיבל, ורשה 1920. החלק המתורגם בעמוד 58 בספר זה. מצאתי כי העברית בתרגום היא ארכאית ועל כן העדפתי להציע תרגום משלי לקטע (ג.ג).

הדברים עוררו בקבוצה את הרצון לשחזר את הטיול. ואכן, בחופשת הקיץ של השנה הבאה, שנת 1897, יצא הופמן עם קבוצת התלמידים למסע הארוך הראשון, מהלך שלושה שבועות, מברלין להרי הרץ ובחזרה.

בתוך כך, הכניס הופמן סדר בקבוצה. לעצמו העניק את התואר Oberhauptling, ראש הקבוצה. "הפטלינג" הוא גם הכינוי בגרמנית לציף, ראש שבט ילידי באמריקה, ויש בכך רמז למודל חיי הטבע שהופמן ביקש לחקות. תחתיו היו שני ראשי צוותים, אחיו ארנסט הופמן וקרל פישר, הבכיר מבין התלמידים. שאר הקבוצה חולקה לזוגות: "טיילים" (wander) שהם הבכירים יותר ו"שועלים" (fox), שהם חסרי הניסיון. הם הלכו בזוגות כך שכל שועל צמוד לטייל, שמסייע לו ככל שנדרש.

חוג המטיילים של הופמן היה הגלגול הראשון של טיולי תנועות הנוער בגרמניה.

וואנדרפוגל Wandervogel

בשנת 1900 סיים הופמן את לימודיו באוניברסיטה ועבר לעבוד בשירות החוץ הגרמני. בטרם עזב את בית הספר הוא כתב לתלמידיו:

צאו אל הטבע הפראי, העולם הפתוח, בלבבות מוארים. שחררו את עצמכם מהמתח והלחץ של בתי הספר, מהדאגות אודות העתיד, מהפיקוח על כל צעד שלכם. היו אדונים לעצמכם ומצאו את הדרך שלכם.

הצעידה תהיה לרווחת הצעירים אשר מעבירים את הפנאי שלהם בערים, חנוטים בכפפות ובגדים אלגנטיים, במקום לרענן את גופם ואת נפשם בטבע החופשי. באמצעות הצעידה, נער העיר שובר את ההרגל לראות

בכל משב של רוח, בכל מטר של גשם, בכל שלולית של בויץ, כאילו הם מסמרים בארון הקבורה שלו. במקום זאת הוא פורץ החוצה, בשמחה, אל תוך הרוח והגשם. על כן צאו אל היערות והשדות, ילדי גרמניה, פיתחו את עיניכם לחיות ולפעלתנות של הטבע. יחי המשוטטים, המחדדים את חושיהם ושומרים את רוחם טהורה ורעננה.⁵

הופמן בחר בקרל פישר, התלמיד הבכיר בקבוצה, כמחליפו, והנחה אותו, כפי שכתב לימים: "לקדם סוג זה של טיולי נוער בקרב הנוער הגרמני מעבר לגבולות שטיגליץ".⁶

פישר הצליח לגייס לקבוצות המטיילים כמאה תלמידים וכן תריסר הורים בעלי עניין שישמשו כמלווים ומפקחים לקבוצות. הוא אף אסף מספר מבוגרים, לשמש כוועדה המלווה את חוגי המטיילים. ב-4 בנובמבר 1901 התקיים מפגש היסוד של הוועדה. בחפשמ אחר שם לארגון נזכר אחד מהם בכתובת הנצחה החקוקה על אחד הקברים בבית העלמין של ברלין: "מי נתן לך, ציפור נודדת, את הידע שלא לסטות מדרך הישר?"⁷ השותפים אהבו את הרעיון שבמשפט ומכאן נלקח שם הארגון – Wandervogel (וואנדרפוגל. בעברית – ציפור נודדת).

הדימוי של מטיילים כציפורים נודדות מופיע בשירה הרומנטית הגרמנית עוד קודם לכן. למשל, בשיר "אגדה על הנהר ריין, יין וטיולים" של המשורר Otto Roquett משנת 1851:

John Alexander Williams, *Turning to Nature in Germany*, Stanford University Press, 2007. p. 126

6 *The Rhythm of Eternity*, עמוד 31.

7 *Turning to Nature*, עמוד 124.

אתם הציפורים הנודדות שבאוויר
בזוהר האוויר הצלול, בריח המתוק של השמש
בגלים הכחולים שבשמים
אני מברך אתכם כשותפים לדרך.

גם אני ציפור נודדת,
נשימה צלולה של החיים מובילה אותי
ושיריי כמתנות
הם האוצר היקר שברשותי.⁸

קרל פיישר היה מנהיג קפדן, והוא מיסד את הקבוצות על ידי תקנות שונות. במיוחד התבטא הדבר באופיים של הטיולים: מסעות של הליכה מאומצת וממושכת. לא כל החברים קיבלו את מנהיגותו הנוקשה, ובשנת 1904 הוא הודח מתפקידו.

עם זאת הצליח פיישר לממש את חזונו של הופמן, הרבה מעבר למצופה. טיולי הוואנדרפוגל עוררו מורים ובני נוער בכל רחבי גרמניה, ואף בארצות נוספות, לעשות כמותם: לטייל בקבוצות נוער. בתוך עשר שנים כבר היו כ-24 אלף בני נוער וסטודנטים חברים בהתארגנויות שונות תחת השם וואנדרפוגל. רובם (כ-90 אחוז) היו בנים, ממשפחות פרוטסטנטיות מהמעמד הכלכלי הבינוני-גבוה.⁹

הקבוצות, כפי שעוד יודגם, לא היו דומות, לא בגישה הרעיונית באשר למטרות הטיולים וגם לא בתרבות הטיולים ודרכי ביצועם. אבל התפשטות הרעיון לכל רחבי אירופה מצביעה על עובדה פשוטה: הטיולים ענו על צורך אמיתי של בני הנוער באותה תקופה. בפרסום משנת 1913 נכתב:

8 *Nesting the Nation*, עמוד 29.

9 *Turning to Nature*, עמוד 124.

מי יודע מהיכן הגיע הוואנדרפוגל? אף אחד. דחף גדול נורה מתוך האנשים, וכל אחד מהם הרגיש מעורר ונמשך, גם אם לא ידע ממה.¹⁰

חשוב להדגיש את ההבדל בין טיולי הצופיות (שיתוארו בפרק 2) לבין טיולי הנוער הגרמני. הצופיות הציגה תכנית רעיונית-חינוכית מגובשת, שטיולים היו דרך מתאימה להפעלתה. לעומת זאת הנוער הגרמני התלהב לטייל. רק בדיעבד שוקדים החוקרים להסביר את התופעה, כלומר לברר מדוע התפשט מנהג הטיולים בקרב בני הנוער בגרמניה של אותן שנים, ועל איזה צורך הטיולים נתנו מענה.

התשובה היא שהעת הייתה בשלה לדבר, הן מבחינת תרבות הטיולים והן מבחינת תרבות הנוער, כפי שיוסבר להלן.

תיירות וטיילות

תיירות וטיילות הן תופעות חדשות יחסית בתרבות האנושית. בעת העתיקה אנשים לא טיילו בחיק הטבע לשם עונג, בעיקר משום שהטבע היה מרחב מסוכן ובלתי מוכר. אפילו התפיסה שהטבע הוא יפה לא הייתה קיימת. הנה למשל, בחיבור פילוסופי משנת 1685 מתואר נוף פסגות הרי האלפים במילים הבאות:

אלה אינם יכולים להיות מעשי הבריאה הראשונית של בורא עולם, אלא שרידי הרס של העולם הראשון, אשר במהלך המבול נשבר לכל כך הרבה חלקים חסרי צורה וסדר.¹¹

10 שם, עמוד 126.

Christopher Thacker, *The Wildness Pleases*, Croom Helm, London, 11 1983. p. 4

במהלך המהפכה המדעית נעשה הטבע נושא למחקר ולהתעניינות. מכאן התפתחה התפיסה שהטבע הוא מעשי ידי אלוהים ולכן הוא חייב להיות שלם ומושלם. כך למשל נכתב בראשית המאה ה-18:

נחקר תחילה את טבע המקום, בניסיוננו לתפוס לפחות שמץ מתוך הגאונות של הבורא והיופי השמימי [...] הו טבע נהדר! תצוגה עילאית של אלוהים שליט עולם! הכול אהוב, הכול יפה והכול שמימי! הו טבע אדיר! ייצוג מושלם לבורא עולם!¹²

מלבד טיולי התענגות על יפי הטבע התפתחה גם תרבות של ספורט טיולי, שעיקרה צעידה למרחקים (hiking). תופעה זאת קשורה למהפכה התעשייתית, אשר בעקבותיה נעשו הערים צפופות ומזוהמות. היציאה אל הטבע אפשרה שהות במרחבים פתוחים, באוויר הצח, בשילוב של פעילות גופנית שנחשבה מבריא. בהמשך הספר (פרק 3) נרחיב בהיבט הרפואי-בריאותי.

תרבות הנוער

כשם שטיולים לא היו עניין נפוץ עד המאה ה-19, כך גם לא הייתה קיימת תפיסה של "גיל נעורים" כקבוצה תרבותית ייחודית. זה קרה בהקשר של המהפכה המדעית והטכנולוגית, והצורך של אנשים ללמוד במשך שנים ארוכות בטרם יוכלו לתפקד בחברה הבוגרת. כך התהוותה תקופה בת מספר שנים, מגיל 14 עד 18 לערך, שבהן

הצעירים היו כבר בשלים דיים מבחינת התפתחותם האישית, אך אינם בשלים לתפקוד עצמאי מנקודת המבט של החברה.¹³

סטנלי הול, פסיכולוג אמריקאי, היה הראשון להגדיר את תופעת גיל ההתבגרות, בספר משנת 1904.¹⁴ באותן שנים פעל בגרמניה מחנך בשם גוסטב ויניקן. רעיונותיו החדשניים בדבר ההנהגה העצמית של הנוער, גם במסגרת בית הספר, הפכו אותו למחנך הנערץ על ידי הנוער הגרמני. במאמר בשם "מהי תרבות הנוער?" הוא כתב:

אין הנוער גיל של בלתי מבוגרים בלבד, אין הוא תקופת אי השלמות וההכנה לקראת העתיד, כי אם תקופה בעלת ערכים עצמיים שאין להמירם ואין להחליפם.¹⁵

ייחודה של תרבות הנוער, לפי ויניקן, נובע מן המתח שבין שאיפתו של הנער להתפתחות אישית וייחודית לבין רצונו למצוא לו מקום במסגרת התרבות והחברה הבוגרת שאליה הוא משתייך. אין אפשרות לדלג על שלב זה ואין צורך לפתור או לרפא אותו כאילו היה לקות. להפך, ההתלבטות היא שלב אמיתי והכרחי בהבשלת אישיותם של הנערים וכך יש להתייחס אליה.

הביקורת, שכה אופיינית לבני הנוער, אינה דחף הרסני אלא ביטוי טבעי לצורך שלהם להתמודד. מחנך לא אמור לדכא את הביקורת או לחסום אותה, משום שאז מצוקות הנערים תתפרצנה בדרך שלילית. באותה מידה אסור לתת לנערים חופש מוחלט,

13 ראובן כהנא, נעורים והקוד הבלתי פורמלי, הוצאת ביאליק, 2007. עמוד 43.

14 קנת' קניסטון, "הנעורים כשלב בחיים", בתוך: תמר רפפורט (עורכת), בין שני עולמות – המעמד החברתי של נעורים, האוניברסיטה העברית, 1986. עמודים 73-84.

15 מכס אדלר, אנשי המחרת, ורשה, 1931. עמוד 106.

משום שחופש, בשעה שאין הם בשלים לשלוט בו, יקשה עליהם להגדיר את אישיותם ולפתח את כישרונותיהם.

כללו של דבר, תרבות הנוער מתקיימת על המתח שבין חופש ועצמאות לבין שליטת המבוגרים והנחלת תרבותם. קבוצות הטיולים של הוואנדרפוגל היו ביטוי לשני החידושים התרבותיים של סוף המאה ה-19: הנהג לטייל ולשהות בחיק הטבע, והרצון של בני הנוער לשהות במסגרת חברתית של בני גילם. הצורך הזה התפשט גם אל קבוצות נערים שמחוץ לוואנדרפוגל.

טיפוח הנוער במועדונים ובארגונים

בשלהי המאה ה-19 עבר את מרכז אירופה גל הגירה גדול של צעירים, החל מגיל 14, רובם בנים. הם עזבו את הכפרים והעיירות והיגרו לערים הגדולות, בהן היה ביקוש רב לידיים עובדות במפעלי התעשייה. ההערכה היא שמדובר בארבעה מיליון צעירים, בגרמניה בלבד.¹⁶

בחוגי השלטון נוצר חשש גדול משכבת אוכלוסייה זאת, שכן לא מדובר רק בתרבות נוער חדשה ועצמאית אלא בנוער מנותק מכל מסגרת מחנכת – בית ההורים או בתי הספר. הטענה הייתה שניתוק בני הנוער ממסגרות מחנכות מתרחש מוקדם מדי, וימנע מהם להתפתח ולהבשיל כשותפים לחברה הבוגרת.

במענה לכך נפתחו ביוזמת הרשויות המקומיות מועדוני נוער, בהם יכלו הצעירים לבלות את זמנם החופשי. המועדונים הציעו לצעירים אולמות משחקים, חוגי ספורט, ספריות, קורסים להשלמת השכלה ופעילות חברתית.

במקביל נוסדו ארגוני נוער ביוזמת מוסדות נוספים. כך למשל נוסד בגרמניה בשנת 1896 ארגון הנוער הכנסייתי. גם המפלגות הפוליטיות בחשו בחינוך הנוער, וכך נוסדו מצד אחד קבוצות נוער סוציאל דמוקרטי, שהובילו מחאה כנגד תנאי העבודה במפעלים, ומצד שני הליגה לנוער הגרמני, שנתמכה בידי המפלגות הלאומיות. הארגונים השונים ניצלו את הניתוק של בני הנוער ממסגרות החינוך כדי לגייסם לשורותיהם.

בשנת 1911 החלו רשויות המדינה לתקצב ולהסדיר את ארגוני הנוער השונים. שר החינוך של פרוסיה אמר בעניין זה: "המטרה של טיפוח הנוער היא לעזור ולבנות דור צעיר שהוא שמח, בריא, בעל מוראל חיובי, ירא אלוהים, בעל תודעה חברתית ומלא באהבה למולדת."¹⁷

המכנה המשותף של ארגוני טיפוח הנוער היה שההצטרפות אליהם הייתה חופשית. לפיכך, לצד הפעילות החינוכית שהם הציגו נדרשו המארגנים להציע לנערים חוויה חיובית, כזאת שהם ירצו להתמיד בה. אחד הכלים ליצירת החוויה היה הטוילים. ראשי הארגונים זיהו את ההצלחה של קבוצות הוואנדרפוגל, והעתיקו מהן את רעיון הטוילים.

הפעילות בטיולי הנוער

עד כה הוצג היקף התופעה, שתחילתה בטיולי קבוצת התלמידים של הופמן בשנת 1896 והיא התפשטה עד מהרה בכל מרכז אירופה. כפי שהוזכר, קבוצות הנערים היו שונות מאוד באופיין, במטרות

שקבעו לעצמן ובדרך הביצוע של הטיולים. בהמשך מוצגים פניה השונים של תרבות טיולי הנוער באותן שנים.

הקבוצה

המכנה המשותף והייחודי לכל הטיולים היה המסגרת הקבוצתית של בני הנוער. הם היו בגילאים שונים, מגיל 14 ומעלה, ולעתים בני מעמדות שונים. במהלך הטיולים הקבוצה הפכה לחבורה, והחבורה הפכה לאחווה.

כאמור, הקבוצות טיילו בהסכמת ההורים ובליזוי מבוגרים, אולם אלה היו מבוגרים צעירים, בדרך כלל סטודנטים, שהיו קרובים בתפיסותיהם לבני הנוער. בתרבות הגרמנית של אותן שנים המסגרות החברתיות היו מאוד מוקפדות ונשענו על רקע חברתי-כלכלי. קבוצות הנוער יצרו מכנה משותף חדש, שלא היה מוכר קודם לכן – הנעורים.

גודל הקבוצה לא היה קבוע, ובדרך כלל מדובר בעשרה עד עשרים נערים בקבוצה. רובם היו בנים ורק בשלב שני, החל משנת 1906, החלו להתארגן גם קבוצות של בנות מטיילות. בדרך כלל היו קבוצות נפרדות לבנים ולבנות, משום ההכרה שתחומי העניין של הצעירים והצעירות היו שונים. עם זאת, היו גם קבוצות מעורבות.

פשטות האמצעים ודימוי ה־"vagantium"

התיירות של המבוגרים באותן שנים התאפיינה בהנאה מפנאי וממותרות. הטיולים ביטאו את היציאה מחיי השגרה העירוניים והאפורים והדבר התבטא בפיקניקים משופעים במזון משובח, לינה בבתי מלון ברמה גבוהה ככל שניתן, מנוחה וחוסר פעילות.

טיולי הנוער ביקשו את ההיפך הגמור. הם בזו למותרות ולכסף, אכלו מזון בסיסי כבישול עצמי, התלבשו בבגדים פשוטים ורפויים, ולנו בחיק הטבע או בחוות שעברו בדרך.

הדימוי האהוב עליהם היה של הנווד־הרוכל־החכם של ימי

הביניים (vagrantium). זאת הייתה דמות בפולקלור של אירופה של אדם חסר רכוש ודאגות, הנווד חופשי מכפר לכפר, מתפרנס מרוכלות, שירה וסיפור סיפורים אשר ליקט בדרכים. איש פשוט וחכם, חברותי ואוהב כול, שבז לחומרנות ומוצא את אושרו בדברים הקטנים.

יציאה מהחברה הבוגרת

בהמשך ישיר לדימוי הנווד מרדו בני הנוער בחברה הבוגרת העירונית, המתועשת, האקדמאית והכפותה בנורמות קפדניות של מותר ואסור. באחד מעלוני תנועת הוואנדרפוגל כתב אלמוני: "מהטיול הראשון של היום הראשון אני הייתי שם, וזה היה כל עולמי. עולם הגון, לא עולם השקר הקרוי 'חברה'".¹⁸

אחד החברים, הנס ברונר, כתב בשנת 1910:

כל תקופה זקוקה לתנועה המדריכה שלה. כיום, תושבי העיר זקוקים לוואנדרפוגל. במשך מאות שנים העיר הייתה הנותנת. היא נתנה ונתנה עד אשר התרוקנה ושקעה. כיום אנו חייבים לצאת החוצה להרים, למלא את צרכינו ממה שיש שם, למען שיווי המשקל וההוגנות [...] טייל עד אשר תהיה אדם חזק, כל השאר יבוא לך בהמשך מתוך כך. כלומר, לא כמעשה טלאים הניתן מבחוץ, אלא מתוך מהותך הפנימית.¹⁹

נראה בהמשך שמרד הנעורים היה קצר, וכאשר בגרו בני הנוער הם חזרו לחיק החברה העירונית. אולם לכמה שנים, שנות הנעורים, הטיולים היוו עבורם מרחב מדומיין משלהם.

18 שם, עמוד 126.

19 Nesting the Nation, עמוד 78.

הליכה מאומצת

מרבית הטיולים היו טיולי צעידה (hiking) שבהם גמיאת המרחקים הייתה למטרה בפני עצמה. כאלה היו טיולי הקבוצה הראשונה של הוואנדרפוגל, שבראשה עמד קרל פיישר.

אחד מחברי הקבוצה, זיגפריד קופל, מתח על פיישר ביקורת שבשל ההליכה המאומצת המטיילים אינם יכולים להעניק תשומת לב לסביבה ואלו טיולים חסרי הרהור וחשיבה: "נשענים קדימה, אפילו אם אין להם תרמיל גב, העיניים נעוצות באדמה, חותרים במרץ עם הזרועות, דוהרים קדימה כביכול יש לפנייהם אויב."²⁰

קשר בלתי אמצעי לטבע

לצד ההליכה המאומצת למרחקים ארוכים התפתחו בחלק מהקבוצות טיולים אחרים, שלא נמדדו בקצב ההליכה. היו אלה טיולי היטהרות, שבמהלכם חוו הצעירים את הטבע שסביבם בלב קל. פרנק פיישר, מראשוני הוואנדרפוגל, הוביל מגמה זאת:

טיול צריך תמיד להעניק ניסיון מייד, ואדם יכול לחוות דבר כבעל ערך בסביבה אם הוא מחובר אליה רגשית. יציאה מקרית רבת שעשוע, ערב שמח בחצר הבר (בית מרזח) או שיט בסירה הם כשלעצמם אינם התנסויות. הם לא מספקים העשרה לחיינו ולא דחפים הולכים ומתחזקים.²¹

עבורו היה הכרח ליצור קשר חזק עם מקום הטיול. למשל, להבין את הנוף ואת דרך היווצרותו. הוא קרא למטיילים להיות בלתי שיפוטניים, ולעולם מופתעים מכל אשר הם יפגשו בדרך. כאשר יש למטייל יכולת כזאת להביט בעולם, הטבע והאנשים שהוא פוגש בטיולים הופכים לדברים בעלי ערך ואיכות פנימיים, ולא נשפטים

20. עמוד 36, *The Rhythm of Eternity*.

21. עמוד 38, שם.

על פי סטנדרטים שהמטיילים הביאו מביתם. במילים אחרות, הנוף הוא לא "יפה" כי כך כתוב בספר התיירות או כי כך אומרים כולם, אלא הוא יפה כי אתה בעצמך חווה את היופי שבו. פישר עצמו כינה טיולים אלה "פעילות ויטאלית (מלאת חיים) משחררת ורוחנית".²²

בעלוני הוואנדרפוגל ישנם איורים שהמטיילים ציירו במהלך הטיולים: צמחים, בעלי חיים, סלעים, יערות, פסגות הרים וכפרים. הם אף ארגנו תחרויות של צילומים וציורים של הטבע. בעלון משנת 1910 נכתב:

חברי הוואנדרפוגל המרבים לטייל במרחב הריין מתעבים, ובצדק, את בתי המלון והמכוניות המהירות, עושים שימוש בשבילי ההרים החוצים יערות ועוברים ליד טירות, לעתים יורדים לתחתית העמק, ואחר כך שוב מטפסים ומאפשרים מבט חדש, בלתי צפוי ונפלא על עמק הריין מפסגות ההרים.²³

גישה זאת של קירבה לטבע הביאה את הצעירים להתרוממות רוח, שהייתה מניע חשוב ליציאה לטיולים. הדבר מקבל ביטוי בתיאורי טבע הכתובים בהתפעלות ובשפת שירה:

אנו מטיילים בשולי הגבעות של ערבת גרמניה היפה. היא שוכנת בין הנהר אלבה לנהר ווסר, כים קפוא. המגוון העדין של פני השטח, פרטי הנוף החוזרים, מקנים למראה את פשטותו, והנוף הנמשך לאין סוף מעניק תחושה של נצחיות [...] געגועים קושרים ללא ספק כל אחד אשר נולד כאן במקום

22 ש.ם.

23 Nesting the Nation, עמוד 73.

זה. כאן, השמים והערכה הם כמו שמים וים, והגגות החרוטיים של המבנים בוקעים כמו תרנים מעל קו הגלים.²⁴

ניווט

בין הפעולות המהותיות לטיולים היו הניווט וההתמצאות. כחלק מבריחתם מהתיירות הבוגרת המטיילים השתדלו שלא ללכת במסלולי טיול מוכרים, אלא לשוטט בר בשטח. בשנת 1911 יצאה לאור בגרמניה, לראשונה, סדרה של מפות טופוגרפיות. המפות סייעו לקבוצות לתכנן ולנווט את הטיולים ללא תלות בספרי תיירות. כך נכתב בעניין זה באותה שנה:

בהחלט יש הנאה רבה בכך שניתן להשתחרר מהיותך מודרך, על ידי מדריך או שלטי הכוונה. זה מאפשר למטייל להתמסר ליופי של הטבע. כל אדם צריך להיות מסוגל לצעוד ללא הדרכה ולא להיות חסר אונים כאשר הוא מבודד לנפשו.²⁵

נגינה ושירה

מנהג נפוץ בטיולי הוואנדרפוגל היה ליווי ההליכה בנגינה ובשירה. ישנן תמונות שבהן נראים בני הנוער הולכים, כשאחד החברים מנגן בגיטרה. השירים היו, בהמשך לאמור לעיל, שירי עם גרמניים מתקופת ימי הביניים. הם ליקטו שירים בכפרים שבהם עברו ובשלב מסוים החלו לפרסם שירונים, שהיו פריט חובה בתרמילו של כל מטייל. הנס רייכנבאך כתב בזיכרונותיו כיצד השירה והנגינה אפיינו את הוואנדרפוגל, בהשוואה לקבוצות נוער אחרות:

פעם צעדתי בדרך כפרית, יחד עם קבוצה של נערים חסרי דאגה מהוואנדרפוגל. היו לנו גיטרות ושרנו לצלילן כל מיני

24 שם, עמוד 35.

25 שם, עמוד 71.

קבוצת וואנדרפוגל מברלין, ינואר 1930.
(צילום באדיבות Bundesarchiv Bild)

שירים על המרחבים הפתוחים ועל תאוות הנדודים התוססת. אני רוצה לומר שהגיטרה, בצליליה הנוגים והעליזים, הבלתי מזיקים, מייצגת בדרך מסוימת את הוואנדרפוגל. גם לתנועות הנוער הלאומי היו כלי נגינה שמסמלים אותם: המשרוקיות והתופים הפכו לסמל הביטוי שלהם.²⁶

משחקי מלחמה

בין הפעולות השכיחות ששולבו בטיולים היו משחקים חברתיים, ובמיוחד משחקי מלחמה:

בסדר קפדני עשתה היחידה את דרכה. דרך היער המבודד הם צעדו, חוצים מדרונות תלולים מהם נשקף נוף נפלא של

Maria Reichenbach, Robert Cohen (ed.), *Hans Reichenbach – Selected Writings 1909–1953: Volume One*, D.R Publishing, 1978. pp. 92–93

עמקים רחבים. "תפוס מחסה", פקד מנהיג הקבוצה, בקול חד. הנערים השתטחו ברכות, כך שהאויב לא יוכל לשמוע אותם. באותה העת, השמש זהרה מאחורי קו עננים עדין, וקרניה מוחזרות בברק מעבר למדרון העצים, מהפס הנוצץ של המים בתחתית העמק. אלא שאיש מהנערים לא עצר לרגע על מנת להתבונן בדבר; הם צעדו כולם במרץ, רוקעים ברגליהם, בתוך קבוצותיהם, בטורים מסודרים למשעי, מצייתים למשימתם במשחק המלחמה. לאחר שהגיעו למקום ההתבצרות נשלחו כמה סיירים כדי לצפות בתנועתם של כוחות האויב המתקדם. מעט אחר כך האויב הגיע; בקריאות "הידד" המחנה התעורר כסערה.

עם זאת, שום קרב לא התחולל; המנהיג הכתיר בניצחון את הקבוצה שהגיעה בצורה המאורגנת ביותר. כעת, כשכל היחידות שוב יחד, הם צעדו בטור ארוך חזרה הביתה.²⁷

פטריוטיות ולאומיות

ההנאה מיפי הטבע, כשם שהיא מייצגת את המפגש האישי בין המטייל לסביבה כך היא התפרשה על ידי רבים בהקשר הלאומי. בשטח גרמניה המוכרת לנו כיום היו מאות נסיכויות ומדינות קטנות ועצמאיות. רק בשנת 1871 איחד אוטו פון ביסמרק את הנסיכויות ללאום אחד. היה זה תהליך חינוכי איטי, שנמשך גם בתקופת הקיום של הוואנדרפוגל. הפטריוטיות ללאום הגרמני הייתה נושא שעל סדר יומם, והטיולים שולבו גם בכך. כך הם כתבו בעניין זה:

ככל שאתה רואה את יופיו של הטבע בעיניך שלך, וככל שאתה מכיר טוב את האנשים המאכלסים אותו, כך תלמד לאהוב באמת את מולדתנו הנפלאה.
הטיולים חושפים את הצעירים לחופש שבטבע. אלא

שהחופש הזה לא נועד רק לשעשוע אישי, אלא לחינוך עצמי לקשיחות, משמעת עצמית ופטריוטיות. המוטו היה: עבוד על עצמך, הפוך את צעידותיך למופת.²⁸

סוציאליזציה

מעבר לכל המאפיינים של בריחה מהעיר ומחברת המבוגרים שימשו הטיולים בסופו של דבר כשלב בתהליך החינוך וההשתלבות של בני הנוער באותה חברה עצמה. נראה שהם עצמם הבינו את הדבר, כפי שניכר בכתביהם. כבר בשנת 1910 כתב פרנק פישר:

אני משתוקק מאוד לחוות ולשמור על הקשר העתיק לאדמה ולמשפחה. אבל כל זה, זה רק חלום. אנחנו כולנו כבר עירוניים של העת החדשה, חסרי תחושת מולדת וזרים לארץ.²⁹

המטיילים לא ביטלו את המודרניזציה, כפי שנהוג לחשוב, אלא חיפשו אחר איזון טוב יותר בין הקידמה לבין התרבות של ימים עברו:

החיים שאנו שואפים להם, גם במרכזי הערים, יזכירו את חייהם של הצעירים מימי הביניים וכן של המשכילים הנודדים [...] כך דמיינו את מראה הגוף הנועז והשיער הארוך, וכך דמיינו את קולות השירה של שירי העם שנשכחו מזה מאות בשנים [...] הרושם של ימי הביניים היה מלא. ועם זאת ניהלנו אורח חיים מודרני, חדשני והרפתקני ככל בני הנוער כיום.³⁰

28 *Turning to Nature*, עמוד 126.

29 *Nesting the Nation*, עמוד 67.

30 שם, עמוד 80.

צריך לזכור שמדובר בנערים ונערות ממשפחות מהמעמד הבינוני הגבוה, אשר היו להם הפנאי והאמצעים על מנת לצאת לטיולים, והיה להם בית חם לחזור אליו בסופם. הם לא התכוונו לעזוב את בתי הוריהם, ואף לא את מסלול הלימודים בתיכון ובאוניברסיטה. הטבע היה להם מרחב של חופש, אבל לא בית מגורים של קבע.

אחד מראשוני הוואנדרפוגל, הנס ברואר, סיכם זאת יפה בשנת 1913:

הם בזו למטרופולין, לעגו והשמיצו את כל מה שנחשב קדוש בחיי העיר. הם בחרו בחיי דלות, הזדקקות ומחסור, הסתערו החוצה אל העמקים והיערות הפראיים, וישבו שם בבידודות. זה היה זמן פראי ונפלא.

סלע לציון ייסוד הוואנדרפוגל בגינה בשכונת שטיגליץ בברלין.
(צילום: גיל גרטל, 2016)

[...]

כך הם צעדו, מבוגרים יותר ויותר, על מסלול החינוך הטבעי, עד אשר הגיעו לזמן הנוכחי. עד אשר, מלאי השתאות, הם עמדו ליד לועות האש במשמרות הלילה במפעלי המתכת, ובגאווה לקחו חלק בהרכבת מכני הפלדה הענקיים של תחנות הרכבת. ואז הם שמחו פעם נוספת, להיות בני הדור החי בתקופה של פריחה מרהיבה של המדע ושל התעשייה. בהשלמה הם חזרו אל המולת הרחובות של העיר הבזויה לשעבר. הם התגברו. הם ראו את הכול באור פייסני וברור. הם סלחו, משום שכעת הם הבינו.³¹

2. "להטיל אחריות של ממש על מספר רב של נערים"

הטיול על פי שיטת הצופיות של באדן פאול, 1907

ה צופיות כשיטת חינוך התפתחה באותן השנים של תנועת המשוטטים, והיא אומצה לימים בידי תנועות הנוער הציוניות, כפי שיתואר בהמשך. על כן נכון להציב את יסודות הטיול הצופי ואת מרכיביו כבסיס לניתוח הטיולים שיוצגו בפרקים הבאים. יסודות אלה נהגו בידי מייסד הצופיות – רוברט באדן פאול.

באדן פאול מזכיר בזיכרונותיו טיולים שערך עם אחיו הבוגרים ממנו, בהיותו נער צעיר. אחד מהם היה טיול שייט ארוך במיוחד, חוצה אנגליה, מביתם בלונדון לבית הקיט של המשפחה בלנדוגו שבוויילס:

מלונדון לוויילס בסירת בד מתקפלת
רכשנו סירה מתקפלת. בין שאר הטיולים, שלושה מאיתנו [האחים] ערכנו מסע בסירה מלונדון, רחוק ככל שניתן היה לחתור במעלה נהר התמזה. די מהר עלינו בגבעות צ'לטון, מקום בו לא עברה סירה לפנינו. לקחנו איתנו ערכת בישול, אוהל ושמיכות, וחנינו בלילות בחוץ. אספקה של מזון השגנו מחוות וכפרים שעברנו בדרך, וכן דגנו דגים מהנהר. כשהגענו למקורותיו של הנהר סחבנו את הסירה

מעבר לקו פרשת המים, והשקנו אותה חזרה ביובל היורד מערבה, ולאחר מרחק לא רב מתלכד לנהר אבון. התקדמנו דרך הערים בת' ובריסטול, בחתירה, במפרש, במשיכה או בגרירה, לפי תנאי השטח, עד שהגענו למפרץ הרחב של נהר סברן.

חצינו את המפרץ בעזרת מפרש, בסירת הברד הקטנה, ולבסוף הגענו בשלום לצ'פסטאון שבגדה הנגדית. מכאן שטנו במעלה הזרם של נהר וואי, דרך נופים יפים, לביתנו שבווילס ליד לנדוגו. מלונדון לווילס, כמעט כל הדרך בשייט, עם המון הרפתקאות והרבה הנאה.¹

הרפתקאות והנאה

רוברט סטפנסון באדן פאול, שבמשפחתו נקרא בשם החיבה סטפ או סטא, נולד באנגליה בשנת 1857. היו לו ארבעה אחים גדולים ממנו בעשור, אחד מהם נפטר בצעירותו, ואח ואחות צעירים ממנו. בהיותו בן שלוש נפטר גם אביו. החל מגיל עשר לערך צירפו אותו אחיו הבוגרים לטיוליהם בסופי שבוע ובחופשות. זיכרונותיו מאחד הטיולים עובדו לסיפור, וממנו ניתן ללמוד על טיבן של ההרפתקאות וההנאה שהוזכרו בציטוט הקודם:

כאשר הם עצרו בחורשה המבודדת סטא התקשה להסתיר את התרגשותו, כאשר שלושת אחיו התכוננו לצוד משהו

1 Mario Sica (ed.), *Playing the Game, A Baden-Powell Compendium*, Macmillan, 2007. p. 37. תורגם מאנגלית, כאן ובמקורות הבאים, בידי המחבר (ג.ג). הטיול מוזכר בנוסח שונה גם בספר: באדן פאול, צופיות לבני הנעורים, הוצאת ההסתדרות הציונית, 1963. עמוד 43.

לארוחת הערב. במהלך היום הם אכלו ארוחה קלה בלבד, לחם וחמאה שהביאו איתם, אולם עכשיו הגיע הזמן לארוחה של ממש.

"אתה תלך עם ג'ורג' לדוג כמה דגים" ציווה וורנינגטון, כביכול לדוג דגים היה דבר פשוט כמו לבקש מהחנווני במכולת כמה קילוגרם של סוכר. "פרנק ואני ננסה לצוד ארנבת או פסיון".

השמש החלה לרדת לאופק מערב כאשר סטא וג'ורג' מצאו מקום נוח בגדת הנחל שם זורם הנחל לאיטו. ג'ורג' קשר פיתיון לחוטים והם זרקו אותם אל המים. המצופים נחו על פני המים, כשסטא מביט בהם בדריכות. סטא היה להוט להוכיח לאחיו שהוא מתאים להיות שותף לטיולים. לפתע המצוף רעד.

"משוך, סטא" אמר ג'ורג' במהירות, אולם הפקודה לא הייתה נחוצה. התנועה הקלה הראשונה של המצוף הייתה כשחרור הדק של רובה. עיניו של האח הצעיר ברקו בהתרגשות כאשר הדג הראשון, מתוך תריסר שעוד ייתפסו, היה מונח על הגדה.

[...]

בזמן שסטא ניקה את הדגים ורחץ אותם במי מעיין קטן שנבע בין השרכים, ג'ורג' כבר הבעיר אש במדורה. להבנתו של סטא האש הייתה קטנה מדי. היו שם בסביבה עצים יבשים רבים, שיכלו להבעיר מדורה של ממש. כבדרך אגב הוא רמז שבישול הדגים יהיה מהיר יותר אם האש תהיה חזקה יותר, אולם ג'ורג' הניד את ראשו: "אתה חייב אש קטנה. להבה אדומה וקטנה שהיא כה חמה שאינה מעלה עשן. אתה לא רוצה לקלקל את טעם הדגים עם עשן, הלא כן?"

"לא" הסכים סטא, והביט באחיו, ששיפד כל דג בקצהו של ענף מחודר. הוא דחף צד אחד של הענף אל תוך הדשא

בזווית, כך שהדג יכול היה להתבשל בחום מעל המדורה מבלי שהשיפור עצמו יידלק.

”בשביל מה חתכת את העשבים סביב המדורה?” שאל סטא, כשהוא מצביע על המדורה שבערה על האדמה החשופה.

ג'ורג' הסתכל אל אחיו בחיוך. ”ראשית, האדמה יבשה. אם היינו מניחים את האש על גבי העשב היינו עלולים לגרום לשריפה, שהייתה מתפשטת סביב ושורפת את כל היער. לא חשבת על זה? הסיבה השנייה – כאשר נמשיך בדרכנו מחר בבוקר אנחנו לא רוצים להשאיר מאחורינו ערמה מכוערת של אפר מת. אחרי הכול, קרחת היער הזאת הייתה יפה ובלתי מופרעת כאשר הגענו לכאן”.

”אכן כן” הסכים סטא.

”ואנחנו חייבים להשאיר אותה בלתי מופרעת”, הוסיף ג'ורג'. ”לכן, כשנסיים, אנחנו פשוט נשפוך מים על האפר, נפזר אותה סביב ונניח עליו את העשבים שחתכתי. בתוך כמה ימים הצמחייה תתאושש ואיש לא יוכל לדעת שכאן הייתה שריפה. אולי למעט העובדה שהעשב שיצמח כאן יהיה ירוק יותר מסביבתו. שהרי אפר העצים עשיר בחנקן, והחנקן הוא כדשן לצמחים”².

הכשרה צבאית – מתרגולות למוכנות

בגיל 19 התגייס בארן פאול לצבא האנגלי, לקריירה צבאית בת 44 שנים שבמהלכה התקדם בסולם הדרגות בחיל המשלוח האנגלי בהודו ובאפריקה.

ההכשרה הבסיסית, הטירונות, של חיילים באותה עת הייתה מבוססת על שינון תרגולות. זאת הייתה שיטה שפותחה בצבא הולנד סביב שנת 1600.³ הרעיון היה לאמן חיילים שיתפקדו בשדה הקרב כמכונות, מבלי שהפחד והמהומה ישפיעו עליהם. לשם כך פירקו את פעולות היסוד של החייל, כגון טעינת הרובה והירי, לסדרה של פעולות משנה פשוטות: הרם יד, הוצא כדור וכדומה, ולכל פעולה נתנו שם קצר. בעת האימון המפקד היה קורא את הפקודות על פי הסדר, והחיילים היו מבצעים שוב ושוב את סדרת הפעולות. בזכות הצבא המאומן באופן מכני זכתה הולנד בעצמאותה – ורעיון התרגולות קיים עד היום באימון החיילים בצבאות העולם, גם בצה"ל.

באדן פאול הגה רעיון הפוך בתכלית. להבנתו, בשדה הקרב מתרחשים אירועים בלתי צפויים אשר אליהם חייבים החיילים להגיב בצורה נכונה. לכן, על החיילים להיות מאומנים בנייתוח המצב ובפתרון בעיות, ולא לשנן פתרונות שנכתבו מראש על סמך ניסיון קודם. למשל, מה יקרה אם מפקדו של חייל נפצע ואין מי שיורה לו מה לעשות? במקרה כזה מצופה מהחייל שיבחין במצב החדש שנוצר, יקבל על עצמו אחריות לפתרון המצב, יציע דרכי פעולה אפשריות, יבחן את התנאים והאמצעים העומדים לרשותו, יבחר בדרך הפעולה המתאימה ויבצע את הנדרש.

באדן פאול הבין שכדי שהחייל יאמץ לעצמו את העצמאות התפקודית המתוארת עליו לתרגל אותה במהלך האימונים. כבסיס לתכנית האימון שלו לחיילים בחר באדן פאול בתפקיד הצופה – scout. היה זה מקצוע צבאי שמוכר כיום בשם מודיעין שדה או חיל איסוף קרבי. חיילים אלה נשלחו ממחנות הצבא הקדמיים אל קווי החזית ונדרשו לחזור עם מידע עדכני בדבר כוחות האויב ותנועותיו. לשם כך היה עליהם לנווט את דרכם, לפעול כך שלא יתגלו, להסיק מידע מתוך התצפיות ולחזור לבסיסם בשלום. בתוך כך היה עליהם

3 יובל נח הררי, קיצור תולדות האנושות, הוצאת דביר 2011. עמוד 302.

לדאוג לעצמם למזון ולשתייה, למחסות לינה, להתגבר על מכשולי טבע, לטפל בעצמם אם נפצעו וכדומה.

במילים אחרות, לוחמי המודיעין הקרבי (הצופים), כפי שנקראו אז) נדרשו במהות תפקידם להתמודד עם הבלתי צפוי. על כן על כל החיילים, ללא קשר לתפקיד שיבצעו במהלך שירותם הצבאי, לעבור אימון יסוד בצופיות. את תכניתו להכשרת החיילים ניסח בשנת 1899 בספר "עזרה לצופיות" (Aids to Scouting). וכך העיד:

כתבתי חוברת בשם "עזרה לצופיות" לחיילים. החוברת לימדה אותם "הבחנה" (observation), או כיצד לעקוב, וכן היא לימדה אותם "הסקה" (deduction) או כיצד לקרוא את המידע הקיים בעקבות.⁴

שני מרכיבים אלה, הבחנה והסקה, הם למעשה היסודות של המודל לפתרון בעיות. באדן פאול קבע גם את הסיסמה: היה נכון (Be Prepared), שניתן לייחס לה מספר משמעויות: מוכן במובן "מסכים" לקבל על עצמך את האחריות לתפקד במסגרת הקבוצה או החברה שבה אתה פועל; מוכן במובן "ערני" או "דרוך", לשים לב למה שקורה ולהגיב לדברים; ומוכן במובן "מיומן" או "מוכשר" לבצע את מה שנדרש לבצע.

הצופיות כבית ספר לאזרחות

עד כאן היו רעיונותיו של באדן פאול תחומים למסגרת הצבאית. הם שימשו להכשרת חיילים שיהיו מיומנים בשיטה לפתרון בעיות במצבים משתנים, ולא רק בשינון פתרונות מוכתבים

Be prepared, An Interview with Baden-Powell by the "Listener" 4 Magazine in 1937. מופיע באתר: pinetreeweb.com.

למשימות שהוגדרו מראש. השלב הבא בהתפתחות תכניתו היה בעת מפגשו עם בני הנוער. היה זה במהלך מלחמת הבורים השנייה, שבה נקלע הצבא שתחת פיקודו למצור של צבא זולו סביב העיר מאפקינג בדרום אפריקה. תושבי העיר וחיליו של באדן פאול עמדו במצור ממושך של 217 ימים, ובסופו של דבר ניצחו את אויביהם. במסגרת הצבא שעליו פיקד פעלו גם יחידות נערים, מתחת לגיל 15, בהצלחה רבה. מפגש זה עם הנערים הלהיב את באדן פאול:

הילד הוא אדם גמור, אם כי כתפיו עדיין קטנות, חסר לו הניסיון של המבוגר וחסרות לו הידיעות. אולם אם תוטל עליו אחריות במנות המתאימות, כשיהיה התפקיד מובן לו ובייחוד כשידמה למלאכה שעושים המבוגרים ייגש לבצע אותו בהתלהבות גדולה. ועוד – בילד יש לנהוג יחס של כבוד, ולהראות לו שסומכים עליו. אז מתעלה הילד בעיני עצמו ומתנהג במלוא האחריות ובכבוד ראש, כאילו היה אדם מבוגר.⁵

בשנת 1906 סיים באדן פאול את שירותו הצבאי וחזר לאנגליה. הוא מצא שחוכרת ההדרכה הצבאית שכתב ("עזרה לצופיות") הופצה בקרב מחנכים אזרחים ושימשה אותם לארגון משחקי צופיות לבני הנוער. באוגוסט 1907 ערך באדן פאול מחנה צופי ראשון לקבוצה של 22 נערים באי בראונסי שבדרום אנגליה. בעקבותיו שכתב את ספרו הצבאי תוך התאמה לחינוך אזרחי. הספר נקרא: "צופיות לבני הנעורים – ספר כיס של הוראות לאזרחות הטובה באמצעות מיומנויות השדה".

מכאן ואילך נפוצה שיטתו החינוכית בכל העולם. ההצלחה הייתה עצומה וכבר בשנת 1922, במפקד התנועת הראשון, היו

רוברט באדן פאול במחנה
הצופים הראשון שערך,
באוגוסט 1907 באי בראונסי.
(תמונה חופשית, ויקיפדיה:
ROBERT BADEN POWELL)

למעלה ממיליון נערים ונערות חברים בתנועת הצופים, כ-31 מדינות.

בעת ההסבה של תכנית האימון הצבאית לתכנית חינוכית לילדים שינה באדן פאול את המטרה, אך לא את השיטה. באדן פאול הבין שאותם תרגילים שנועדו לאמן את החייל להיות "מוכן", למלוא המשמעות שהוצגה לעיל, מתאימים גם לאימון הילדים להיות "מוכנים" לתפקידם כאזרחים בחברה. וביתר פירוט: להכיר בכך שיש להם אחריות ותפקיד במסגרת החברה שבה הם חיים, להיות ערניים למה שקורה סביבם, לזהות את הצרכים (מה שצריך לעשות)

ואת האמצעים העומדים לרשותם, לבחור בדרך הפעולה המתאימה ולבצע את מה שראוי לבצע.

מבחינת התפקוד של הפרט, והיותו "נכון" לתפקד בחברה, אין הבדל בין חייל המתקיף את מחנה האויב לבין נער המתנדב לסייע לקשישים בכיתם. ועל כן, לפי באדן פאול, הצופיות היא בית ספר לאזרחות. היא מפתחת את תכונות האופי ואת היכולות של היחיד, כדי שיוכל לשרת בנאמנות את החברה:

הצופיות, בתמצית, היא בית ספר לאזרחות באמצעות מיומנויות שדה. [...] המטרה של האימון בצופיות היא להחליף את העצמי (self) בשירות החברתי (service), להפוך כל אחד מהנערים ליעיל, מבחינה פיזית ונפשית, עם המטרה של שימוש ביעילות זו לשירות הקהילה. אינני מתכוון בכך רק לשירות בצבא; אלא אני מתכוון לרעיון של שירות למען עמיתיהם בני האדם.⁶

הטיול הצופי – קבוצה ומשימות משחק

כאן אנו חוזרים אל הטיול הצופי. תכנית ההדרכה הצופית, כפי שנוסחה בידי באדן פאול, כוללת שני מרכיבים פשוטים להפעלה, והם הקבוצה והמשחק.

בקבוצה הצופית יש מספר קטן של חברים, וזאת כדי שכל אחד מהם יוכל להביא את עצמו לביטוי. בקבוצות גדולות מאוד רק לחלק מהחניכים יהיה תפקיד, ורוב הילדים יתנהלו מבלי שיהיה להם מניע של ממש למעורבות ישירה. בקבוצה הקטנה כל חניך

6 מתוך הקדמת המחבר למהדורה מאוחרת (ללא תאריך) של הספר: Baden Powell, *Scouting For Boys*.

נדרש לתפקיד כלשהו, ובדרך זאת הוא מתרגל את הנכונות לקבל על עצמו תפקיד ומשימה. זה קורה בדרך טבעית, שכן קבוצה קטנה תתקשה לתפקד ללא הירתמות של כל אחת ואחד מהחברים.

בכל קבוצה יש שישה עד שמונה נערים. המטרה העיקרית של שיטת הקבוצה – להטיל אחריות של ממש על מספר רב של נערים. שיטת הקבוצה נוטעת בלב הצעיר את ההכרה שמוטלת עליו, כפרט, אחריות לגורלה של הקבוצה כולה. שיטת הקבוצה מעניקה לצופה את ההרגשה שקולו נשמע וברעתו מתחשבים בניהול פעולות הגדוד כולו. (עמוד 21)⁷

הקבוצה היא רב-גילאית והטרוגנית, כדי לאפשר מפגש בין שונים כך שלכל אחד תרומה פוטנציאלית ייחודית. הקבוצה הבודדת, והגדוד המאחד מספר קבוצות, מתנהלים באמצעות הנהגה עצמית של הנערים, תחת הגדרת תפקידים ואחריות. למעשה, הקבוצה היא זעיר-אנפין של החברה הבוגרת. הרציונל החינוכי הוא שהיחיד הצעיר יתרגל את עצמו בפעילות הקבוצתית, יתרגל לקחת אחריות לתפקודה של הקבוצה, ובסופו של דבר, כבוגר, יעתיק התנהגות זו לתפקודו במסגרת החברה הבוגרת.

המרכיב השני הוא המשימה המשחקית. המשחק הצופי נועד להעמיד את היחיד, במסגרת קבוצתו, במשימות שונות. במקור היו אלו ברובן משימות שדה, אם כי ניתן לבחור בכל משימה המעמידה אתגר בפני הקבוצה. הדגש אינו בלימוד התוכן של המשחק – למשל, כיצד להקים מחנה – אלא דווקא בהליך פתרון הבעיות שנוקטים הצופים

7 ציטוט זה והבאים מתוך: באדן פאול, צופיות לבני הנעורים, תרגום לעברית הלל ברזל, הוצאת ההסתדרות הציונית, 1963.

בשעת התמודדות עם אתגר המשחק. ההתמודדות המשחקית כוללת נכונות ראשונית לקראת האתגר, התבוננות חוקרת של התנאים, הסקת מסקנות לגבי דרך הפעולה הנכונה, וביצוע הפעולה הנדרשת באומץ, בסבלנות ובהתמדה. במהלכים אלה מתרחשת ההתחנכות. הנה בלשונו של באדן פאול:

צופה ותיק אינו אובד עצות בפני קשיים, או מצבים בלתי נוחים. (שם, עמוד 67)

יש לטפח את כושר ההסתכלות. צופה ראוי לשמו מתבונן בזוטות ומבחין באלה הסימנים שאדם שאינו צופה עובר עליהם בלא שים לב. (עמוד 85)

לאחר שהצופה למד להבחין בין סימנים, עליו לצרף את הפרטים ולהבין את המשמעות הגנוזה בהם ולהסיק מסקנות. (עמוד 101)

לעולם אל תאמר "מת אני" כל עוד חי אתה. לכן דרושים לך עוז רוח, אורך רוח וכוח – כוח סבילות. (עמוד 122)

המשימות הן משחקיות, שהרי שבדרך כלל ניתן לפתור את הבעיה הניצבת בפני החניכים באמצעים חיצוניים. כך למשל, בטיול הצופי מנווטת הקבוצה את דרכה – אולם ניתן ללכת בשביל משולט, או לשכור את שירותיו של מורה דרך שיעשה זאת במקום החניכים. בטיול הצופי מבשלים החניכים את ארוחותיהם – אולם ניתן גם כאן לשכור שירותי הסעדה ולהביא לטיול מזון מן המוכן. וכך הלאה. ככל שירכו המשימות בטיול, גם אם הן משחקיות ולא הכרחיות, כך יתרגלו החניכים עוד ועוד את "מוכנותם" לקחת על עצמם תפקיד ולבצע אותו. עד אשר "יהיו נכונים" לתפקד כאזרחים תורמים בחברה הבוגרת.

השיטה הצופית – הקבוצה והמשחק – מאפשרת התנסות עצמית ופעלתנות, ובתוך כך גם הנאה. כל עוד פתרון המשחק יינתן כהסבר בידי מדריך או מבוגר מנוסה לא תתרחש הלמידה הרצויה של פיתוח תכונות אישיות בשירות הקבוצה. החינוך האזרחי, לשיטתו של באדן פאול, מתנהל מתוך פעולה, המתרגלת את היחיד להתנהגות החברתית הרצויה. אין כאן הטפה או הטלת מרות. הנערים עצמם, מתוך התנסות משחקית-קבוצתית, מטפחים את ערכם העצמי ואת נכונותם לפעול למען החברה.

הטיול הצופי הלכה למעשה

אם נחזור אל דוגמאות הטיול שהובאו בראש הפרק, נוכל לזהות את עוצמתו של הטיול הצופי ואת הסיבות להתפשטות השיטה הצופית בכל העולם. בטיול, מעצם השהות בחיק הטבע, נדרשים המטיילים למשימות ולאיתגרים רבים: הם אכן צריכים לנווט את דרכם, לאכול, להבעיר מדורה וכדומה.

כלומר, המשימות המשחקיות אינן מאולצות, אלא הן עונות על צורך של ממש. אפשר אפילו לומר שהן מהוות אתגר קיומי, מנקודת המבט של המטיילים בטיול. כמו כן, מסגרת הקבוצה הקטנה אכן מעניקה לכל אחד הזדמנות לתרום מיכולתו ולהרגיש נחוץ. זאת הסיבה שהחניכים נהנים – כי הם רואים ברכה בעמלם. למשל, הם מבשלים ארוחה בתנאי שדה – ויוצאים מסופקים גם מההצלחה במשימה, ברמה האישית והקבוצתית, וגם מהמזון המשביע.

יתרה מזאת, המיומנות שלהם בביצוע המטלות השונות משתפרת מטיול לטיול, ולו משום שהם עושים את הדברים שוב ושוב. כך, בכל טיול נוסף הם חווים חוויות חדשות של הצלחה וסיפוק. המדורה שהם הבעירו מסודרת יותר, מחממת יותר, נדלקה בפחות מאמץ וכדומה.

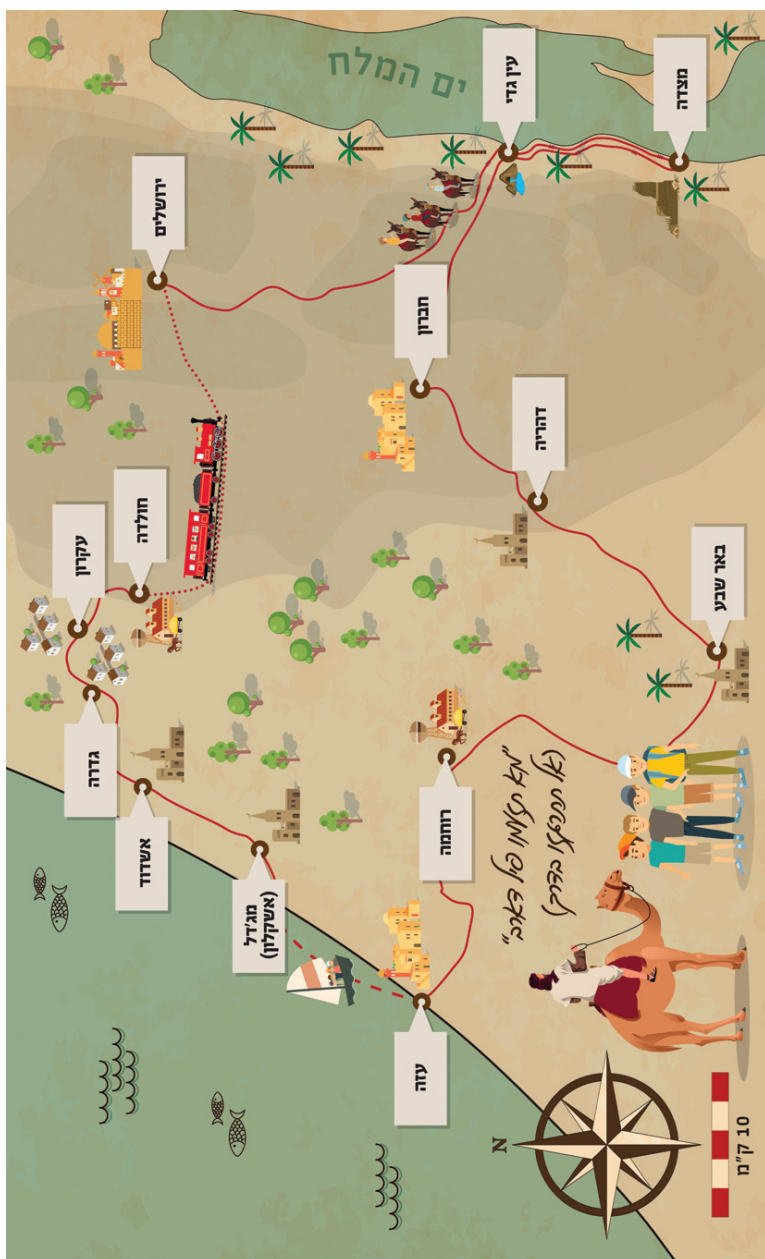
כך גם במישור החברתי – עם כל טיול מתחזקת ההיכרות ההדדית, וכל אחד מהחניכים בקבוצה מוצא את מקומו. החניכים יודעים מה ניתן לצפות מחבריהם – מי יעזור להם בטיפוס על סלע, ומי יעודד את רוחם בשירה או בדיחה. וכל זה נכון כל עוד נשמרת השיטה הצופית: קבוצה קטנה המקנה תפקיד, ומשימות אתגר הנתפסות כקיומיות בתנאי השדה.

3. "תחייה גופנית שתסלק את כל הפגמים שפגמה בנו הגלות"

טיול אגודת ההתעמלות "מכבי" מירושלים
למצדה ולעזה, 1912

מ קור שלישי לטיולי תנועת הנוער, לצד השוטטות והצופיות, היה הפעילות הגופנית. חוגי התעמלות וספורט נוסדו במהלך המאה ה-19, מתוך תפיסה של בריאות הגוף ועוצמתו. הגוף הבריא והחזק היה משל גם לעוצמתה של האישיות, והדבר קיבל ביטוי בכל התנועות הלאומיות. אחד מענפי הספורט בחוגים אלה היה הצעידה בטבע, ומכאן הקשר שלהם לטיולים.

בחודש חשוון תרע"ב (נובמבר 1911) התארגנה בירושלים, ביוזמת אביעזר ילין, קבוצת צעירים בני 20 לערך תחת השם "מכבי". זאת הייתה קבוצה חברתית שעסקה בהתעמלות, הרצאות, שיחות וטיולים. בחודש ניסן תרע"ב (חופשת הפסח, מרץ 1912) הם ערכו טיול להכרת הנגב, כפי נקרא אז המרחב הדרומי של הרי יהודה, השפלה ומישור החוף. את הטיול תיאר אביעזר ילין בראיון שנערך בשנת 1964:

הנגבה¹

ערכנו אז טיול לעין גדי, מצדה, עין גדי, חברון, קרית ספר, דביר-דהריה, באר שבע, רוחמה, עזה אשקלון, אשדוד, גדרה, עקרון, חולדה. ומחולדה מי פנה לירושלים ומי פנה לתל אביב. [...]

[היינו] בערך כ־30 איש, מחציתם חזרו לירושלים [מחברון] ומחציתם המשיכו הלאה בדרך [...].
היו איתנו פרדות שנשאו על גבן אוהלים כי בכל מקום שחנינו נטינו אוהלים, וכן גם את משא החברים. הילקוטים וכדומה. ניצלנו את הפרדות האלו לרכיבה, והמטיילים היו מתחלפים. אלה רכבו ואלה הלכו. וזה היה כולו מסודר על הצד הכי טוב. [...]

היה מסודר ככה: שהיינו הולכים, נחים, קמים וממשיכים, נחים – וזה היה מסודר שאני עם שופר, על פי השופר יקומו ועל פי השופר ינוחו. כשהתכוננו להליכה – ובכך היו שלוש תקיעות. תקיעה ראשונה – להודעה שמתכוננים, תקיעה שנייה למתכוננים, ותקיעה שלישית הולכים. המשמעת הייתה באמת מופתית. [...]

בעצם אנו היינו הראשונים שעלו על מצדה, ואז הייתה הדרך מסוכנת מאוד. זה היה ממש סכנת נפשות. ובאמצע הדרך [מעין גדי למצדה] נאלצתי להורות למספר חברים לא להמשיך כי אין בכוחם והם נשאר באמצע הדרך, ואחר כשחזרנו הצטרפו אלינו. [...]

לעין גדי, מצדה וחברון היה מורה דרך בדואי שהיה מורה דרך לתיירים בסביבות ההן, [...] ומחברון אני למשל אינני

1 בשם "הנגבה" פרסם אביזער ילין מאמר אודות הטיול בשנת 1930, בתוך: המכבי – ירחון לענייני החינוך הגופני, כרך ה' תר"צ, גיליונות ו'–ז'. לצערנו לא מצאנו עותק מהמאמר, גם לא בספריה הלאומית.

זוכר שאנחנו טעינו בדרך. היה – לא דרך סלולה כמוכן – זו הייתה דרך של חציץ ושבילים וכך הלאה. אבל הדרך הייתה ברורה. [...]

והנה אנחנו רואים לפנינו את באר שבע לפתע והייתה רוחנו ועוד חצי שעה ואנחנו בבאר שבע. ואנחנו הולכים חצי שעה ובאר שבע לפנינו, הולכים עוד ושוב אנו בטוחים שבאר שבע לפנינו – הלכנו שעתיים באשליה זאת – שהנה באר שבע לפנינו, ובאנו אז לבאר שבע ואז הייתה שם התחנה המפורסמת היהודית היחידה של גורדון מראשון לציון. וכשבאנו שם ולפנינו מים – אל תשאל מה היה אז, התנפלנו באמת. אינני יודע איך להגיד, אינני יודע למה לדמות אותנו בצמאוננו [...] עברה שעה ארוכה עד שנרגענו מן ההליכה הזאת. ולאחר שנרגענו ויצאנו לראות את באר שבע, ובאר שבע כולה הייתה בסך הכול רחוב אחד – היו בקתות של בדואים, זה הייתה כל באר שבע. אבל השמש שקעה – זה היה אז לילות ירח, היה כבר קרוב לפסח. [...]

רוחמה, זה היה אז ניסיון ליצור חווה בנגב, גם לשם תפיסת מקום. [...] והנה, כשבאנו לשם במדבר הזה, מבאר שבע עד רוחמה – ובכך תיכף ומיד הרתיחו מיחם, וסידרו מקרשי תיבות נפט שולחן, וכיבדו אותנו [...] ואחר כך יצאנו לאור הירח [...] זהו דבר שאני חושב שכל אלה שהשתתפו בו לא ישכחו את הלילה הנפלא הזה, איך קיבלו אותנו שם. [...]

אני זוכר פרט אחד שמאוד התרשמנו. זה היה בדרכנו מרוחמה לעזה: בדרך צעירים התווכחנו בדרך, והתווכחנו בקול. והנה עבר בדואי, והוא שמע אותנו מדברים בקול וחשב שאנו רבים. אז הוא פנה אלינו בלשון הערבית כמוכן: "מא תזעמו פיל דארב", באותו הביטוי שאמר יעקב לבניו: "אל תתרגזו

בדרך". אותו ביטוי! אנחנו נשארנו המומים. ראינו לפנינו דמות שהנה צצה מלפני אלפים שנה ויותר. [...]

מעזה לאשקלון הפלגנו בסירת מפרשים. אני זוכר היטב את הנסיעה-ההפלגה הזאת על הים. כשיצאנו הייתה רוח והתקדמנו. ובאמצע נפסקה הרוח ונשארנו עומדים. ורק בשתיים אחרי חצות הלילה הגענו לאשקלון [...]²

התארגנות קבוצות התעמלות

כפי שהוזכר בפרק 1, בשלהי המאה ה-19 התארגנו בני נוער ברחבי העולם בקבוצות חברתיות. הפרק התמקד בקבוצות המשוטטים, אולם באופן דומה התארגנו גם קבוצות שבמרכז פעילותן עמדה ההתעמלות.

כאבי ההתעמלות החינוכית נחשב פרידריך לודוויג יאן, שהחל לעבוד כמורה בגימנסיה בברלין בשנת 1809. הוא ראה בפעילות הגופנית גורם מחנך, אשר בעזרתה ניתן יהיה לרומם את הרוח הלאומית של הצעירים הגרמנים. הוא פיתח מכשירי התעמלות כגון קורה, מתח ומקבילים, ואף חנך לראשונה מגרש התעמלות בבית הספר בו לימד. סביב מגרש זה נוצרו קבוצות התעמלות אחדות, אשר התארגנו בהמשך לאגודה בשם: תנועת המתעמלים הגרמנית.³

2 הארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה, מכל 5.97, תיק 1587. ראיון אביעזר ילין ליגאל גולדשטיין, 30 בדצמבר 1964. עמודים 7-10. התיאור כאן מסודר לפי מסלול הטיול, ולא לפי סדר הדברים בראיון. הציטוט בשם הפרק מתוך ראיון זה.

3 חיים קאופמן, הסתדרות מכבי כביטוי של אגודת מתעמלים יהודית, 2011. פורסם באתר המכללה האקדמית בווינגייט.

רעיון אגודות ההתעמלות, שכיום ניתן להשוותו לחוגים במתנ"ס השכונתי, הופץ במהלך השנים בכל העולם. בשנת 1895 נוסדה בקושטא (איסטנבול) אגודת מתעמלים יהודים. תהליך ההיפרדות של היהודים מהתנועה הגרמנית (שפעלה גם באיסטנבול) התרחש לנוכח התפתחות התודעה הלאומית הציונית של צעירים יהודים, תודעה שהפרידה אותם מסביבתם. הקבוצה באיסטנבול אימצה לעצמה את השם "מכבי", המסמל את תקומת ממלכת החשמונאים במאה השנייה לפני הספירה.

בהמשך נוסדו קבוצות דומות בקהילות יהודיות נוספות. למשל קבוצות "גיבור", "שמשון", וכן "מכבי" בבלגריה, וקבוצה בשם "בר כוכבא" בברלין. בשנת 1898, במסגרת הקונגרס הציוני השני, נשא מקס נורדאו נאום בשבחו של החינוך הגופני, בו טען: "החינוך הגופני של הדור הצעיר ייצור לנו שוב את יהדות השרירים האבודה."⁴

קריאה זאת האיצה את ייסודן של אגודות ההתעמלות והספורט בקהילות היהודיות.

אגודה להתעמלות "ראשון לציון" ביפו

בהשראת אגודת המתעמלים היהודית באירופה נוסדה בשנת 1906 ביפו אגודת התעמלות תחת השם "ראשון לציון". המייסד היה ד"ר ליאו כהן, ששימש רופא הגימנסיה העברית הרצלית. חברי האגודה, צעירים בגילאי עשרים פלוס, עסקו בהתעמלות מכשירים, באתלטיקה ובמשחקי כדור.⁵

4 חגי חריף, ציונות של שרירים, יד יצחק בן צבי, 2011.

5 חנה רם, היישוב היהודי ביפו בעת החדשה, הוצאת כרמל, 1996. עמוד 206.

אל האגודה הצטרף גם צבי נשרי בן ה-26, שהתמנה כמדריך. בחפשו אחר עבודה הוא הוזמן לשמש כמורה לחינוך גופני בגימנסיה העברית הרצליה.⁶ מכיוון שלא הייתה לו הכשרה בתחום, יצא נשרי בשנת 1907 להשתלמות למורי התעמלות בעיר ברן שבשווייץ. נשרי העיד, שבמסגרת הלימודים להכשרת מורי התעמלות בשווייץ: "בכל יום ראשון היה טיול חובה ברגל, כ-25 קילומטרים לסביבות שונות". מכאן ניתן להבין שטיולים, במובן של צעידה ממושכות, נתפסו באותה עת כאחד מענפי הספורט. כלומר, כשם שמתעמלים במכשירים, בהיאבקות או במשחקי כדור, כך הולכים ברגל בחוץ.

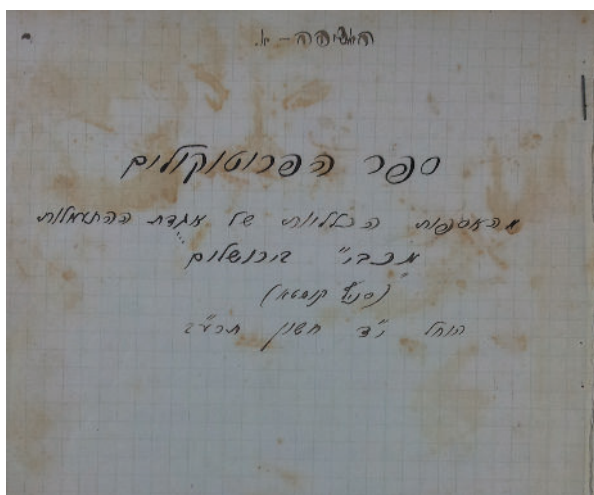
אגודת התעמלות "מכבי" בירושלים

בשלהי 1911 ייסד אביעזר ילין את אגודת מכבי בירושלים, רעיון אותו הביא מאירופה:

בשנת 1910 יצאתי לשנה לכולגריה ללמד ילדי ישראל את הלשון העברית, תנ"ך, תולדות ישראל ועוד. ובכואי לשם נצטרפתי לשורות המכבי. בשם זה נקראו אגודות לאומיות בכולגריה, שעסקו בהתעמלות ובספורט, ואשר היו קיימות בכל עיר ובכל עיירה בה הייתה קהילה יהודית. בשווי ארצה, ניגשתי כעבור שנה לייסוד האגודה להתעמלות בירושלים ומאליו מובן שקראתי בשם מכבי.⁷

6 צבי נשרי, "החנוך הגופני בגמנסיה", בתוך: ברוך בן יהודה (עורך), סיפורה של הגמנסיה הרצליה, הוצאת הגימנסיה, 1970. עמוד 143.

7 ראיון אביעזר ילין, שם.

כריכת ספר הפרוטוקולים של אגודת מכבי ירושלים,
שמורה בארכיון לחינוך יהודי.
(צילום: גיל גרטל)

אביעזר ילין נולד ב־1890 בירושלים, כלומר היה אז בן 22. הוא זימן לאגודה את חוג מכריו, צעירים יהודים משכילים. הקבוצה התכנסה לראשונה בנובמבר 1911 ותפסה את עצמה כסניף של אגודת מכבי באיסטנבול. מפגש הייסוד תועד בספר הפרוטוקולים של האגודה:

האספה המיסדת של אגודת ההתעמלות "מכבי" בירושלים
סניף קושטא
(באספה השתתפו כתשעים חבר)

בשעה שמונה בדיוק פותח החבר של הוועד הזמני שרגא נפחא את האספה ומבאר את מטרת האגודה ונחיצותה לצעירים בישראל בכלל ולצעירי ירושלים בפרט. מטעים הוא את שלושת היסודות שעליהם צריכה האגודה להתבסס:

הסדר, הדקדקנות והמשמעת, הלקויים אצלנו היהודים. הוא מספר על אודות ההתפתחות הגדולה של "המכבי" בקושטא ואת תועלתה להפצת הרעיון הלאומי בין יהודי עיר הבירה ומנבא עתידות גדולות לאגודה הזאת פה בירושלים ולרעיון "המכבי" בכלל.⁸

כדברים אלה ניכר שלקבוצה היו מטרות חינוכיות: חינוך לסדר ולמשמעת בצד חינוך גופני, ושני אלה כחלק מהחינוך הלאומי ותיקון "הלקויים" שבתרבות היהודים בגולה. על כך העיד ילין בראיון לעיל: "ראינו בתחייה הגופנית הזאת כעין מטרה, שהיא תסלק את כל הפגמים הגופניים שפגמה בנו הגלות. אני ראיתי בדבר הזה תחייה גופנית."

בשנת 1912 נפגשו נציגי שלוש קבוצות ההתעמלות שפעלו אז ביישוב היהודי: יפו, פתח תקווה וירושלים, והחליטו לייסד אגודה משותפת תחת השם "מכבי". בחודש אלול תרע"ב (אוגוסט 1912) הם פרסמו קול קורא "לצעירי ארצנו!" תחת הסיסמה: "נפש בריאה בגוף בריא".⁹ בחזון הם האיצו בצעירים בכל יישובי הארץ לייסד קבוצות דומות, והכריזו על כינוס ארצי שיתקיים בסוכות, תשרי תרע"ג (ספטמבר 1912).

8 הארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה, מכל 8.111 תיק 4805, "ספר הפרוטוקולים מהאספות הכלליות של אגודת ההתעמלות מכבי בירושלים, סניף קושטא", עמוד 1.

9 הארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה, מכל 8.111 תיק 4805, כרוז "לצעירי ארצנו!"

הצטרפות חניכים צעירים

לשאלה אם אגודות ההתעמלות הללו יכולות להיחשב כתנועות נוער, צריך להזכיר שלא מדובר רק בצעירים בגיל 20, כפי שהיו אביעזר ילין וחבריו. בתל אביב צירף צבי נשרי את תלמידי הגימנסיה לפעילות באגודה. על פי עדותו, בתכנית הלימודים של בית הספר היו קבועות שעות מעטות לחינוך גופני, בין שעה לשעתיים, ועל כן העשיר את הפעילות הגופנית של התלמידים במסגרת האגודה.¹⁰ הפעילות התקיימה בחצר הגימנסיה בשעות אחר הצהריים.

עוד על צירוף הצעירים בתל אביב אנו לומדים מעדותו של יוסף יקותיאל בן ה-14 (יליד 1897):

היה זה בסוף שנת 1911. בבית הספר היינו מרכיבים לספר ולדבר על "המתעמלים" באולם בית הספר לבנות בנוה-צדק. בערבים היינו מסתובבים סביב בית הספר הזה, מטפסים על הגדר ומתגנבים אל החצר פנימה. מציצים לתוך אולם ההתעמלות ולפעמים מצליחים גם להיכנס פנימה. הכרנו את כל המתעמלים והערכנו את זריזותם על המכשירים.

אהבתי מאוד את המשחקים וההתעמלות. בבית הספר "תחמוני" שלמדתי בו שנה אחת (1910) לא היו שעורים להתעמלות. [...] אף בבית הספר "עזרה" לא נהנו התלמידים משעורי התעמלות, אולם בחצר ביה"ס היו מתח וטבעות ברזל ואנו הרבינו לעשות עליהם תרגילים. [...]

אחי הבכור (ישראל) היה חבר ועד באגודת המתעמלים "ראשון לציון". בקשתי שיעזור לי להתקבל לאגודה, אולם לאגודה נתקבלו כחברים רק מבני 20 ומעלה (בהתאם לחוק התורכי) ולכן הציע בוועד האגודה לאפשר קבלת

נערים שלמטה מגיל 20 כ"חניכים" באגודה, וככה נתקבלתי לאגודת המתעמלים. [...]
בשבתות ערכנו טיולים ברגל למושבות יהודה [הכוונה למושבות ראשון לציון, נס ציונה ורחובות] ושם היינו משחקים ומתחרים עם חברי "המכבי" המקומיים ובמוצאי שבת השתתפנו בנשפים, רוקדים "הורה" ו"רונרו" וחוזרים בשעה מאוחרת הביתה.¹¹

פעילות שיחות וטיולים לצד ההתעמלות

בעדות יקותיאלית אנו רואים שמלבד התעמלות, עסקו הקבוצות גם בפעילות חברתית כגון מסיבות וריקודים. גם אביעזר ילין העיד על מגוון הפעולות בקבוצתו:

ערכנו כמעט בכל שבוע בשבת הרצאות, ואבי המנוח [דוד ילין] היה מן הראשונים שהרצו לפני החברים. בעיקר בנושאי ידיעת הארץ, תולדות העם, בתולדות הספרות העברית וכדומה.

אני כמובן ראיתי את ההתעמלות והספורט כדבר המושך לב נוער, ועם כניסת נוער זה לחוגי המכבי אנו מקרבים אותם גם לרעיון הלאומי. ולשם כך לא הסתפקתי רק בשיעורי ההתעמלות והספורט, אלא גם בזה שהיינו מסדרים כפעם בפעם הרצאות. היו גם חוגים. אזכיר חוג להכרת הארץ, שהוא – אפשר לומר – פעל רבות. קודם כול היינו מסדרים כפעם בפעם טיולים בסביבת ירושלים לשם הכרת הסביבה. יתר על כן, סידרנו טיולים בירושלים עצמה. לשם הכרת העיר ירושלים. היינו כפעם בפעם קובעים רובע אחר אותו

11 יוסף יקותיאלית, מגולה לגאולה. פרויקט בן יהודה ברשת.

היינו עוברים ביסודיות. כמובן היו כמובן תמיד מרצים. ואחד מאלה, שוב, היה אבי שהכיר היטב את העיר ירושלים.¹²

אם כך, לקבוצות הצעירים היו מטרות מגוונות: מסגרת חברתית לנוער, מטרה חינוכית לאומית, הרצאות העשרה וטיולים. מאפיינים אלה מקרבים את חוגי ההתעמלות של אותם ימים להגדרה של תנועות נוער: צעירים שמתכנסים בקבוצות חברתיות ועוסקים בנושאים רעיוניים, במשחקי ספורט ובטיולים.

מקור תרבות הטיולים

אביעזר ילין, על פי עדותו, שילב את הטיולים בקבוצת מכבי, מתוך ניסיונו בתלמיד בסמינר למורים עזרה בירושלים:

בהיותי סמינריסט, שמה בעצם קיבלנו את החינוך להכרת הארץ, לא מתוך קריאה ולא מתוך נסיעה, אלא מתוך הליכה ברגל. [...] הם סדרו לנו לעתים טיולים, תחילה באזור ירושלים ואחר כך הטיול הראשון שלנו כסמינריסטים היה ליריחו, ים המלח, הירדן וירושלים. הטיול הזה נמשך שלושה ימים. הטיול השני הארוך היה לשכם – שומרון – טול כרם – פתח תקווה – יפו (אז עוד לא הייתה תל אביב) – ראשון לציון – רחובות, ומרחובות חזרנו ליפו, ומכאן אנחנו נתפזרנו. זה היה בעצם הטיול הגדול הראשון. ואחר כך הטיול השני [...] לעין גדי. וההתרשמות מהטיול הזה הייתה חזקה, שכאשר נוסד המכבי אז זכרתי את הטיול הזה והצעתי לפני החברים לערוך את הטיול גם – מכיוון שאנחנו בעין

גדי כבר לעלות למצדה. ואיך לומר? זאת הייתה רוח. הרוח הייתה בנו לעבור ולהכיר את הארץ. קסם לנו העניין.¹³

סמינר המורים עזרה היה משולב בבית הספר למל בירושלים. בית הספר היסודי נוסד עוד בשנת 1856 בעיר העתיקה, על ידי משפחת למל מאוסטריה, במטרה לעזור בחינוך ילדי ירושלים. בשנת 1903 עבר בית הספר למשכנו בשכונת זיכרון משה (כיום, רחוב ישעיהו בירושלים). עם השנים נפתחו בו גם כיתות תיכון. "סמינר למורים", כלומר הכשרה להוראה, ניתנה אז במסגרת הלימודים בשנה האחרונה של בית הספר התיכון.

יהודה פולני, בן גילו של אביעזר ילין, הותיר עדות נוספת לתרבות הטיולים העשירה של בית הספר:

בין סוגי החוויות שנרשמו עמוק בתודעה היו הטיולים הארוכים דרך ואדי קלט, בים המלח ולירדן. השני דרך מדבר יהודה לעין גדי ומשם לחברון. שני פריטים מטיול זה זכורים לי מאוד. האחד, זה כלניות אדומות. שדה רחב ידיים ומרהיב עין בצדו של השביל שצעדנו בו במדבר. והשני – מורנו דוד ילין שהלך אתנו בטיול זה, כשהוא צועד ברגל ומעיין בתנ"ך [...]

בשנות לימודי בסמינר קוים עוד טיול שלישי לבאר שבע. לצערי, לא השתתפתי בו [...]
מה שחשוב הוא לציין, שכל הדרכה וכל הסברה לא ניתנו לנו בטיולים אלה.¹⁴

13 ראיון אביעזר ילין, שם. עמוד 11.

14 ארכיון לבון, NT 528, עדות יהודה רון פולני 1976. עמוד 37.

המורה דוד ילין, אביו של אביעזר מייסד מכבי בירושלים, קיבל הכשרה להוראה בחסות המורה נסים בכר בבית הספר "תורה ועבודה" בירושלים, בשנת 1883. נסים בכר הוסמך להוראה במחזור הראשון של בית הספר של חברת כל ישראל חברים (כי"ח) בפריז. החברה הפילנתרופית ביקשה להכשיר מורים בעלי השכלה כללית, ולשלחם להוראה בקהילות היהודיות ברחבי העולם. מלבד לימודים כלליים (להבדיל מלימודי קודש) אימצו בתי הספר הללו גם את גישת הפדגוגיה הטבעית. עיקרה היה המחשה של תכני הלימוד בעולם המציאות, ולמידה פעילה של התלמידים. קראו לזה אז "לימודי הסתכלות".¹⁵

כך העיד דוד ילין על מורהו נסים בכר:

אני הייתי הולך לטייל איתו בשבתות לפני הצהריים מחוץ לירושלים עד הכפרים הקרובים, דרך שדות הסלעים המלאים חתחתים. טיולים אלה נטעו בי את האהבה לטיולים בארץ לאורכה ולרוחבה, אשר הכנסתי ראשונה בבתי ספרנו שבארץ אחרי עוברי לבית הספר למל ולבית המדרש למורים. [...] אלה הטיולים שפתחו בי את האהבה להליכה מרובה ברגל.¹⁶

בנקודה זאת אנו מוצאים דמיון בין התפתחות קבוצת מכבי בירושלים לבין קבוצת הוואנדרפוגל כברלין. טיולים החלו ביוזמה של מורים, אשר אימצו גישה חינוכית הדוגלת בהסתכלות של התלמידים ובהתנסותם במציאות הטבע והחיים. זאת בשונה מהלימוד השכלתני והמילולי שהיה נהוג ברוב בתי הספר. התלמידים שחוו דרך לימוד זאת הפיצו את תרבות הטיולים באמצעות קבוצות של צעירים,

15 גיל גרטל, דרך הטבע – הפדגוגיה הטבעית והטיול החינוכי, ספרית הפועלים, 2010. עמודים 138-141.

16 דוד ילין, "נסים בכר", הדואר, שנה ז', גיליון 7, תרפ"ח, עמוד 103; גיליון 8, עמוד 119.

שהם ארגנו מחוץ למסגרת בתי הספר. חלק מהקבוצות הללו עברו תהליך של מיסוד, ומתוכן התפתחו (כפי שעוד יפורט בהמשך) תנועות הנוער.

טיול שעיקרו הליכה בחברותא

מתוך העדויות שהוזכרו עד כה ניתן לומר שהטיולים התאפיינו בעיקר "בהליכה מרובה ברגל" בתוך מסגרת חברתית של צעירים בעלי מכנה משותף תרבותי: "בדרך צעירים התווכחנו בדרך, והתווכחנו בקול".

לא היו אלה טיולים צופיים במטרתם המוגדרת. אמנם סביר שלנוכח השהות הממושכת בשטח היה הכרח להתמודד עם אתגרים של התמצאות ושדאות, אולם אלה לא היו מתוכננים מראש כתכנית חינוכית. אלה גם לא היו טיולי למידה, שכן לפחות על פי עדות פולני לא ניתנה בהם הדרכה או הסברה על המקומות שבהם ביקרו.

חינוך למשמעת

חוגי המתעמלים התארגנו ביוזמה פנימית וההצטרפות אליהם הייתה כמובן חופשית. למרות זאת אנו רואים כי ניתן בהם דגש חזק על סדר ומשמעת. באסיפת היסוד (לעיל) נקבעו שלושה יסודות לפעילות באגודה: "סדר, דקדקנות ומשמעת". מפתיע, למשל, שלא נקבעו יסודות כגון חברותא, התמדה בפעילות, תרומה לקבוצה ומאפיינים חברתיים אחרים.

בתיאור הטיול אנו מקבלים דוגמה למשמעת שהונהגה: טקס שלוש תקיעות השופר בסיום הפסקות המנוחה בטיול. ניתן היה לצפות

שבקבוצה של שלושים חברים שבחרו ללכת יחד יקום ראש הקבוצה ויאמר משהו כגון: "יאללה, ממשיכים..." עוד בעניין זה נזכיר שבקטע הדרך מעין גדי למצדה (וחזרה) הושארו כמה מהמטיילים שהתעייפו לצד הדרך. בתנועת נוער, שיש בה דגש חזק על גיבוש המסגרת החברתית, היו החזקים מסייעים לחלשים. אפשר היה לצפות שערך החברות והעזרה ההדדית יגבר על ערך העמידה בלוח הזמנים של הטוול.

תנועת הנוער המכבי הצעיר

בין אגודות ההתעמלות מכבי משנת 1912 לבין תנועת הנוער המכבי הצעיר מרחק רב. למעשה, האגודה מתל אביב בהנהגת צבי נשרי הייתה המסד להקמת הסתדרות הצופים, כפי שיתואר בהמשך.

בקונגרס הציוני ה-12, בשנת 1921, הוחלט למסד את כלל אגודות הספורט היהודיות תחת השם מכבי. השם "מכבי הצעיר" התייחס תחילה לאותן קבוצות של צעירים, תלמידים בבתי הספר, שפעלו לצד קבוצות המתעמלים הבוגרים. בוועידת מכבי בשנת 1929 הוחלט להקים סניפי נוער "מכבי הצעיר" לצד כל סניף של אגודת מכבי. בשנת 1933 הוחלט על הקמת "מכבי הצעיר" בארץ ישראל. התנועה אימצה את הצופיות כחלק מתכניתה החינוכית, ויש מקומות בהם נקראה "מכבי הצעיר ברית הצופים".

4. "הודות לסיר הבישול"

טיול ברית המשוטטים היהודים, כחול-לבן,
ליער השחור, 1913

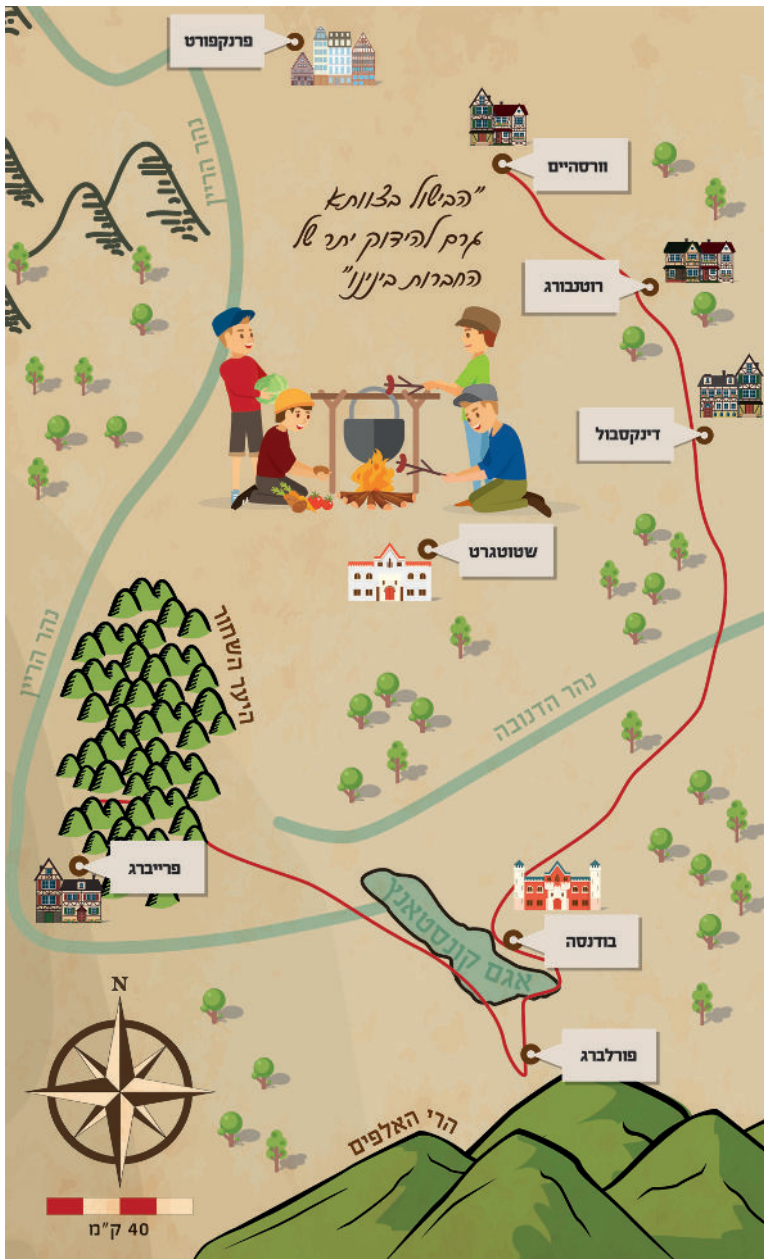
בפרקים הראשונים הנחננו את היסודות לטיולי תנועת הנוער: צופיות, שוטטות, התעמלות ומחנכים מזרם הפדגוגיה הטבעית. בפרק זה אנו מגיעים אל תנועת הנוער היהודית הראשונה, בלאו-וייס (כחול-לבן), אשר נוסדה בברלין בקיץ 1912. היא מהווה חוליה מקשרת בין תנועת המשוטטים (פרק 1) לבין תנועות הנוער המוכרות לנו כיום.

בקיץ 1913 התקיים לראשונה מסע גדול של חניכי בלאו-וייס, שלושה שבועות במרחבי דרום גרמניה. מדריך הקבוצה היה קרל גלזר, שהיה בנעוריו חבר ומדריך בוואנדרפוגל. תיעוד המסע מופיע ברשימה קצרה מאת גלזר, שהתפרסמה בעלון הבלאו-וייס:

מסע הקיץ הגדול

המסע נמשך מעל שלושה שבועות החל מוורסהיים דרך רוטנבורג ודינקסבול אל בודנסה [אגם קונסטאנץ] ובדרך עוקפת אל פורלברג ומשם דרך היער השחור עד פרייברג. השתתפו במסע 12 משוטטים.

כאשר ישבנו אנו המטיילים סביב "סיר הבישול" ושוחחנו

בינינו, לא היה אכפת לנו מכללי ההתנהגות של העת בגרמניה. עם זאת אשמח מאוד באם לפחות חלק ממה שאספר לכם תשמרו בזיכרוכם, כי משהו מזה יכול להיות לתועלת לכם. שכן ללא ניסיון, לא ניתן לטייל. לפחות לא בשיטה שלנו. כי לנעול נעלים חזקות ולקחת תרמיל גב זה לא מספיק.

מלוא הסיפוק והתענוג נפל בחלקו של המדריך המנוסה (הוא שכתב חיבור זה) עם המטיילים שעמדו במבחן.

כאשר נפגשנו לראשונה בתחנת הרכבת, מקום הכינוס, עם אנשים שלא הכרנום קודם, ושהיה עלינו להיות איתם למעלה משלושה שבועות בצוותא, אזי מצב הרוח של המדריך לא היה ורוד למדי. אך כאשר הרכבת יצאה לדרכה הוא הרגיש לפתע כמלך שעבר את הרוביקון.

זה אמור היה להיות יפה – ואכן זה היה מאוד יפה.

ישנו הבדל אם יוצאים למסע בתור תיירים או מטיילים עם סיר בישול. או במילים אחרות אם יוצאים כדי להכיר את האזור או כדי להתבונן ולחוות. הראשון הוא נוח יותר והשני הוא שמח וחסר דאגות. סיר הבישול פוטר אותנו מהרגלי החיים הרגילים ומוסיף נופך ומעין קסם והרפתקנות, כשצועדים במצב רוח מרומם, שרים ונהנים מהסביבה. הודות לסיר הבישול איננו יותר עבדים למסעדות.

עם זאת יש גם להיזהר לא להפוך עבדים של סיר הבישול. לעתים שהינו שעות ארוכות בשטח, בישלנו כעשר מנות, אך לבסוף נשארנו רעבים. כך זה היה בהתחלה לעתים קרובות. בהמשך עברנו לאוכל צמחוני ולמרק עם קוביות לחם. המדריך דאג לעצי הסקה.

התחלנו לבשל במיכלים גדולים אורז וירקות במנות גדולות

שהתבשלו די מהר. אך ההדחה של המיכלים הגדולים הייתה לא נעימה ומשעממת ולא פעם אפשרנו לחלק מהם לשקוע במימי האגם.

הבישול בצוותא גרם להידוק יתר של החברות בינינו, שעד כה סבלה מחוסר אחווה.

כך בהשראת הביחד נוצרה ידידות אמת בינינו.¹

טיולי יום ראשון

טיול ארוך כגון זה שהוצג היה חריג בשגרת התנועה. מרבית הטיולים היו בני יום אחד, בכל יום ראשון בשבוע, יום בו לא היו לימודים בבתי הספר. בעלוני התנועה, החל מאפריל 1913, מופיע לוח הטיולים המתוכננים לחודש הקרוב. מדובר בטיולי הליכה שהם ארוכים למדי – כ 25 ק"מ. נקודת המפגש היא באחת מתחנות הרכבת של ברלין והמסלול נמשך לאחת מרוחות השמים, בכל טיול לכיוון אחר. מסוף המסלול הם חזרו לעיר ברכבת. הטיולים מוגדרים בעזרת שלוש עד ארבע נקודות ציון – שמות של יישובים שעוברים בדרך. למשל, טיול מתחנת הרכבת של גן החיות לכפרים הניגסדורף והרמסדורף מצפון מערב לברלין, או טיול מתחנת הרכבת של פוטסדם אל הכפר פוטסדם שמדרום-מערב לברלין. אין במסלולים אתרי ביקור, במובן התיירותי של המילה, וגם לא הייתה נהוגה כל הדרכה.

בתיאור הטיול הגדול מזכיר המדריך שהמשתתפים לא הכירו בטרם הטיול. ואכן, בתחילה היו מתפרסמים מסלולי הטיולים בעלונים,

1 Blau-Weiss Blätter, Heft 7, October 1913. העלונים מצויים ברשת, באתר אוניברסיטת גטה בפרנקפורט. תרגם את המאמר מגרמנית, לצורך מחקר זה, מר זאב בורגר.

וכל אחד היה מוזמן להצטרף לכל טיול כרצונו. החל מאוגוסט 1913 הם קיבלו החלטה על מבנה של קבוצות קבועות.² מאפיין זה מבדיל בין חוג של טיולים עבור בני נוער לבין "תנועת נוער", שבה הקבוצה החברתית היא קבועה ובעלת משמעות.

זהות יהודית לאומית וחברתית

בראשית המאה ה-20 טולטלו הקהילות היהודיות בשאלת זהותן, שכן העת החדשה חייבה את היהודים להגדיר את עצמם מחדש. מבחן אחד נגע לזהות היהודית. יהודים נחלקו על פני קשת רחבה, בין אורתודוקסים שדגלו בציווי "חדש אסור מן התורה" ועד חילונים אשר נטשו את אורח החיים הדתי.

מישור זהות נוסף שעמד למבחן היה הזהות הלאומית. גם כאן היו עמדות שונות, החל ממי שראו עצמם כבני הלאום של ארץ הולדתם, אחרים שהגדירו עצמם כבני הלאום היהודי המתגוררים בארצות נכר, ועד אלה שהיו ציונים וביקשו להגר לארץ ישראל. נוסף לזה נחלקו היהודים, כשכניהם הנוצרים, גם בהשקפה הכלכלית-חברתית, בין הגישה המעמדית-קפיטליסטית מחד לבין הגישה הסוציאליסטית מאידך.

כתוצאה מכך התפצלה החברה היהודית לזרמים רבים, בעלי גוונים שונים בכל הקשור לזהות היהודית, הלאומית והחברתית. בהתאם נוסדו אגודות, ארגונים ותנועות רבות, שרובן פעלו גם בקרב הנוער. זה היה המצב החברתי שמתוכו נוסדו תנועות הנוער היהודיות.

יהודים חברי וואנדרפוגל

רעיון השוטטות בטבע, שהביא לייסוד קבוצות וואנדרפוגל כפי שכבר תואר, הלהיב גם צעירים יהודים, ובמיוחד נוער חילוני ממשפחות אמידות שנחשף והיה שותף לתרבות הגרמנית. אין על כך נתונים, אולם ההערכה היא כי מאות יהודים היו חברים בקבוצות וואנדרפוגל ברחבי גרמניה.

סיבות הצטרפותם של יהודים לקבוצות המשוטטים היו זהות לאלה של הנוער המקומי: להתפרק מסגנון החיים המאולץ, ממוסכמות החברה ומסמכותיות בית הספר והמשפחה; לחוות הרפתקאות, סיפוק וגאווה מעמידה באתגרים גופניים; התמצאות ותושייה בתנאי שדה, הכרת הטבע והנוף; וטיפוח רוח חברותא בקבוצה. כך כתב אחד החוקרים (קנוביץ, 1927):

כוחות שעוררה תנועת הנוער הגרמנית התמזגו ביהודי הצעיר עם הבעייתיות שלו, ומתוך חיתוך זה של שני מעגלים רעיוניים [מעגל הנוער והמעגל היהודי] נולדה חברות נוער מיוחדת במינה, עשירה ויפה.³

מייסדי הבלאו-וייס היו כולם טיילים, חלקם חברים בוואנדרפוגל וחלקם חברים בקבוצות משוטטים של סטודנטים ומבוגרים.

קבוצות ראשונות של משוטטים יהודים

קבוצות נוער יהודי משוטט הופיעו במקביל בשלושה מקומות.

3 מובא אצל: חיים שצקר, נוער יהודי בגרמניה, מרכז זלמן שזר, 1998. עמוד

התארגנות אחת הונהגה בידי יוסף מרכוס בעיר ברסלאו, שאז הייתה בשטח גרמניה, וכיום זו העיר וורוצלב בשטח פולין. כבר משנת 1886 פעלה בעיר אגודה של סטודנטים יהודים, אשר דגלו בהשתלבות בתרבות המקומית. הם הניחו כי יילחמו באנטישמיות על ידי שיוכיחו את עצמם בקריטריונים של הגרמנים הצעירים – אומץ לב, כוח פיזי ומשמעת. בשנת 1907 ייסד מרכוס, שהיה אז סטודנט למשפטים, "אגודת משוטטים" יהודים, מקרב בני גילו. בשנת 1912 התארגנה תחת מסגרת האגודה, לראשונה, "קבוצת נוער ברסלאו", שנקראה גם בלאו-וייס.⁴

התארגנות נפרדת התרחשה בווינה, בירת אוסטריה, בהנהגת איזידור קלאבר, שהיה אז סטודנט לרפואה. קלאבר סיפר שערב אחד, תוך הליכת סתם בשדרה הראשית של וינה, עלה רעיון בקרב החברים לייסד חוג מטיילים. בשנת 1911 הם ייסדו את "האגודה האוסטרית לנוער יהודי מטייל, בלאו-וייס". בשנת 1913 היו באגודה כ-800 חברים, סטודנטים ותלמידי תיכון, שפעלו במסגרת עשר קבוצות נערים ועשר קבוצות נערות.⁵

התארגנות שלישית הייתה בברלין, שער מהרה הפכה למרכז תנועת הבלאו-וייס. קבוצות ראשונות של נוער יהודי הונהגו לפני 1912 בידי הרופאים אדלברט זקש ורודולף וייסנברג. היו אלו קבוצות התעמלות (ראו פרק 3) שפעלו תחת השם "בר כוכבא". גישתם הייתה ספורטיבית, כלומר הם תפסו את הטבע ואת הצעידה כחלק מטיפוח בריאות הגוף והנפש.

בחודש מאי 1912 התקיים בעיר פוזן, אז בשטח גרמניה וכיום העיר פוזנן בפולין, הכינוס השנתי של הסתדרות ציוני גרמניה.

4 ויינר, עמוד 44. שצקר, עמוד 168.

5 ראובן קאליש ואריה שטיין, בלאו-וייס אוסטריה, תנועת הנוער הציונית הראשונה באירופה. חוברת ללא הוצאה ותאריך. עמוד 11.

משה קלור, שהיה מורה בגימנסיה גרמנית בברלין ואחד הצירים בוועידה, כתב בזיכרונותיו:

פוזנא 1912, אסיפת ציוני גרמניה. מוסרים לי פתקה: "הצירים המעוניינים ביסוד אגודות משוטטים לנוער יהודי מתבקשים לפנות אל הציר יוסף מרכוס מברסלאו". יחד עם תלמידי הגרמנים הייתי מכבר חבר הוואנדרפוגל, ומובן שמקומי היה בין המעוניינים.⁶

את מפגש הצירים ריכז פליקס רוזנבליט (לימים פנחס רוזן, שר המשפטים במדינת ישראל), שהיה אז יושב ראש הוועדה לתעמולה בנוער של ההסתדרות הציונית בגרמניה. באותו מפגש למדו הנציגים על קיומן של קבוצות משוטטים בערים השונות, והחליטו לייסד אגודה משותפת. בחודש יוני 1912 נוסדה בברלין "ברית המשוטטים היהודית בלאו-וייס", היא תנועת הנוער בלאו-וייס.

אשר לשם התנועה, הצבעים כחול ולבן היו מזוהים עם היהודים שכן היו צבעי הטלית. הם מופיעים במאה ה-19 במקומות שונים בעולם כצבעים מייצגים של לאומיות יהודית, לאו דווקא ציונית.⁷ התארגנויות של יהודים, כגון אגודות סטודנטים, בחרו בשם זה כשם שבחרו בשמות מכבי, בר כוכבא ואחרים, שכבר הוזכרו.

לגיבוש התנועה והתמסדותה תרמו עלוני הבלאו-וייס שיצאו לאור בכל חודש, החל מקיץ 1913, וכן חוברת הדרכה ובה הנחיות לייסוד והפעלה של קבוצות הבלאו-וייס. התנועה גדלה במהירות.

6 משה קלורי, בין זרע לקציר – מבחר כתבים, הוצאת עם עובד, 1949. עמוד 81.

7 אלכסנדר מישורי, לקורותיו של דגל מדינת ישראל, קתדרה, גיליון 62, 1991. עמודים 155-171.

בשנת 1914 היו בגרמניה שמונה אגודות מקומיות ובהן כ-700 נערים ונערות. בשנת 1917 היו בגרמניה 1,100 נערים משוטטים יהודים ו-120 מדריכים, ומספר דומה היה גם בקבוצות של ערי אוסטריה.⁸

אנטישמיות כמניע להפרדת המשוטטים היהודים מהוואנדרפוגל

מעבר למניע הפנימי של צעירים יהודים, להתחבר יחד ולעסוק בזהותם הייחודית, תרמה גם האנטישמיות שפשטה בקבוצות הוואנדרפוגל להתארגנות הבלאו-וייס. נקודת השבר הייתה כאשר נערה יהודיה ביקשה להתקבל לקבוצת וואנדרפוגל באחת מערי גרמניה ונדחתה משום שהיא יהודיה.

עיתון בברלין, שהיה בבעלות יהודית, פרסם את המקרה ביום 7 ביוני 1913, במאמר שבו הואשמו אנשי הוואנדרפוגל באנטישמיות. פרסום זה עורר סערה ציבורית בגרמניה ומדריכים רבים מתוך הוואנדרפוגל שלחו מכתבי תגובה, אשר פורסמו יחד בעלון המדריכים של התנועה. המדריכים טענו שדחיית הנערה היהודיה לא נבעה מאפליה דתית, קיפוח זכויות על רקע גזעי ואף לא משנאה כלפי היהודים. להיפך – לדעתם מדובר בכבוד לשונות. היהודים שונים מהגרמנים בתרבותם ודבר זה פוגע ביצירת החברותא של קבוצת המטיילים, המחייבת יחסי אמון וקירבה. מרבית המדריכים קראו ליהודים לייסד קבוצות משוטטים נפרדות, ובכך הם יזכו לכבוד ולהערכה מצד הגרמנים.⁹

בכנס מדריכי הוואנדרפוגל באפריל 1914 נדון הנושא בפומבי, והתפרסמה הצהרה:

8 ויינר, עמוד 52. שצקר, עמוד 169.

9 שצקר, עמוד 161.

ההנהגה לא תגביל את חירות האגודות הבודדות, ותסרב להתערב במקרה שקבוצה מקומית תחליט בהצבעת רוב לדחות קבלתו של יהודי, ולו בשל תכונות גזע בולטות במיוחד שאינן עולות בקנה אחד עם דפוסיו המהותיים של הוואנדרפוגל, הנובעים ממעמקי ההווה הגרמנית והמושרשים בעבר הגרמני.¹⁰

הנהגת הוואנדרפוגל לא קיבלה החלטה מחייבת, אלא השאירה את ההחלטה בידי מדריכי הקבוצות בכל מקום ומקום. יש שרואים בכך אנטישמיות מוסווית, שכן ניתן היה לצפות מההנהגה לגנות ולאסור אפליה. היהודים ראו בעלון המדריכים מקיץ 1913 ובוועידה מאביב 1914 גילויי לאומיות ואנטישמיות ברורים. בעלון הבלאו-וייס בנובמבר 1913 נכתב בעניין זה:

הקמנו את אגודת המשוטטים שלנו לפי שהאמנו כי נערים ונערות יהודים יוכלו לשוטט באורח חופשי ובאשר רק בחברותא יהודית [...] עתה לא נותר אף לספקנים אלא להודות כי בשבילם באה בחשבון רק תנועת המשוטטים היהודית.¹¹

בחוברת ההנחיות להקמת קבוצות בלאו-וייס משנת 1917 מופיע קטע אחד שאינו קיים במהדורה הראשונה של החוברת משנת 1913:

בעקבות החיים בתוך הטבע ועמו, הוואנדרפוגל מעורר את אהבת הטבע ומוסיף לה אהבה נוספת. הוא רצה כי הנער יאהב את הטבע כמולדת שלו, וכי יאהב את העם

10 ויינר, עמוד 25. שצקר, עמודים 154-155.

11 ויינר, עמוד 66.

המושרש בקרקע המולדת. כאן הגרעין להתפתחות הגרמנית הלאומית של האיגוד בעת האחרונה, שמצאה את ביטוייה בשנת 1913 בהפגנה אנטישמית של חלק גדול ממנהיגי הוואנדרפוגל.¹²

ואף על פי כן, אין לתלות את ייסוד הבלאו-וייס רק בהופעת האנטישמיות. היהודים בעצמם רצו להתבדל, משום שעל סדר יומם עמדו שאלות זהות המיוחדות ליהודים. באחד מעלוני התנועה משנת 1916 נכתב בעניין זה:

אנו התקיימנו בטרם העזה האנטישמיות בוואנדרפוגל לצאת בפומבי. אין אנו חיים משנאת אחרים נגד היהודים אלא מתוך אהבתנו ליהודי.¹³

בין טיולים לבין חינוך לאומי וציוני

בלאו-וייס הייתה בראשיתה תנועה של קבוצות מטיילים, וראשי התנועה נדרשו להגדיר את מטרותיה ואת האופן שבו טיולים משרתים מטרות אלה. נראה כי כולם הסכימו שהשוטטות בטבע מחנכת דור חדש של יהודים הנבדלים מדימוי היהודי הלמדן, חלש הגוף. ראינו כוונה זאת, לחינוך יהודים "חדשים", גם בקבוצות ההתעמלות (פרק 3). רעיון זה קיבל ביטוי בחוברת ההנחיות לייסוד קבוצות בלאו-וייס שכתב רוזנבליט בברלין בשנת 1913:

מהפך בחיי הנפש היהודית – זוהי מטרת השיטוט היהודי. תנועת הבלאו-וייס מבקשת להוביל את הדור הצעיר

12 שצקר, עמוד 173.

13 שם, עמוד 172.

אל הטבע ומקווה לאזן בכך במידה מסוימת את נזקיו של
חינוך מוטעה. מטרתה היא פיתוח כושר גופני, אולם בראש
ובראשונה הבראה רוחנית ומוסרית וביסוסה של השקפת
חיים טבעית ואידיאליסטית.¹⁴

מכאן נחלקו הדעות באשר למטרה החינוכית, כלומר – לשם מה
נדרש מהפך בחיי הנפש היהודית?

קבוצת המשוטטים בברסלאו, בהנהגת מרכוס, דגלה כאמור
בהשתלבות בחברה הגרמנית. בעלון התנועה מספטמבר 1913 פרסם
מרכוס את משנתו, תחת הכותרת: "מצוות השיטוט". מרכוס דרש
מחניכיו דייקנות צבאית, ניקיון וסדר במחשבה ובהופעה ונאמנות
למילוי חובות. לדעתו, המשוטט יהיה גם תלמיד טוב כי עבודה
גורמת לו שמחה. הוא לעולם לא ידע דאגה. הוא בריא, עליז, גלוי
לב וישר. אין לו צורך לשקר, שכן הוא מסוגל לשאת בתוצאות
מעשיו. הוא לא יהיה חמקן, ויתנהג בכנות ובטבעיות. תודות למזגו
החביב תצלח דרכו בכול. לעולם לא יתחנן, כי הוא בעל גאווה;
אך גאוותו אינה אישית אלא מתייחסת לשיטוט שהוא מייצג. הוא
חייב לנהוג בהתאפקות בנוכחות מבוגרים ממנו ועם זאת תהיה לו
דעה משלו. המשוטט יעדיף לראות את החיוב שבחבריו, ויוקיר
את כישרונותיהם ללא קנאה. "בהווי השיטוט העליז והלכבי ידע,
כי הכול שותפים לדעותיו ואין מי שינצל את חולשותיו וילגלג
עליהן".¹⁵ תקווה זאת – שאיש לא ילגלג על החולשות, פשוט משום
שאין ליהודי המשוטט חולשות – מייצגת את שאיפת התנועה
להשתלבות בחברה הגרמנית.

משה קלורי, המבוגר בקבוצת המייסדים, נקט בגישה שונה. הוא היה
בעד תודעה לאומית לנוער היהודי, אך לא דווקא ציונית – כלומר

14 ויינר, עמוד 62.

15 שם, עמוד 56.

ללא הכרעה מצד התנועה כיצד יגשימו החניכים את לאומיותם. את הזיקה הלאומית הוא ביקש ליצור באמצעות החברותא שתיווצר בקבוצות. כך הוא כתב בשנת 1912:

המשימה היא העמקת האינסטינקטים היהודיים. לכן לומדים אנו עברית ויידיש, כי חשים אנו שהספרות העברית הצעירה והיידיית הן גידול יהודי, גם לו תהיינה דלות עשרות מונים מן הספרות הגרמנית. [...] מצפים אנו שההתקשרות האישית עם ארץ ישראל תצמיח הלך רוח יהודי. יפתח נא אפוא הנוער שלנו מודעות לזיקותיו תוך כדי שיטוט, התעמלות וויכוחים. מתוך השאיפה לחברותא תתעורר האישיות הפעילה.¹⁶

הפעילות החברתית המשותפת בטיולים אפשרה לבני הנוער לעסוק בשאלת זהותם היהודית. עצם העלאת הנושא על פני השטח היווה צעד ראשון בחיזוק הזהות. כך למשל כתב אחד החברים בקובץ לרגל יובל החמישים לתנועה:

להיות יהודי אינו דבר שיש לבטאו בזהירות ולחצוץ אותו מן העולם הסובב – אלא עניין שמצהירים עליו ומכירים בו בצורה טבעית וחופשית, ועוסקים בו כדבר חשוב לאדם. זה היה רעיון חדש לחלוטין.¹⁷

בנוסף, התמודדה התנועה עם צעירים חילוניים שאיבדו קשר עם התרבות היהודית. בעלון התנועה משנת 1914 הוצגה הזהות היהודית כהכרח עבור מי שרוצה לחיות חיים מלאים ושלמים. כך נוצר קשר בין האותנטיות של הטיול בטבע לבין האותנטיות של הזהות:

16 שם.

17 שצקר, עמ' 168.

רבים מדי מבקשים לטשטש, להתכחש למה שיהודי בתוכם. אך האם יוכל [...] אדם כזה לחוש באמת את חוויית הטבע, ליצור יצירה אומנותית, להאמין בידידות, לאהוב? מי שאינו אמיתי מפקיר את עצמו.¹⁸

קשר נוסף בין טיול ללאומיות מופיע בדברים שכתב מקס נורדאו, ממנהיגי הציונות, בברכה לרגל ייסוד התנועה. נורדאו חיבר בין הטיול בטבע לבין נדודי היהודים בדורות קודמים. כך כתב:

כלום לא הייתה ההיסטוריה של הפזורה היהודית רצופת נדודים. אכן נדודים אלה לא היו שיטוט עליז בטבע. יגעי דרכים נגרוו היהודים, עמוסי משא מוחץ, נטולי מטרה ומרגוע, ללא שיבה הביתה. [...] אין השיטוט למענו התאגדו צעירי יהודה, דומה לנדודי אבותיהם. זהו שיטוט הנאתי [...] הליכה אל הטבע. [...] שיטוט חדש זה הוא סמל היהדות החדשה, זאת אשר לה חיוניות ושמחת חיים.¹⁹

עם השנים, כפי שעוד יוזכר, נוספו לטיולים תכנים לאומיים במסגרת שיחות וטקסים. למשל לציון החגים היהודיים. תוספת זאת חיזקה את הקשר בין הטיול לבין החינוך הלאומי, כפי שהעיד קלורי:

הרגש הלאומי היהודי העמיק, כמו שהרגש הלאומי העמיק בתוך הנוער הגרמני. [...] נוצר יחס חדש אל הטבע; חוש הגוף נעור ונתחדש; הגישה ההיסטורית החדשה דרשה התעמקות בתולדות האבות; והייתה בתנועה גם משום גאווה יהודית: לשוט דרך חירות ביערות, להיפגש עם נוער גרמני, להראות

18 שם, עמוד 179.

19 ויינר, עמוד 57.

להם בגלוי את סיכת תכלת-לבן אשר בדרש הבגד ולענות
ב"שלום" ל"הייל" שלהם!²⁰

הוויכוח עם הציונית המעשית

הקשר שהוצג בין שוטטות לבין זהות יהודית זכה לביקורת מצידם של הציונים המעשיים, אלה שדרשו לקרוא לנוער לקום ולהגר לארץ ישראל. בראש הטוענים היה גרשום שלום, לימים פרופסור בעל שם עולמי, חוקר המחשבה היהודית. שלום השתייך לחוג "צעירי יהודה", חוג מצומצם של תלמידי תיכון ציוניים. בשנת 1917 הוא כתב:

השאלה המרכזית: כיצד משפיעים על הנוער? כיצד מנהלים עבודת נוער ציונית? אלה בבלאו-וייס ההופכים את אידיאל השוטטות למוחלט, והרואים על כן בבלאו-וייס תכלית בפני עצמה, חושבים תוך אופטימיזם מלא כי נער בריא ברוחו וברצונו יגיע מעצמו ליהדות המלאה – אם רק ישוטט בצורה נכונה. בדרך זו של עבודה קלה, כשהם שמחים בחייהם, ציון כבר תופיע. אך השקפה זו מוטעית באופן קיצוני. [...] כי השוטטות אינה מולידה דבר מתוך עצמה.²¹

הוויכוח היה אם חינוך ישיר או עקיף. שלום טען שאימוץ דרכי התנהגות, כגון טיולים, הוא כעין התקשטות במנהגים חיצוניים ולכן לא יניע את הנוער לנקיטת עמדה לאומית. לשם כך נדרש חינוך ישיר. קלורי טען בדיוק להיפך, וכך כתב בשנת 1917:

20 קלורי, עמוד 82.

21 שצקר, עמוד 183.

באמת מתרחשת התפתחות כזו רק בדרך עקיפין. דרך טבעית ורצויה בהחלט, זו שמעבר לאישיות הפרט, שהתפעמה מרוח השוטטות [...] והפרט מסגל לו יחס טבעי יותר לעולם החיצון [...] על ידי חושים, גופניות, ארציות, אומץ אישי [...] הן ההכרח כי תשתנה גם עמדתו ליהדות.²²

חניכי בלאו־וייס בטיול, מועד ומקום לא ידועים.
(צילום באדיבות NYC Center for Jewish History)

תרבות של פנאי

מעבר לדברים אלה צריך לזכור כי חניכים הצטרפו לקבוצות מסיבות שונות, לעתים פרוזאיות, מבלי להיחשף ללבטים האידיאולוגיים של

מנהיגי התנועה. כך למשל העיד פרנץ מאייר, מראשוני המשוטטים בברסלאו, שהוא הצטרף לבלאו־וייס לאחר שחברות של סבתא שלו המליצו על כך בפניה. הן הסבירו לסבתא שטיולי יום א' במסגרת הקבוצה יפיגו את הריקנות של ימי ראשון, שבהם בתי הספר היו סגורים.²³ במילים אחרות, מבוגרים וצעירים כאחד הוקסמו מרעיון הטיולים וחוויית הנעורים הקשורה בכך, ולא דווקא משאלות של תודעה לאומית.

מאפייני הטיולים

במאפיינים רבים היו טיולי הבלאו־וייס דומים לטיולי הוואנדרפוגל. הושם דגש על שיטוט בטבע שהוא שונה מטיול או פיקניק משפחתי. למשל, הליכה בחיק הטבע ולא בשבילים סלולים, יציאה לטיול בכל מזג אוויר, הקדשת זמן להתבוננות בתופעות הטבע ולהיכרות עם צמחים ובעלי חיים, בישול עצמי של תפריט בסיסי ובאמצעים פשוטים ולינה בחוץ או באסמים בחוות כפריות בדרך. הקבוצות היו נפרדות לבנים ולבנות בשל ההכרה כי יש להם נטיות וצרכים שונים. עם זאת, נהגו להפגיש את קבוצות הבנים והבנות בחניות שבדרך, לשם משחקים משותפים. הם גם אימצו את ההתכנסות סביב המדורה בחניות לעת לילה, והדילוג מעל הלהבות נחשב למבחן של אומץ.

טקס השבעה

מי שביקש להצטרף לקבוצה היה צריך להשתתף בשלושה מסעות כמועמד, ורק אחר כך התקבל לחברות. בשנת 1914 הונהג טקס השבעה, בנוסח זה:

מדריך: הנך מבטיח לקיים את כל חובות המשוטט, לציית למצוות התנועה ולמדריכיה ולהיות חבר נאמן לכל המשוטטים והמשוטטות.
 חניך: אני מבטיח.²⁴

לאחר השתתפות בעשרה מסעות קיבל החניך את סיכת הבלאו-וייס, אותה ענדו על דש הבגד.

סממנים יהודיים לאומיים

בתנועה הונהגה קריאת עידוד: "הידד" או "שלום" בעברית, וזאת במקום הקריאה "הייל" שהונהגה בוואנדרפוגל. השתמשו בה, למשל, כאשר קבוצות נפגשו במהלך מסען.
 המזון בטיולי התנועה היה כשר, וזאת מתוך סולידריות עם החניכים שומרי המסורת.

בעלוני התנועה התפרסם מידע רב על החגים היהודיים, וכן מאמרים על דמויות מפתח מהעבר היהודי. בדרך כלל היה הדגש על מי שגילו במעשיהם אומץ וגבורה כגון דוד המלך, המכבים ובר כוכבא.

באביב 1914 יצא לאור שירון שירי הבלאו-וייס. בשונה מהוואנדרפוגל, ששרו שירי עם גרמניים מימי הביניים, כלל השירון 22 שירים יידיים וחמישה שירים בעברית.

הדרכה לאומית ציונית ניתן למצוא גם בסיפור זה, מזיכרונותיו של קלורי:

1915, הפגישה הראשונה של הסניפים השונים מכל תפוצות גרמניה.

נוף נפלא בין הגבעות; מזג אוויר אביבי; מצב רוח מרומם;

"אנחנו הנוער היהודי". משחקים, ריקודים, טיולים, פגישות, גם ישיבות עיוניות לשכבה המבוגרת. הלילה האחרון. מדורה, וסביבה מעגל צעירים מואר באש. המנהיג הצעיר, הנואם להבות, מתכופף בסוף דבריו בהתרגשות פתאום, כדי להרים ענף (אחר כן חשדו הפיקחים שהכין אותו מראש), משבר אותו בכוח, משליכהו לתוך המדורה באמרו: "וכשברי עתה את הענף היבש הזה ואשרפהו באש, כן נשבור ונבער את האדם הישן, הגלותי, ונתעלה לחיי הגאולה!" ותתלקח הורה נלהבת.²⁵

שיחות רעיוניות

אחד הנוהגים המיוחדים לבלאו־וייס היה שילוב של שיחות רעיוניות בחניות במהלך הטיולים. בשיחות אלה התלבטו החניכים בשאלות זהותם. בשלב מתקדם יותר הוכנו למדריכים מערכי תוכן, והשיחות הפכו ליחידות הדרכה מתוכננות. כך תיאר קלורי בזיכרונו:

[הבלאו־וייס] היה שונה מן התנועה הגרמנית בערך המיוחד שיחס לשיחות, "היימאבנד" בלשונם. בשיחות אלה נכנס הנוער לתוך העולם היהודי. "המדריך הראשון" (בשנת 1913) מזכיר אותן רק בקיצור; המהדורה השנייה (בשנת 1917) כבר מדגישה את הצורך למסור תכניות שלמות לשתי שכבות הנוער: לגורים – הכנת משחק לחנוכה, תיאטרון בובות לפורים, שיחה על משמעותו של ליל הסדר. למבוגרים – שיחות על הנושאים "בלאו־וייס וואנדרפוגל", "הגיבור היהודי", "מנהגים יהודים והערכתם", "מצב יהודי מזרח אירופה" ועוד.²⁶

25 קלורי, עמוד 83.

26 שם, עמוד 82.

יתרה מכך, בשלב המתקדם נוספו לטיולים גם מפגשים של הקבוצות במקומות המגורים במהלך השבוע. למקום המפגש הם קראו היים heim, שפירושו מעון או בית מגורים. כפי שנראה, השיחות הפכו עם הזמן והמיסוד לעניין המרכזי, והדבר מזכיר את מבנה ההדרכה בתנועות הנוער בימינו. ואכן בשנות העשרים היה מי שכתב:

נערינו לא חיכו עד שיהפכו לאנשים טבעיים וזקופים על מנת לעסוק אז ביהדותם, הדברים הלכו בד בבד. עם הזמן הלכה והוגברה ההתעסקות ביהדות. [...] בכך נתגלתה הסכנה כי המסע יהפוך לעיסוק צדדי וכי השוטטות תהפוך לביולוי של טיול.²⁷

כוונתו במונח "טיול" היא לטיולי הנאה תיירותיים, בשונה מהשוטטות שהיא מסע מאומץ בתנאי שדה. כלומר, הכותב מצר על השינוי באופי התנועה: מתנועת שוטטות לתנועה רעיונית, וממסעות שוטטות לטיולים תיירותיים.

טקסים

בחלק מהטיולים שולבו טקסי חגים, כפי שתיאר קלורי בזיכרונותיו:

חופש חנוכה. קבוצה קטנה בהררי הענקים ורכס הרים בגבול פולין וצ'כיה. ביום – טיולי חורף וספורט חורף. בערב – הדלקת הנרות, קריאה בספרי החשמונאים (בגרמנית, כמובן). בערב האחרון אנו צועדים בחושך, זה אחר זה, בתוך השלג הנערם, נושאי לפידים לפנינו, מעפילים אל פסגת ההר, שם ערכנו מראש שמונה מדורות.²⁸

27 שצקר, עמוד 181.

28 קלורי, עמוד 83.

עצמאות הנוער מול חינוך הנוער

הטיולים בתנועת הנוער בלאר-וייס, כפי שתוארו, מדגימים את שני פניה של תנועת הנוער: עצמאות הנוער מצד אחד וחינוך רעיוני בהנהגת המבוגרים מצד שני.

עצמאות הנוער מקבלת ביטוי בתיאור הטיול לדרום גרמניה שהובא בראש הפרק: "ישנו הבדל אם יוצאים למסע בתור תייר או מטיילים עם סיר בישול", כתב מדריך הטיול. הבישול העצמי ביטא את הניתוק מתרבות החברה הבוגרת: "סיר הבישול פוטר אותנו מהרגלי החיים הרגילים". והוא תרם גם לגיבוש קבוצת המטיילים: "הבישול בצוותא גרם להידוק יתר של החברות בינינו".

החינוך הרעיוני מקבל ביטוי בתיאור טיול חנוכה בהרי הענקים שהוזכר לעיל. את התיאור סיים קלורי במילים הבאות:

הודלקו המדורות, סימן למרחקים, להרים מלמעלה ולעמקים מלמטה; סימן כי נוער יהודי בא הנה, יהודי במרכאות ובסימני קריאה – פושט העבדות, מחדש עתיקות, מקשר עבר ועתיד, ויודע את ערכו בתפקידי הלאום המתחדש.²⁹

5. "נברא חיים חדשים, חיים בריאים"

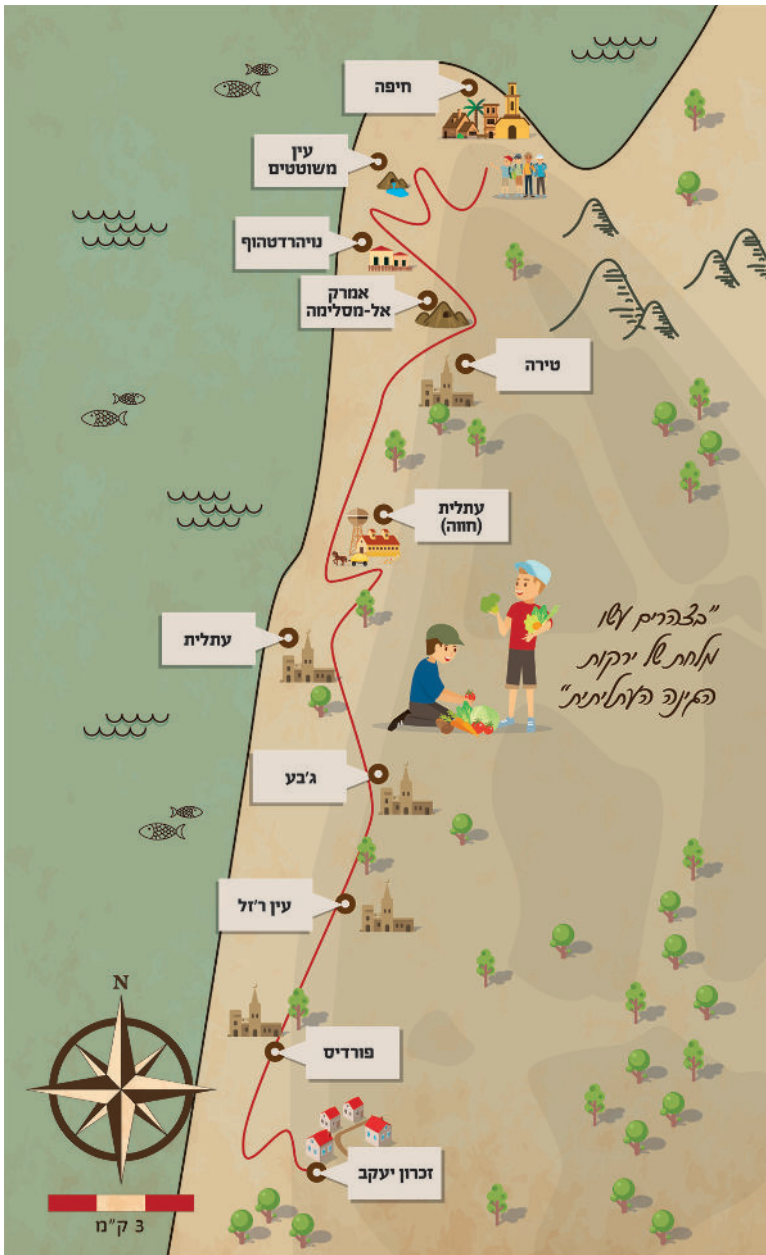
טיול אגודת המשוטטים מחיפה לזכרון יעקב, 1916

קבוצת המטיילים מכבי בירושלים, אותה תיארונו בפרק קודם, נועדה לצעירים בוגרים, בגיל 20 ויותר. קבוצה ראשונה של בני נוער משוטטים, תלמידי כיתות ז' עד ט', פעלה בחיפה בשנים 1916-1919. היוזמה הייתה של המורה פנחס כהן, והמניעים היו חינוכיים. לימים התאחדה הקבוצה עם קבוצת תלמידי גימנסיה הרצליה ביפו, לתנועת הנוער הסתדרות הצופים העבריים.

אגודת המשוטטים חיפה נוסדה במאי 1916, ולאחר מספר טיולים קצרים בסביבות הכרמל הם יצאו לטיול ארוך ראשון – מחיפה לזכרון יעקב. פנחס כהן תיעד את הפעילות הקבוצה ביומן, ומתוכו מובא תיאור הטיול:

הטיול לזכרון יעקב – סוכות התרע"ז

ביום ב' [16.10.1916], 5 בבוקר היו כל המשוטטים מוכנים לפני בית כהן (פנחס כהן), 12 במספר. בזמן המועד יצאו. עלו בדרך קצרה על הכרמל ובדרך העולה לדליה הלכו הלאה עד שבאו למקום ששביל אחד נפרד ימינה ומוביל לטירה. הלכו בו. בתחילתו השביל טוב אך אחר כך הולך והולך תלול. זרוע אבנים וסלעים. אחרי רדתם את ההר באו לפני כף בשם אמרק-אל-מסלימה (כיום מצוק מערת

עובדיה). שם נחו וסעדו. מראה יפה משם. מערה גדולה, כפולה. אחרי חצי שעה הלכו הלאה. עברו את טירה. כפר ערבי גדול ועשיר מוקף חורשות זיתים. הלכו בדרך ולפעמים קצרוה דרך שדות.

לבסוף בשעה 9 הגיעו לעתלית [חוות הניסיונות החקלאיים]. שם עשו תה, ואחר כך נחו. בצהרים עשו מלחת [כנראה סלט] של ירקות הגינה העתליתית. באמצע הארוחה בא חבר אחד, יחזקאל רבניקה מזכרון יעקב. בזכרון קבלו את המכתב של הוועד אולם הדטום [רוח הזמנים] של הטיול לא היה רשום עליו. על כן לא ידעו מתי ללכת לקראתנו. הוא נסע בכוונה להודיע אולי פה יודעים על דבר הטיול. מכיוון שכך נענו החברים ברוב דעות ללכת לזכרון. החבר דוכנר ושני הוכסלרים מאנו [סירבו] להיספח עלינו והם הושבו לחיפה. מסרו על ידם שיודיעו להורי החברים כי הלכו לזכרון. גם החבר יצחק ארמן הושב אחר כך.

לפני עזבו את עתלית ביאר לנו האגרונום מר פינברג את כל הסידור של התחנה, באור רחב ומעניין. בשעה שתיים יצאנו את עתלית ללכת זכרונה. בחרנו בדרך הקצרה ולא בדרך העגלות. עברו על הכפר ג'בעון לרגלי הכרמל (כיום, ממזרח לגבע כרמל), שתינו שם מים והלכנו הלאה. חברים אחדים סבלו מההנעלה הרעה. בערב אחרי דרך ארוכה באו החברים עייפים ויגעיים זכרונה. לקראתם יצאו חברי המשוטטים אשר בזכרון. אולם בני זכרון לא קבלו את חברינו בסבר פנים יפות. קשה היה להשיג מקומות בשבילם. הזכרונים התענינו מעט מאוד בחברינו. החלטנו להישאר שמה עוד יום תמים בחשבנו לטייל בלווית בחורי זכרון. הם גם הבטיחו לערך נשף לכבודנו, אולם כל זה לא התקיים ממעוט הרצון וההתייחסות הבלתי יפה שהתייחסו אלינו.

בדרך כלל עלה טיול זה והביקור במושבה זו יפה, אלמלא אדישות קבלת הפנים. בכל זאת נשארנו עוד יום בזכרון ובקרנו אחר הצהריים את הספרייה של תחנת הנסיונות של עתלית. הארון אפלרוט הואיל בטובו להראות לנו ולהסביר לנו כל דבר והחברים מצאו עניין רב בביקור זה. עוד באותו בוקר בקרו כל המשוטטים את פרדסו של החבר רבניקר עם בריכתו הנהדרה. הביקור של המשוטטים עשה בכל זאת רושם על הזכרונם ודוקא על הזקנים והצעירות יותר מאשר על הצעירים. עובדה מעציבה!

באותו יום בקרו כל המשוטטים בלווית צעירים אחדים זכרונם את יקבי המושבה. מנהל היקב הוביל אותנו בכל אולמי היקב והראה לנו את כל מסתוריו.

ביום המחרת, בשעה 4 בבוקר יצאו המשוטטים את זכרון. אחד מהם, אליהו קפר חלה בקדחת והוכרח לעלות על סוס אחד החברים המלווים. ההליכה הייתה מהירה וטובה. האוויר קריר ומבריא. ליד הכפר עין גזל [כיום – בין עין איילה לעופר] אכלו את ארוחת הבוקר. אחר כך הלכו עד ג'בעה. שם השיגו עגלה שהלכה לחיפה ובה שלחו את החבר אליהו קפר שהקדחת גברה עליו. בג'בעה שתו החברים ומהרו ללכת לעתלית. שם אכלו את ארוחת הצהריים והלכו הלאה. בכלל המרש [הצעדה] הזה היה מהיר מאוד ובלי הפסקות. בעתלית נפרדו החברים הזכרונם שלוו אותנו וישובו. בדרך מעתלית עברו את המושבה הגרמנית שלפני טירה [נויהרדטהוף, כיום בשטח מפעל חישולי הכרמל], נחו שם קצת ואחר כך הלכו אל עמק של עין שיח. שם הלכו במרש מהיר. במעיין הראשון שתו וכן גם בשני וכשעלו אל ראש ההר וראו את העיר שלפניהם החלו לרקד משמחה.

בשעה 4 אחרי הצהריים הגיעו לחיפה.

יש להעיר: התכנית בדבר הבישול של הבשר בעתלית לא התקימה. במקרים שונים וקלים שקרו עבדו הרוקחים [מגישי עזרה ראשונה] מ. נורמן וד. פרימורגן ומילאו את חובתם באמונה. טיול זה הראה על נחיצות הגדלת בית המרקחת [כנראה, תיק עזרה ראשונה]. הורי החברים לא העירו ולא גערו בבניהם על שהתאחרו יותר מהזמן שהודענו להם וזה הראה גם כן את האמון שלהם בנו.¹

פנחס כהן

פנחס כהן נולד בשנת 1887 בזכרון יעקב, ובגיל תשע עבר עם הוריו להתגורר במטולה.² כאן למד בבית הספר העברי, אצל המורה יצחק אפשטיין. אפשטיין היה בין המחנכים שאימצו את רעיונות הפדגוגיה הטבעית, עליה כתב:

השיטה הטבעית מהי?

השיטה הטבעית באה להורות את כל ענפי הדעת כמעט בעזרתם של כל חושי הילדים, וביחוד של חוש הראות והמשוש, ואינה מסתמכת על בינתם וזכרונם בלבד [...]. כללו של דבר, השיטה הטבעית מביאה את הלמוד לידי מעשה ולא למדרש לבד, לידי תנועה וחיים, ולא לאותיות מתות הנקראות מעל הספר. בה ילמדו הכול על פה ולא רק מתוך ספרים. היא מורידה את הספר מעל כסא כבודו

1 תיאור הטיול והציטוט בכותרת מתוך: ארכיון יד טבנקין, 11-3/111/1, תיקים אישיים עמנואל יפה, חוברת: "מתוך פנקס הפרוטוקולים של אסיפות הועד של אגודת המשוטטים".

2 יעקב שורר, פנחס כהן מייסד אגודת המשוטטים, בתוך: גבריאל בראק ואלי שילר (עורכים), נופי ארץ ישראל, ספר עזריה אלון. הוצאת אריאל, 2000. עמודים 171-177.

ועושה אותו טפל בבית הספר. הספר בא רק לחזק את ידיעות הילד ולקבוע בזכרונו מה שראה בעיניו, נגע בידיו ושמע באוזניו.³

בהמשך למד פנחס כהן בתיכון שבבית הספר החקלאי במקווה ישראל. בשנת 1907 עבר להתגורר בחיפה וייסד בה את בית הספר היסודי העברי הראשון. בשנים 1911 עד 1914 שהה בברלין, גרמניה, שם למד אגרונומיה, במכון החקלאי האוניברסיטאי. אין לנו עדות ישירה שנחשף בשנים אלה לתנועת המשוטטים הגרמנית (המתוארת בפרקים קודמים) שהתהוותה באותם שנים בקרב הצעירים בגרמניה, אולם השימוש שעשה בשם "משוטטים" מצביע שהדבר אפשרי.

בשנת 1914 חזר לחיפה, והתקבל לעבוד כמורה לחקלאות ולטבע בבית הספר הריאלי. בעבודתו כמורה המשיך את דרכו של מורהו אפשטיין. כך העיד עליו דוד בנבנישתי, שהיה לימים שותפו בפעילות אגודת המשוטטים הבוגרים: "הוא לימד לא רק בין כותלי בית הספר, אלא היה יוצא עם תלמידיו לשטח, שוטט אתם בהרים ובעמקים, לך איתם על יד מעיינות, במערות ובאפיקי הנחלים."⁴

אגודת המשוטטים

אגודת המשוטטים נוסדה על ידי המורה פנחס כהן בחיפה ב-19 במאי 1916.⁵ החניכים היו תלמידי הכיתות ז' עד ט', שהיו אז

3 "השיטה הטבעית מהי" בתוך: יצחק אפשטיין, מחקרים, הוצאת קהלת, 1947. עמודים 3-18.

4 בנבנישתי דוד, משאלוניקי לירושלים ספר שני. הוצאת ועד עדת הספרדים, 1984. עמוד 199.

5 פנקס הפרוטוקולים, שם.

הכיתות העליונות בבית הספר. הדבר נעשה בברכת מנהל בית הספר, ארתור בירם, שלימים היה בין מייסדי הגדנ"ע, וכן בהסכמת הורי התלמידים. מטרת האגודה הייתה: "הכרת הארץ; לפתח בלב חבריה את הרגש החברותי ולהרגילם לסדר ומשמעת". בנוסף, הם אימצו את הסיסמה "נשמה בריאה בגוף בריא" והוסיפו ש"לתכלית זו תכלול האגודה את הספורט והרוח כאחד".

מכאן ניתן להסיק שהטיולים שילבו לשיטתם ארבעה יעדים, שלושה מהם מצאנו גם בהתארגנויות קודמות של נוער מטייל: קבוצה חברתית, חינוך אזרחי ופעילות גופנית. היעד הרביעי, הכרת הארץ, מופיע כאן לראשונה, ונתייחס אליו בהמשך.

יומיים לאחר הייסוד, בחופשת ל"ג בעומר שנת תרע"ו (מאי 1916), נערך הטיול הראשון. בטיול זה הם טיפסו מחיפה תחתית לכרמל, משם ירדו מערבה דרך נחל שיח עד חוף הים, וחזרו לאורך החוף אל העיר, שהייתה אז באזור העיר התחתית של ימינו.

על פי פנקס הפרוטוקולים, בתוך השנה הראשונה הצטרפו לאגודה 54 חניכים, שישה מהם הורחקו בשל עבירות משמעת (עמוד 14 בפנקס). כל שישה חניכים התארגנו כקבוצה, ומספר קבוצות יחד התארגנו כפלוגה, שהייתה המסגרת המטיילת יחד. נראה שבשיאה היו באגודה שתיים עד שלוש פלוגות.

הקפדה על משמעת

באגודה נשמרה משמעת קפדנית. בתקנות נקבע שחבר "שחטא בדיבור שפתיים או עבר על פקודת מצביאו, איבד את זכותו להשתתף פעם אחת בטיול", ולאחר עבירה שלישית הוא יורחק מהאגודה. כבר לאחר הטיול הראשון העמיד פנחס כהן שניים

מהתלמידים למשפט החברים, על כך "שהפריעו את הסדר בטיוול ולא שמעו בקולו".

כעבור חודש, לאחר שמספר חניכים לא הגיעו למפגש שנועד לקריאת שירים ורחיצה בים, נזף כהן בקבוצה:

ההתלהבות הראשונה כבר עברה ובטלה ועתה מורגשת איזו רשלנות מצד החברים. הפרעת הסדר והמשמעת דומה לרמיסת היקר והקדוש של האגודה ברגליים. אם משמעת אין, גם אגודה אין. אי אפשר לנו לעבור בשתיקה על המאורע של אתמול".⁶

אנקדוטה מיוחדת מופיעה בפרוטוקולים ממפגשם ב-29 בנובמבר 1918: "מר כהן מציע לאסור על המשוטטים לשאת בשעת הפעולות שעוני יד, מפני שהחברים מרוכזים בשעון ואינם יכולים להשתתף כראוי בפעולות" (שם).

נראה כי הטכנולוגיה היוותה אתגר לעוסקים בחינוך כבר אז.

שם הקבוצה: צופים או משוטטים

זאב וילנאי, לימים חתן פרס ישראל (לשנת 1982) בתחום הקניית ידיעת הארץ, היה אחד החניכים בקבוצת המשוטטים. בזיכרונותיו הוא כתב:

ביוזמתו של מורנו, פנחס כהן, הקמנו את אגודת "המשוטטים" במטרה להכיר את סביבתנו על כל פרטיה. התווכחנו על שם האגודה והיו שהציעו את השם "הצופים", כפי שנהגו במקומות אחרים. אולם הרוב, שהיו חובבי לכת, לא הסכימו

לשם זה. לא רצינו להיות צופים על מרחבי סביבתנו אלא משוטטים בכל שביליה ואתריה, מסתוריה ופינותיה. וניצחו המשוטטים את הצופים.⁷

נראה כי הבינו את המילה "צופים" במשמעות מתבוננים בלבד, ולא במשמעות המלאה של scout – מרגלים, חוקרים ואוספים מידע (כפי שכבר הוזכר). הפעלים צפ"ה ושו"ט מוזכרים במקרא. צפה במשמעות של הסתכלות, כגון: "וישא הנער הצפה את עיניו וירא והנה עם רב הלכים מדרך אחריו" (שמואל ב', י"ג 34). שוט מופיע במשמעות תנועה במרחב, למשל: "שוטטו בחוצות ירושלים וראו נא ודעו ובקשו ברחובותיה" (ירמיהו ה' 1).

הכרת הארץ – ידיעת הארץ

כפי שמוזכר בתיאור לעיל, בטיול שולבה פעילות של היכרות עם המקומות שבהם ביקרו המשוטטים. הפעילות כללה העברת מידע והסברה על המקום מפי מומחים מאנשי המקום – חוות הניסיונות החקלאיים בעתלית והיקב בזכרון יעקב.

המונחים הכרת הארץ וידיעת הארץ, בהקשר של ארץ ישראל, הופיעו לראשונה במחצית המאה ה-19. היו אלה חוקרים מתחומי מדעי החברה והטבע, אשר כתבו ספרי מידע על ארץ ישראל. הראשון שבהם היה יהוסף שוורץ, שכתב ספר בשם "תבואות הארץ" בשנת 1845. בהקדמה לספר הוא כתב: "הלא נאמר 'והבאתי אותם וידעו את הארץ'. הנה מוכח שגם ידיעת הארץ מעלה וזכות היא".⁸

7 זאב וילנאי, ואהבת לארצך כמוך, הוצאת כרטא, 1975. עמוד 20.

8 טימי בן יוסף, "ידיעת הארץ כתחום חינוכי בתרבות הציונית", עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2003. עמוד 8.

חוקרים מסכימים כי התפתחות ידיעת הארץ קשורה להתעוררות הלאומית הציונית. אחד המאפיינים המגדירים את הלאום (כל לאום) הוא הטריטוריה. ידיעת הארץ שירתה את הציונות בכך שחשפה והגדירה את ארץ ישראל כטריטוריה של הלאום הציוני. חינוך לידיעת הארץ, כחלק מהחינוך הלאומי, החל בתכניות הלימודים של בתי הספר העבריים, במיוחד במסגרת לימודי המולדת והגיאוגרפיה, כבר עם היווסדם בשלהי המאה ה-19. חוג המשוטטים של פנחס כהן בחיפה היה הגילוי הראשון של חינוך לידיעת הארץ במסגרת שמחוץ לבתי הספר. לאחר מלחמת העולם הראשונה הופיעה ידיעת הארץ גם במסגרות החינוך למבוגרים (יורחב בפרק בהמשך).⁹

מלבד פעולות ההסברה במהלך הטיוול עסקו המשוטטים בידיעת הארץ גם בשיחות, כפי שהעיד זאב וילנאי:

היה למשוטטים כעין מועדון, מעון צנוע בן חדר קטן סמוך למושבה הגרמנית, ברחוב הגפן של ימינו. מדי פעם התאספנו בו ומורנו בראש. פעם אחת הציע, שכל משוטט יכין שיחה על נושא הקשור בסביבתנו. אני הכינתי שיחה על עץ החרוב, שאהבתי במיוחד. שיחתי זו הייתה הרצאתי הראשונה בחיי, שלדאבוני לא עברה בהצלחה. המבטים הקונדסים של חברי וחיוכי הצחוק של חברותי בלבלו אותי ושיחתי נכשלה.¹⁰

עין משוטטים, ועוד טיולים

בשני המקורות, פנקס המשוטטים וספרו של זאב וילנאי, מוזכרים טיולים נוספים בסביבות הכרמל. בהם לינה בליל שישי במרומי

9 שם, עמודים 8-10 ועמוד 89.

10 וילנאי, עמוד 20.

הכרמל, בקרבת הכפר כבאביר. לשם כך בנו המשוטטים אוהל משמיכות ובילו את זמנם בסיורים בסביבת המאהל. בשבת באו ההורים לבקר במחנה.

בנחל שיח שבכרמל קיים מעיין בשם עין משוטטים. שמו הערבי היה אום אלפרג', מעיין הישועה, ושמו העברי נקבע בידי זאב וילנאי, כשהיה חבר בוועדת השמות הממלכתית. לפי עדותו של וילנאי הוא בחר בשם זה להנצחת אגודת המשוטטים, שכן המעיין היה אחד המקומות האהובים עליהם ואליו טיילו פעמים רבות.¹¹ טיולים נוספים היו אל מנזר הכרמליתים בקרן הכרמל וירידה אל מערת אליהו, טיול לאורכו של נחל הקישון וטיול אל הכפרים הדרוזיים עספיה ודליה שבכרמל.

עין משוטטים בנחל שיח בכרמל.
(צילום: גיל גרטל, 2016)

האיחוד אל הצופים

בראשית שנת 1919 נוצר קשר בין אגודת המשוטטים בחיפה לאגודת ההתעמלות של תלמידי גימנסיה הרצליה ביפו (יורחב בפרק בהמשך). ב-6 באפריל נערכה ישיבה משותפת לנציגי האגודות, ובה נקבע: "היות ושתי האגודות עובדות ברוח אחת ולפי מטרות דומות, מן הראוי היה שתתאחדנה".¹²

עם האיחוד נקבע להתארגנות החדשה השם – צופים, וזוהי ראשיתה של תנועת הנוער הצופים העבריים. כבר בסוף אפריל 1919 השתמשו המשוטטים בשם החדש:

בי"ז אייר [17 במאי 1919] תימלאנה שלוש שנים למיום היווסד אגודתנו. חייבים אנו לחוג את היום הזה כיאות לצופים. כל חברי הוועד בדעה אחת, שצריך לערוך טיול ביום זה.¹³

12 פנקס המשוטטים, שם. עמוד 31.

13 שם, עמוד 32. ההדגשה במילה צופים – במקור.

6. "תרים אחר תורת חיים חדשה"

טיול השומר הצעיר ביערות וינה, 1917

ב תיאור של טיולי הבלאו-וייס (פרק 4) הזכרנו את החינוך הרעיוני שהתווסף לפעילות השוטטות של בני הנוער. התנועה הרעיונית הראשונה שהתארגנה הייתה השומר הצעיר. במקורותיה יש שילוב של כל היסודות שהוזכרו עד כה: שוטטות, התעמלות, צופיות וחינוך רעיוני.

התנועה התגבשה במהלך מלחמת העולם הראשונה בווינה. קורותיה של אחת הקבוצות משנת 1917 תועדו ביומן המדריך, שנכתב בעברית ונשמר בארכיון¹. מדריך הקבוצה היה יעקב הורוביץ, והיו בה 12 חניכים (גילם לא נכתב). ב-20 במאי 1917 הם ערכו טיול אל Neuwaldegg, כפר ופסגת הר הנמצאים בהרים המיוערים שמצפון-מערב לעיר:

20/ V

טיול הראשון של כל הקבוצה. באו כולם. אני התאחרתי בכמה רגעים מפני שלפני צאתי נקרעה לי השכמיה והייתי

1 ארכיון מורשת ויד יערי (השומר הצעיר), חטיבה 1-2, מיכל 118, תיק 1: "אוסף 1915-1919", יומן קבוצה צבי וינה. תיאור הטיול שלהלן החל מעמוד 23 ביומן.

"זא סיון שנתני בתפאולו כולנו בצוקות זא פרה.
פוינזאם בפרוזם זא פי רב פראים פרימו זקלות
זיסן זוזם זא פנינו"

טייולדג

טיבינג

לינה

1 ק"מ

מוכרח לתקנה. שְׁר התאחר ברבע שעה. מ Sievering [פרוור העיר וינה] יצאנו בשלשת רבעי התשיעית (רבע לעשר). שר השיג אותנו. בדרך, בבואנו אל "שבתי ההרים" אכלנו ושתינו. אחר כך שלחתי שלשה אנשים בשביל עץ, שניים ניקו את המקום מהאבק ואני והשאר בנינו את האהל. אחרי כן עשינו אש וצלינו שמה תפוחי אדמה. כולם ביחד הביאו כחמשים תפוחים. היה לנו פת לחם. אחרי שפלינו לבנות את האהל ואחרי שעשינו כבר את האש, שרנו באש שירים אחדים [...] רב האנשים אוהבים מאוד את השירה, וגם מכירים הרבה שירים.

אחרי השירה בשתיים עשרה אכלנו ארוחת הצהרים תפוחי אדמה צלויים, לחם חמאה וביצים, ואחרי כן גם לחם עם מרמלדה. אחרי ארוחת הצהרים נחנו בצל העצים איפה שדברנו אודות נושאים שונים, שרנו שירים, בחרתי את הקשים מהם, ואחרי כן הלכנו לשחק.

כולם לקחו בחשק גדול חלק במשחק. שחקנו בהתגנבות, ובהתחבאות. בעת המשחק בא אלינו אחד מ [מילה לא ברורה] הווינאים – שהיו גם כן לא רחוק מאתנו – לומר לנו שהמדריך שלהם מבקש מאתנו שנבוא אליהם לשחק יחד. כמובן שלא התנגדנו לבקשתו ובהסכמת כל הקבוצה הלכנו שמה. בבואנו ביקש מאתנו המנהל שנאכל מעט מהמרק שבישלו. אחדים מאתנו לקחו להם צלחת עם מרק תפוחי אדמה. המרק היה מצויץ. יחסנו היה טוב מאוד. אחר כן הלכנו לשחק.

אני חפצתי שנשחק במשחקים קלים, מפני שאנשי היו בפעם הראשונה על הטיול. אך הם חפצו רק Kriegsspiel [בגרמנית – משחק מלחמה]. לבסוף הסכמתי לדבריהם.

המשחק היה צריך להתנהל באופן הבא: כל אחד מאתנו כמו שגם מהם היה צריך לקשר בעניבה בלתי חזקה את מטפחתו על ידו השמאלית. הווינאים היו צריכים להיות על הגבעה הקטנה הנמצאת מצד ימין של השברים, שם בתווך היו צריכים להעמיד דגל אדום. על גבול ההר היו צריכים להעמיד שומרים שלא יתנו לנו, המתנפלים עליהם לבא אל הדגל. בעת ההתנפלות היה כל איש צריך להשגיח שיסיר ממתנגדו את המטפחת, והיה אם עלה בידו להסירה, היה האיש השני שממנו לקח את המטפחת צריך לצאת מן המשחק בתור שבוי שלנו. למשחק קל כזה הסכמתי.

בשמחה גדולה התחלנו את המשחק בשלישית [שעה שלוש]. כשביל שלא יהיו בטוחים מאיזה צד אתנפל על ההר סבותי עם קבוצתי פעמים אין מספר את ההר. אחרי כן חלקתי אותה לשני חלקים מתנגדים בהילוכם. על סימן שנתתי התנפלנו כולנו בצעקות על ההר. הווינאים גם התחילו לצעוק ולשיר שירים, המשחק התחיל באפן טוב מאוד. אך פתאום והנה אסון! הווינאים בהיותם על פי רב פראים חשבו שיש להם באמת איזה שונאים לפניהם לקחו להם להגנה את המקלות לעזר. זאת אומרת הרימו את המקלות שהיו על האדמה ויפנו אותם עם המסמרים [הכוונה כנראה לקוצים] אל פנינו. ותיכף ברגע הראשון כשחפצתי לעלות על אחד העצים דקרני אחד מהם במסמר מקלו באוזן. זרם דם התחיל לשטוף מאוזני ארצה. ברגע נאספו כל האנשים סביבי. המדריך חבש לי תיכף תחבושת והשכיבני על האדמה. בושה כסתה את פני הווינאים בראותם את התוצאה הרעה הזו שיצאה מהם. פעמים למאות בקשו ממני ומכל קבוצתי סליחה ואחרי זה התחילו לפנק אותי כמו חולה מסוכן. הביאו לי סוכריות שוקולדה, וגם זר מאזרכת הביאו. אחרי כן עוד הפעם חבשו לי תחבושת חדשה, המדריך התבונן אל הפצע ומצאנה בלתי מסוכנת.

אחרי כן שחקו כולם עוד הפעם יחד משחקים שונים. אחרי כן בא ה[מילה חסרה] ואיתו יחד הלכנו אל Neuwaldegg. אבל מפני שהלכנו בלי [מילה חסרה] תעינו, ככה שמ Sievering עד Neuwaldegg הלכנו כמעט ארבע שעות. ההליכה היתה טובה מאוד.

ברבע התשיעית באנו אל Neuwaldegg ומשם נסענו תיכף הביתה. בחשמלית פגשנו בכמה שומרות. הטיול היה נעים מאוד לולא הפצע שקיבלתי.

עוד מטיולי הקבוצה

בפתח היומן כתב המדריך את תכניתו לשנת הפעילות. בין השאר הוא תכנן לערוך טיולים בסביבה הקרובה, מדי שבוע בימי ראשון: "הטיולים יהיו על פי רוב על יום תמים. על הטיולים ניקח התמצאות, עזרה ראשונה, משחקים וכו'. גם שיחה נעשה לנו שם, עד כמה שזה יהיה אפשרי."²

עוד ביומן (עמוד 19) מופיע לוח הפעולות של הקבוצה. ניתן לראות שהקבוצה נפגשה בתדירות משתנה, בין פעם למספר פעמים בשבוע. מתוך 29 מפגשים של הקבוצה במהלך שלושה חודשים, חמישה היו טיולים ליום אחד (ההדגשה באפור שלי, ג.ג), וכל השאר מפגשים עיוניים. מפגשים אלה הוקדשו לשיחות על תנועת הנוער, תולדות ישראל, עזרה ראשונה ופעילות חברתית.

לוח הפעולות מאי עד אוגוסט

הנם לפני התעודות ומוכרחים ללמוד הרבה מאוד, לא היו השיחות, גם הטיולים בחוץ שהיו בכל שבוע לא עלו יפה כי חסרו ממנה הרבה חברים	עד 20.7	שיחה חופשית	5.5
		טיול על כל היום	13.5
		שיחה	?
		שיחה. יחס השומר אל הסתדרותנו	19.5
		טיול. סיורנג עד שעה חמש ורבע משם לנוולדג	20.5
שיחתנו הראשונה	24.7	שיחה	22.5
משחקים	26.7	קורס תולדות ישראל	26.5
דברנו על אודות הלב	27.7	שירים	28.5
דברנו על אודות הדם	28.7	תולדות ישראל. אגדות	2.6
דברנו על אודות השקר	30.7	טיול	3.6
שיחה חופשית	31.7	שיחה	5.6
שיחה חופשית	3.8	קורס תולדות ישראל פרק ג' ד'	9.6
שיחה אודות העזרה הראשונה	6.8	טיול. בוכברג	11.6
דברי הימים	7.8	שיחה. השומר והבריאות	14.6
שיחה חופשית	10.8	תולדות	16.6
טיול נוולדג	12.8	שיחה, שירים	19.6
שיחה	13.8	מהסבה	20.6

בפרק קודם, על אודות הבלאווייס, הזכרנו את חששם של מנהיגי התנועה שהשיחות והמפגשים העיוניים יתפסו מקום מרכזי יותר

מאשר הטיולים. לנוכח יומן המדריך נראה שכך אכן קרה. נראה להלן כיצד התהווה מצב זה.

צעירי ציון ושאלת הנוער הצעיר

בשנת 1867 העניק פרנץ יוזף, קיסר אוסטריה-הונגריה, שוויון זכויות מלא ליהודים שתחת חסותו. בין השאר נפתחה בפניהם האפשרות להירשם ללימודים גבוהים בתיכון ובאוניברסיטה. כתוצאה מכך עלה שיעור הלומדים מקרב היהודים בגליציה (כיום מערב אוקראינה ודרום-מזרח פולין), שהייתה אז תחת שלטון אוסטריה. צעירים יהודים וציונים, תלמידי תיכון וסטודנטים, החלו להתארגן בקבוצות חברתיות רעיוניות. הם נפגשו בערבים ללימוד משותף של היסטוריה יהודית, שיחות ולימודי יידיש ועברית. בשנת 1897 נוסדה האגודה הראשונה מסוג זה, מקרב סטודנטים יוצאי גליציה שלמדו באוניברסיטה בווינה, תחת השם בר כוכבא. בשנת 1900 הוחלט בלבוב על הקמת ארגון משותף לכלל הקבוצות, תחת השם "צעירי ציון". עד שנת 1911 כבר היו בצעירי ציון 65 אגודות מקומיות ובהן 1,274 חברים.³

בפרקים הקודמים סקרנו התארגנויות של נוער יהודי לשם התעמלות או שוטטות, וכאן מדובר בקבוצות שנוסדו לצורך למידה משותפת ושיחות. דרך הפעולה של צעירי ציון התאימה לנוער מבוגר ומשכיל. במהלך השנים הם התלבטו כיצד להתאים את תנועתם לנוער צעיר יותר. צבי סטרנר, שהיה חבר צעירי ציון בלבוב, הוביל מגמה זאת. כך כתב בשנת 1906, כשהיה בן 18:

3 מתתיהו מינץ, חבלי נעורים התנועה השומרית 1911-1921, הוצאת הספריה הצינונית, 1995. עמוד 29.

הטחתי בפני ההנהגה דאז שהם נוקטים לגבי הנוער אורח חינוך לאומי בלתי פדגוגי, ואפילו בלתי הגיוני, כאשר הם מושחים אותו בכוח בצבעי כחול-לבן, ואינם חודרים כמעט אף פעם ללב הנוער.

הנחתי שאין זה מתפקידנו להטביע בעור גופו של הצעיר חותם של היהדות, אלא עלינו לאפשר לו התפתחות טבעית של כוחות הגוף והנפש [...] בכך יחדל החינוך הלאומי להיות משהו מופשט בעיני הצעיר היהודי, עניין שאין לו זיקה כלשהי לחיי היומיום שהוא חווה אותם בלתי אמצעית.⁴

סטרנר לא ביקש להמעיט בחינוך הלאומי הרעיוני, אלא לשזור אותו במשהו שיהיה יותר מושך ומתאים לנערים צעירים. כלומר, שיתהווה מתוך ההתנסות ולא לנוכח הטפה.

קבוצת הצופים של סטרנר בלבוב

בשנת 1911 תורגם לראשונה לשפה הפולנית ספרו של באדן פאול – צופיות לבני הנעורים (שהוזכר בתחילת ספר זה). כתוצאה מכך החלו לקום קבוצות צופים במרחב הדובר פולנית. הספר הגיע גם אל צבי סטרנר בלבוב, שמצא בו את התשובה כיצד להתאים את החינוך הרעיוני לנוער הצעיר. סטרנר ייסד בלבוב קבוצה צופית כבר בשנת 1911. הוא תרגם את המונחים הצופיים וגם את דברות הצופה לעברית. למקום הריכוז קרא "קן" (מונח שלקח מהוואנדרפוגל), להתארגנות קרא "קבוצה", ולמספר קבוצות יחד קרא "גרוד".

במאמר שפרסם סטרנר בשנת 1912 כתב כך:

הסקויט [הצופה] הוא בן הטבע. את כל זמנו הפנוי הוא מבלה בחיק הטבע, בשדה, ויודע לחיות בו. הסתכלותו מפותחת, הוא עצמאי, בונה לעצמו את צריפיו, מכין את מצעו, מעלה מדורה ומבשל את ארוחתו. [...]

בעזרת הצופיות נקים דור צעיר זקוף קומה, עברי ברוח ובלשונו. [...] הסקויט היהודי הוא מפותח בגופו וברוחו, עומד ברשות עצמו. הוא חופשי, אוהב את כל הבריות ונכון בכל רגע ורגע להקריב את עצמו על מזבח אהבת עמו.⁵

ברית הצופים היהודים – השומרים

קבוצת הצופים בלבוב הסתפחה לפעילות במועדון ההתעמלות היהודי שנקרא "דרור" (פרק 3). אחד המדריכים במועדון היה אריה כרוך, שלימים החליף את פנחס כהן בהנהגת שבט משוטטים בחיפה ואחר כך היה ראש תנועת הצופים העבריים בישראל. על כך סיפר בזיכרונותיו אפרים ושיץ:

בשנת 1913 הייתי בלבוב יושב ראש אגודת ההתעמלות היהודית "דרור". שני חברי הוועד של אותה אגודה, ד"ר סטרנר ואריה כרוך, הפנו את תשומת לבי לניצניה של תנועת הצופים. מאמר מפרי עטו של ד"ר סטרנר על הצופיות [צוטט לעיל], שנתפרסם בירחון "מוריה", עשה עלי רושם רב. הרעיון כולו היה מבוסס על דוגמאות ה"סקויטינג" האנגלי מיסודו של הגנרל באדן פאול. חברות יהודיות להתעמלות היו קיימות כבר מזמן בקהילות הגדולות שבגליציה, והנה עתה נוסף לאידיאל של "יהדות השרירים" משהו חדש,

5 הנריק סטרנר, הסקויטינג, בתוך: ספר השומרים, הוצאת הסתדרות השומר הצעיר, ורשה, 1934. עמוד 8.

רענן, מלכב – רעיון של תנועת נוער עברית, ציונית, שתצא למרחב, תשוטט בהרים ובגבעות, תלמד לאהוב את הטבע ואת היער, את החנייה באוהלים ואת השיר העברי יחד עם הלשון העברית, ובראש בראשונה – את ארץ ישראל.⁶

בשנת תרע"ב (1911) פורסם ביפו ספר יזכר לפועלי היישוב בארץ ישראל שנהרגו במאבק עם ערביי הארץ. את הספר ערך אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ' (אז"ר). אחת ממטרות הספר הייתה ליידע את קהילות היהודים ברחבי העולם במתרחש בארץ ישראל ולעורר אותם לציונות, כעולים או כתורמים.⁷

ואכן, הספר עורר רושם רב גם בקרב קבוצות הצופים בלבוב. הם התרשמו מדמותם של השומרים, שלקחו על עצמם אחריות לכיטחון היישוב היהודי. דמויותיהם של השומרים היו לדמויות מופת. באסיפה הכללית של אגודת ההתעמלות "דרור" בשנת 1913 הוחלט להסב את שם ההתארגנות הצופית ל"השומר".

בשנת 1914 היו במרחב גליציה 14 קנים של השומר ובהם כ-700 בני נוער פעילים. הפעילות נועדה תחילה לתלמידי כיתות ו' עד ח' (כיתות שנייה עד רביעית בספירה שהייתה נהוגה אז). אולם משבגרו החניכים הם המשיכו לפעול במסגרת השומר ולא עברו לפעול במסגרת צעירי ציון.⁸

על פעילות הקבוצה הצופית בלבוב סיפר ידידיה שוהם, שהיה בן 12 בשנת 1913:

6. לובוצקי (עורך), דרך חייו של ציוני לוחם, הוצאת אחיאסף. עמוד 25; עמוד 30.

7. נעם אבן, אורחים חללים, יחס השלטון והחברה לאזרחים חללי פעולות איבה וטרור, חיבור לתואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, 2007. עמוד 28.

8. מינץ, עמוד 34; צבי סטרנר, ראשיתה של הסתדרות השומר, בתוך: ספר השומר הצעיר, הוצאת ספרית הפועלים, 1956. עמוד 28.

לקן לבוב נכנסתי בהשפעת אחי הבכור, למורת רוחו של אבי שלא רצה לשמוע על ארגון יהודי. הוא רצה לשלחני לצופה הפולני. [...] אחי היה ראש קבוצה. מאותו זמן, שנת 1913, נשתמר צילום שלו עם קבוצתו. לצערי, רק במקרה לא השתתפתי בטיול הראשון של הקבוצה ומטעם זה הפסדתי זכות ראשונים בצילום ההיסטורי. [...]

פעילותי בתנועה התחילה בטיול נרגש ביום קיץ בהיר עם אמי בחנויות העיר. אמי, שעמדה לצדי בעניין כניסתי לקן, קנתה לי חולצה אפורה וכובע אפור. הוברר לנו בקן שבחרנו בצבע האפור כדי להיבדל באופן ברור מהצופה הפולני הלוכש חולצה ירוקה. זו גם הסיבה שחבשנו את הכובעים בנוסח אוסטרלי, כשצד אחד מקופל למעלה. חולצת הפלנל האפורה הייתה לרבים חלום שאין להשיגו. חלקי שפר עלי, הייתי בין המאושרים.

היינו הסתדרות צופים מובהקת ואהבנו את הצופיות, אך ללא התמכרות לגינוני טכס, סדר ומשמעת.⁹

מי שהצטרף לתנועת השומר נדרש להביא תעודת בריאות מטעם רופא ההתאחדות להתעמלות, הסכמה בכתב מצד ההורים וכן להראות כי הוא מתקדם כנדרש בלימודיו בבית הספר.¹⁰ לאחר ארבעה שבועות של מועמדות נערכה לחניכים בחינת קבלה ביסודות הצופיות:

עמדנו בבחינות כנדרש בספרי עזר של צופיות [תרגום ספרו של באדן פאול, Aids for Scouting]. הייתי נרגש. ישבנו בחדר סביב לשולחן בדירה ברחוב ברנשטיינה 8. זוכר אני

9 ידידיה שוהם, יומן נעורים, הוצאת גבעת חביבה, 1987. עמוד 1.

10 לובוצקי, עמוד 24.

היטב את הבחינה, כי נכשלת בשאלה אחת מברדת. אחרי שעניתי יפה לכל השאלות הנוגעות לצופיות, נשאלתי שאלה בידיעת הטבע על תפקידם של הריסים בערב. לתומי עניתי שתפקידם להסתיר את הנעשה בפנים העין ותשובתי עוררה צחוק כללי.¹¹

קבוצת השומר הצעיר (לימים ממייסדי עין שמר) בטיול, פולין 1922.
(צילום באדיבות ארכיון השומר הצעיר, יד יערי)

איחוד "צעירי ציון" ו"השומר" בווינה

בשנת 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה, והצבא הרוסי פלש לגליציה. עשרות אלפי יהודים ברחו מערבה, וכ-75,000 מהם הגיעו לעיר וינה. בתוך מחנות הפליטים, במהלך שלוש שנות המלחמה,

ייסדו הצעירים קבוצות של צעירי ציון כמו גם קבוצות צופיות של השומר. בתוך הזמן הזה התקרכו שני הארגונים, עד אשר התאחדו. צעירי ציון והשומר יצרו את "השומר הצעיר".

צעירי ציון הכירו בכך ששיחות ודיונים אינם מתאימים למרבית הנוער, ודאי לא לצעירים שבהם, והדבר חוסם את התנועה מלהתפתח. כך כתב אחד מהם בשנת 1918:

בעבודתנו למען גאול העם הפעלנו שיטות גלותיות, הרצאות, ויכוחים וחוזר חלילה, בלי שהבנו שלא זו השיטה להקניית ידע. לא הבנו שיש לשאוף לתעל את הידע באמצעות הלב והרגש אל מתחם השכל.¹²

מצד שני, חברי השומר הכירו בכך שאין די במשחקים הצופיים. משחקים אלה לעצמם נתפסו ילדותיים, משום שלא כללו אידיאל חברתי שאליו מתחנכים הצופים הצעירים. מה שחסר להם היה תוכן יהודי וציוני:

מן הצופיות של עמים אחרים עלינו ליטול רק את הגלעין העמוק, את נקודת המוצא שלה. כלומר עלינו לטפח את הדמיון ואת הלב של הנוער על מנת לעצב את תבונתו. את כל הערכים האחרים עלינו לדחות כבלתי מתאימים לנו. הננו שואפים אפוא לסינתזה של היסודות הבאים: ברצוננו לחנך יהודים צעירים כדי שיהיו בנים נאמנים לעם היהודי [...] על מנת לחשל על רקע זה את הרצון ואת התבונה, כדי שיקום לנו יהודי החמוש בידע אדיר כללי ויהודי, בעל אינטלקט מעמיק, בעל השכלה, אופי ורצון ללא חת.¹³

12 מינץ, עמוד 43.

13 שם.

כך אם כן נוצר השילוב בתנועות הנוער הציונית, בין טיולים לבין שיחות רעיוניות. תיאר זאת דוד הורוביץ, מדריך בתנועה בווינה באותן שנים:

כך נולד החזון של תנועת הנוער, המקיפה את מכלול האדם. [...] גישה טוטאלית זו לאדם ונשמתו היא שעיצבה את דמות תנועת הנוער. היא שקסמה לנערים ולנערות שהסבו סביב אותן מדורות ביערות וינה באישון לילה, תרים אחר תורת חיים חדשה, מטפחים פולחן הארוטיקה הטהורה, היופי והנעורים.¹⁴

וסיכם יפה שלמה הורוביץ, אף הוא מדריך בווינה, תחת הכותרת "מיזוג כל הטוב והיפה":

זו הקבוצה שאנו יצרנוה במשך שלוש השנים הללו והיא אינה דומה לא לקבוצה הסקאוטית ולא ל"צוג" של הוואנדרפוגל ולא לקורס של צעירי ציון.¹⁵

מחנאות וטקסים

עוד מהווי הטיולים של קבוצות השומר הצעיר בווינה נוכל ללמוד מתיאורו של יששכר רייס משנת 1918:

בין הרים ובין יערות שרנו את שירנו, בין הרים ובין יערות חיינו את חיינו. הטיול היה לנו לצורת החיים בקבוצה.

14 דוד הורוביץ, האתמול שלי, הוצאת שוקן, 1970. עמוד 45.
15 שלמה הורוביץ, מיזוג כל הטוב והיפה, 1918. בתוך: ספר השומר הצעיר, הוצאת ספרית הפועלים, 1956. עמוד 49.

בחודשי הקיץ התוודענו אל הטכניקה השומרית. עסקנו בתרגילי פיתוח החושים והעצמאות. נרדנו לא פעם בהרים ויערות במטרה אחת, לראות ולהקשיב לכל המתרחש מסביבנו. לעתים היה על כל אחד להסתכל במשך זמן רב לאיזה יצור, נבלה, ציפור וכו'. בטיולי לילה למדנו לנטות אוהלים, לסדר מחנה, לבנות כיריים. למדנו לחיות בחיק הטבע. נעלמה המבוכה של הנפש הגלותית.¹⁶

בווינה היו באותן שנים 250 חניכים בשומר הצעיר, שאורגנו ב-25 קבוצות ובחמישה גדודים. נוכל לראות כי הם שמרו על רעיון הקבוצה הקטנה של באדן פאול, קבוצה שיוצרת מחויבות מצד כל חניך לתרום מיכולתו ולהביא את עצמו לידי ביטוי.

נסיים בתיאור הטיול שבו שולב טקס ההבטחה:

יפה ונעלה היה האקט של ההבטחה בטיול הכללי האחרון. בלב היער, במחנה מקושט ירק, עמדו בשורות השומרים והשומרות ולפניהם ההנהגה והדגל. קרני השמש השוקעות האחרונות, שמי התכלת, דומיית היער והרגשת הרצינות של השעה, כל אלה השרו מצב רוח מרומם ונפלא, שאין לתארו במילים. לאחר דברי המנהיג, שהזכיר לשומרים את חובותיהם מרגע ההבטחה, להיות שומרים לכל ימי חייהם – השלך הם מסביב. נשמעה אך אוושת העצים ורשרוש הדגל בהתנפנו. בפניהם של המבטיחים נראה כוח פנימי חזק.

16 יששכר רייס, תולדות קבוצה אחת, 1918. בתוך: ספר השומר הצעיר. עמוד

וזה היה נוסח ההבטחה:

הנני מבטיח הבטחה שלמה לעשות כל מה שבכוחי להיות
נאמן לעמי, לארצי ולשפתי ולהיות אחיעזר ואחיסמך
לכל מי שנכרא בצלם אלוהים, ולמלא את כל דברות
השומר.¹⁷

17 אריה, בווינה, 1917. בתוך: ספר השומרים, הוצאת הסתדרות השומר הצעיר, ורשה, 1934. עמוד 17. נוסח ההבטחה בעמוד 13. אחיעזר ואחיסמך הם שני שמות תנ"כיים והם משמשים כאן במשמעות: להיות עוזר ותומך.

7. "להכינם לקראת חיי חלוציות"

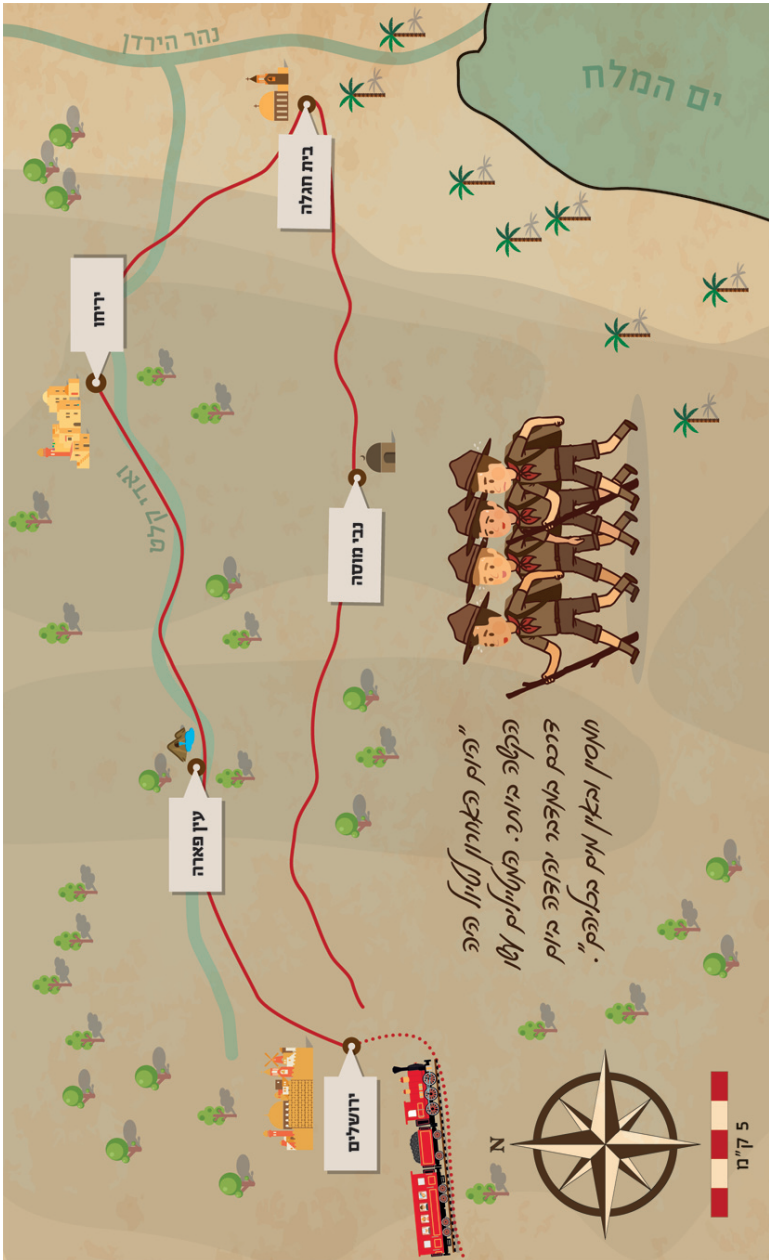
טיול הצופים וגימנסיה הרצליה ליריחו, 1920

קבוצת המתעמלים המטיילים "ראשון לציון" מיפו, שהוזכרה כבר בפרק 3, הפסיקה את פעולתה במהלך מלחמת העולם הראשונה. בשנת 1918 חידש צבי נשרי, המורה להתעמלות בגימנסיה הרצליה ביפו, את פעילות הקבוצה מקרב תלמידיו. תחילה נקראו בשם בית הספר – הרצליה. בשנת 1919 התאחדה הקבוצה עם קבוצת המשוטטים מחיפה (פרק 5) ויחד ייסדו את הסתדרות הצופים. אל תלמידי הגימנסיה הצטרפו למסגרת הצופים גם תלמידות מבית הספר לבנות מיפו וכן תלמידות הסמינר למורות, שהיה בית ספר תיכון.

בשונה מהמוכר כיום, פעילות תנועת הנוער הצופים הייתה משולבת בפעילות בתי הספר. בהתאם, גם הטיולים היו משותפים לכלל התלמידים ולחניכי הצופים בתוכם. הטיול הראשון היה ליריחו:

טיול האביב ליריחו

באביב 1920 סודר טיול של 150 צופים וצופות מהשכבה השניה [כיתה ו'], בקשר עם טיול הגמנסיה "הרצליה" דרך ואדי קלט, ים המלח ונבי מוסה. רק האהלים וארגזי המטבח וצרכי האוכל הובלנו על חמורים ופרדים. את החפצים 'הפרטיים' נשאו הצופים בילקוטים על גבם. הלינה במחנה

אהלים בודי פאור [ואדי קלט], בבית הגלא [מנזר דיר חג'לה] ובנבי מוסה השאירו רושם בל ימחה בלב המשתתפים.¹

הטיול מתואר ביתר פירוט במקור נוסף, מאוחר יותר בזמן:

חודש האביב, ניסן, קודש היה לטיול ארוך מדי שנה בשנה. בפרוס פסח תר"פ יצאו תלמידי הגימנסיה לסייר בסביבות ים המלח. בערב שבת הגיעו ברכבת לירושלים, עברו בחוצות העיר בסך, כשהתזמורת מנגנת לפנייהם, ועמדו לתקוע יתידות אהליהם בכיכר ריקה, סמוך לבתי אונגרין [מצפון לרחוב מאה שערים]. נתחוויר שבחירת המקום לא עלתה יפה. אדוקי הסביבה מיחו כנגד חילול השבת. האהלים הועברו למקום אחר.

ביום א' לשבוע השכימו המטיילים ופנו ברגל לעין פארה [עין פרת, המעיין העליון בוואדי קלט]. כליהם הוסעו אחריהם על חמורים ופרידות. למחרת צעדו בוואדי קאלט בואכה יריחו. מחנה הלינה הוקם במכתש ענקי, בסיבה פראית. בלילה השני חנו בבית חגלה [מנזר דיר חג'לה], מצפון לצומת בית הערבה, וכאן הועמדו לפני בעיה מורכבת. עוד הם מקימים את אהליהם והנה הופיעו במקום קרוב למאה וחמישים מטיילים, תלמידות בית הספר לבנות ביפו, שחזרו בעגלות מים המלח. משירדה עליהן החשיכה, הוצרכו ללון במקום הזה. [...]

אחרי לינת לילה על שפת ים המלח יצאה השיירה לנבי מוסה. שבוע לאחר מכן נפתחה ממקום זה הרעה. הערבים,

1 צבי נשרי, תקופת בראשית של הצופיות העברית בארץ ישראל, הצופה (כתב עת), הסתדרות הצופים העברים, שנה ב', אדר א' תרצ"ח, פברואר מרץ 1938. עמודים 4-5.

שנתכנסו לחג הנביא, יצאו מכאן לפרוע פרעות ביהודי ירושלים.

היום האחרון לטיול היה הקשה ביותר. המטיילים עשו דרכם במדבר יהודה ביום חמסין ובאין מים בכליהם. עיפיים ורצוצים באו הביתה, אך רוויי אושר ועשירי רשמים.²

חג הנביא בנבי מוסה המוזכר בתיאור התקיים ב-4 באפריל 1920 ובמהלכו פרצו מאורעות תר"פ. לפי זה ניתן להבין שהטיול התקיים בשבוע החופשה שלפני חג פסח, מיום שישי 26 במרץ 1920 ועד יום רביעי בשבוע העוקב.

הטיול ליריחו בתמונות

אל הטיול הצטרף אחיו של המורה צבי נשרי, הצלם איזי אורלוב. מתוך הטיול נשמרו שש תמונות שצילם, עליהן כתב מלפנים: טיול הצופים ובית הספר מיפו, ערב פסח, תר"פ. על חלקן הוסיף את שם המקום שבצילום. התמונות שמורות בספרייה הציבורית בעיר פרת' שבאוסטרליה, שם התגורר הצלם עד מותו.³

בשלוש מהתמונות נראים התלמידים כשהם צועדים בסך, כלומר במבנה של שלשות (שלושה טורים), כשהם לבושים במדי צופים: מכנסיים וחולצת כפתורים בצבע אפור-חאקי, כובע רחב שוליים ועניבות מטפחת לבנות.

בתמונה אחרת נראית שיירה של עגלות רתומות לפרדות, יורדת בדרך מירושלים ליריחו ונושאת את הציוד הקבוצתי.

2 מרדכי ברכיהו, צבי נשרי – תולדות חייו, הוצאת ארגון מורי התעמלות, 1954. עמודים 57-58.

3 לצערנו לא ניתן היה להשיג אישור מבעלי זכויות היוצרים להצגת התמונות.

מהתעמלות לצופיות

כאמור, קבוצות הצופים היו המשך ישיר לקבוצות המתעמלים שארגן צבי נשרי עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. לפי עדותו של נשרי הוא הכניס שני שינויים בעת חידוש הפעילות: הצטרפות תלמידות מבית הספר לבנות, והרחבה של תחומי העיסוק מעבר להתעמלות. כך כתב:

תלמידי הגימנסיה הרצליה בתל אביב, מהמחלקות הבינוניות [כיתות ו'-ט'] נגשו לחדש את אגודת "הרצליה". והיא אמנם הוקמה, אבל בהרכב אחר ובתכנית אחרת. קודם היו בה רק חברים, עכשיו נכנסו לארגון גם חברות, ונתקבלו גם תלמידות בית הספר התיכוני השני ביפו-ת"א [בי"ס לבנות] והסמינר למורות. בנוגע לתכנית הוחלט, בהתאם לתפקידים החדשים שהוטלו על הנוער הארצישראלי עם הכרזת בלפור, לעסוק בהתפתחות גופנית ורוחנית כאחד, ואף בהכשרה מעשית לחיי בניין, לחיים חלוציים.⁴

בדברים אלה של נשרי אנו מוצאים שתי תוספות לטיול כפעולת ספורט: "התפתחות רוחנית", שמשמעותה חינוך רעיוני; והכשרה "לחיים חלוציים", מטרה הקרובה לרעיון הצופי – נכונות היחיד ליוזמה ולפעילות בהתאם לצורכי החברה (ראו פרק 2).

מרדכי ברכיהו, בכותבו על נשרי, מרחיב דברים אלה:

הגימנסיה הרצליה היא חלוצת הטיולים המאורגנים והממושכים [...] אבל צורת הארגון לא נראתה לנשרי והוא יצא חוצץ נגדה. לפי תכניתו, צריכים המטיילים להגיע

בנסיעה רק עד תחנה מסוימת, שתשמש נקודת מוצא, וממנה יהלכו המטיילים מנקודה לנקודה, שעל שכמם תרמילם (ובו החפצים ההכרחיים: דברי מזון וכלי לינה): יכירו את כל המקומות הכלולים בתכנית הטיול, יכינו להם ארוחתם כמו ידיהם וילונו בתנאים פרימיטיביים – באהלים, על מחצלות.

הכוונה הייתה ברורה: הטיול נועד לספק לבני הנוער לא הנאה בלבד ולא הכרת הארץ בלבד, אלא גם להעמידם במבחן גופני, לזמן להם הרפתקאות שונות, להכריחם לפתור מיניה וביה [מתוך עצם הדבר] בעיות הטעונות פתרון דחוף ולהכינם לקראת חיי חלוציות.⁵

פתרון בעיות מתוך עצם הפעילות – זה הרעיון החינוכי של הצופיות, כפי שתואר בפרק השני.

צופים וצופיות

על הבחירה בשם, צופים, כתב נשרי:

השם "צופים" בא אלינו ממצרים. המכבי הצעיר בקהיר [אגודת ספורט], שעבד על פי השיטה הסקאוטית, הוציא עיתון בשם "הצופה הצעיר" וממנו לקחנו אחרי דיון רב את השם "צופה" למושג "סקאוט". הצעות אחרות היו: משוטט, חלוץ צעיר, שומר צעיר ועוד. בקיץ אותה שנה התפשטה הצופיות בארץ. נוצרו אגודות בירושלים ובכל מושבות הדרום, בשומרון ובגליליים, ובחודש אלול [ספטמבר

[1919] התקימה ועידת הצופים הראשונה, שהשתתפו בה כ-40 ציר.⁶

היישובים שבהם נוסדו קבוצות צופים היו צפת, טבריה, ראש פינה, זכרון יעקב, פתח תקווה, ראשון לציון, רחובות וירושלים. על אופיה של הפעילות הצופית ניתן ללמוד מיומן המדריך שכתב צבי נשרי בשנת תרפ"א.⁷ בקבוצה שהדריך תקופה קצרה היו 12 חניכים והם נפגשו מספר פעמים בשבוע, כמעט מדי יום. רשימת הציוד האישי והקבוצתי יכולה להעיד על סגנון הפעילות:

1. לכל חבר פנקס ועפרון לרשום בו את אשר עליו לעשות ואת הדברים החשובים ביותר שעליו לזכור.
2. סדור כל הדרוש לצופה (מינימום): אולר; מקל כקומתו, מסומן בסנטימטרים, מחודד מלמטה, החוד מצופה ברזל; שק גב; ילקוט צופים (כל-בו); ספל; כף ומזלג; צפצפה [משרוקית]; חבל; מימיה; גפרורים.
3. סדור הדרוש לקבוצה: אוהל; מצפן; פנס; 2-3 זוגות דגלים [לאיתות]; מרקחת הדרך [עזרה ראשונה]; מוציא קוצים; מדליק; צלמוניה; קומקום; קדרה; מחבת; גרזן; משור קטן; את קטנה; מרצע ומשיחה; שעון חול; זכוכית מגדלת; מודר צעדים.

בין הפעולות המוזכרות ביומן המדריך: הכנת תרשים של השבילים החוצים את נחל מושררה, כיום תעלת נתיבי איילון; משחקי עקבות וסימני דרך; ושיחות בנושאים כגון "היה נכון" או "ניקיון הגוף". קבוצת הצופים עסקה גם בפעילות קהילתית: הם שיפצו את

6 נשרי, תקופת בראשית של הצופיות, שם.

7 צבי נשרי, מתוך יומן ראש קבוצה, הצופה – כתב עת הסתדרות הצופים העבריים, שנה ב', אדר א' תרצ"ח, פברואר 1938. עמודים 4-5.

המדרגות בבניין הגימנסיה והחלו לבנות בעצמם חדר, שישמש להם מועדון, על מגרש ריק שניתן להם מהעירייה. בכל הקשור לחינוך למשמעת מוזכר ביומן: "קבלנו על עצמנו להינזר מההרגל לשים ידיים בכיסים". וכן: "עלינו לקום במשך שבוע ימים ב-6 בבוקר ולהיפגש על יד שער הגימנסיה כדי להתרגל לקום מוקדם". ביומן מוזכרת תכנית לטיול מיפו ללוד, בחופשת חג פורים.

יוזמה מיוחדת הייתה קבלת פנים לעולים חדשים בנמל יפו, וליוויים מיפו לתל אביב. הדבר מוזכר בזיכרונותיו של דוד הורוביץ, לימים נגיד בנק ישראל, שעלה לארץ בשנת 1920:

צעדנו מיפו לתל אביב. ליוותה אותנו קבוצת צופים קטנה עם חי יששכרוב בראשה, שהייתה מופתעת מידיעתנו את השפה העברית. צעדנו מהנמל לעיר, למטבח חנה מייזלס בתהלוכה עם דגל.⁸

חי יששכרוב, המוזכר כמדריך, היה בשנת 1920 נער בן 17, תלמיד הגימנסיה. הוא היה חניך באגודת ההתעמלות הרצליה לפני מלחמת העולם. בזמן המלחמה עברה משפחתו לחיפה, שם למד בבית הספר הריאלי והיה פעיל בקבוצת המשוטטים של פנחס כהן. כנער בן 16 הוא היה שותף לפגישות האיחוד בין האגודות בחיפה ותל אביב. כמו כן, השתתף יששכרוב כחבר הנהגת הצופים בפגישות עם הנציב הבריטי העליון, הרברט סמואל, שניסה בשנת 1921 לייסד הסתדרות צופים ארצית תוך שיתוף היהודים, הנוצרים והמוסלמים החיים בארץ.⁹

8 דוד הורוביץ, האתמול שלי, הוצאת שוקן, 1970. עמוד 89.

9 בנימין בן דוד (עורך), חי יששכרוב יששכר, הוצאת משפחתו 2009. עמודים 28-22.

טיול לתל חי – עלייה לקבר טרומפלדור

בזיכרונותיו כתב צבי נשרי: "טיול שני נערך שנה אחרי זה לגליל העליון – העלייה הראשונה לקבר טרומפלדור. הצופים שמשו דוגמה יפה בעבודתם המסורה, בסדר, בדייקנות ובמשמעת גם ליתר התלמידים המטיילים."¹⁰

בטיול שני הכוונה לזה שאחרי הטיול ליריחו ב-1920 שמוזכר בתחילת הפרק, כלומר טיול בפסח שנת 1921. עוד אנו לומדים שגם זה היה טיול משותף לצופים ולתלמידי הגימנסיה.

הקרב בתל חי היה במרץ 1920. חללי תל חי נקברו תחילה בקיבוץ כפר גלעדי לצד החצר הישנה. לאחר הקרב עזבו תושבי תל חי, כפר גלעדי ומטולה את יישוביהם לחצי שנה, עד שהוסדר קו הגבול בין צרפת לבריטניה. בשנת 1924 הועברו הקברים לחלקה שבין כפר גלעדי לתל חי. פסל האריה השואג הוצב שם מאוחר יותר, בשנת 1933.

את הטיול לאצבע הגליל תיאר ברכיהו ביתר פירוט בשנת 1954:

רשמי הטיול לתל חי, בהשתתפות הצופים, ובתוכם גם תלמידות בית המדרש למורות בתל אביב, שהיו מאורגנות באיגוד זה. [...] זו היתה העלייה הראשונה לתל חי מיד לאחר מאורעות הדמים, ומנהליו היו מצווים ליתן את הדעת על כל פרט ופרט. המשימה הוטלה על צבי נשרי, שנגש מיד להכנות. ראשית חכמה – לעבור את כל הדרך ברגל. אגב כך הצמיד מד-צעד (פאדומטר) לרגל, כדי לעמוד על מידת המרחקים. [...]

עד אילת השחר התענגו המטיילים על קסמי האביב

ושאפו מלא החזה את אויר המרחבים, המבושם בחמימות המחיה, השופעת מן השמש בעונה זו. כשיצאו השכם בבוקר מחצר הקבוצה, לא פיללו כלל לשינוי מזג האוויר. כמה מורים יצאו בחליפות קיץ לבנות, חבושים מגבעות קש נאות ונעולים נעלי לכה. [...] ככל שהתקדמה השיירה צפונה, תכפו הטיפות ונסתרבלו. המהלכים נרטבו עד עור בשרם [...] הרגליים לשות את הבוץ הדביק של עמק החולה. שורת המהלכים משתרבת, מספר הנחשלים מתרבה. לפנות ערב הגיעו הזריזים שבמטיילים לתל חי ונתקבלו על ידי אנשי המקום בסבר פנים יפות. הובאו להם בגדים יבשים מן המחסן ותה חם, ומקום הוקצה להם למנוחה. לאלה שבאו באיחור זמן כבר לא נמצאו בגדים יבשים, אך חברי הקבוצה פרשו מחצלות על הרצפה, השכיבו את האורחים הרטובים ערומים וכיסום במחצלות. חדר אחד הוקצה לגברים וחדר שני לנשים.

נשרי הגיע עם המאסף בשעה מאוחרת בערב. לסעוד את הלב ולפרוש למנוחה לא היה פנאי. מן הצורך היה לארגן מיד קבוצת מתנדבים, על מנת להביא אוכל, בגדים וכלי מיטה ממכונית המשא, ששקעה בבוץ ליד כפר חלסה [כיום, קריית שמונה]. למזלם הזדמנו כמה חמורים להובלת המשא, והמתנדבים שרכו דרכם באפלה אל המכונית, עמסו חבילות ככל אשר יכלו החמורים לשאת וחזרו לתל חי אחרי חצות הלילה. [...] למחרת יצאו המטיילים למטולה, לאחר שקבוצת מתנדבים ניקתה את החדרים.¹¹

הדבר אינו מפורש, אך ניתן להניח שהמתנדבים המוזכרים כמי שסייעו בהובלת הציוד ובארגון המקום היו חניכיו של נשרי בקבוצת

הצופים, ועל כן הוא כתב (בציטוט לעיל) שהצופים שימשו דוגמה בהתנהגותם.

אבטחה בטיולים

בתיאור הטיול לעיל יש עדות לרמת הארגון הגבוהה הנדרשת בטיול גדול. איתור הדרך ותכנונה, תיאום הביקור ביישובים השונים, משאית להובלת הציוד ועוד. פרשה מעניינת נוגעת לצורך באבטחת הטיול.

מהטיול לתל חי נשמרה תמונה של חי יששכרוב, שהוזכר כאחד מבני הנוער המובילים בקבוצת הצופים, כשהוא לבוש מדי צופים ומחזיק רובה וחגורת כדורים. על התמונה כתוב: "מעין אילת, ניסן תרפ"א". הכוונה לקיבוץ אילת השחר, שבו חנו המטיילים. כנראה שבדרכם חזרה לתל אביב עברו בחיפה. זאת אנו לומדים ממכתב שכתב ב-26 באפריל 1921, בחול המועד פסח, פנחס כהן, ראש המשוטטים בחיפה, לצבי נשרי:

ראיתי היום גם את ראש הצופים הנוצרים, את הצעיר בוטז'י. בין שאר דבריו אמר לי שגם הוא שלח כעין מחאה ושאל אם מותר לצופים לשאת נשק. שאלתיו פשר דבר, וסח לי, שביום שבהיותו כאן [בחיפה] ראה צופה חגור אקדח וכדורים. אמרתי לו שאין אני מאמין שזה היה צופה, אפשר שהיה פועל שומר, וחשבתי בליבי שאי אפשר הדבר באמת. בדרך פגשתי אחד משלנו וסחתי לו המעשה. וסיפר לי שכן נכון הדבר שהצופה הזה היה חי יששכרוב. שבוודאי קיבל רשיון לשאת הנשק בגלל הטיולים בגליל. אבל לפי דעתי היתה זאת קלות דעת להתהלך בחיפה עם נשק, וגלוי. הם בשום אופן לא יבינו דברים כהווייתם. בחיפה בכל אופן אין מתהלכים שודדים,

חי יששכרוב (יששכר) כצופה חמוש באילת השחר,
ניסן תרפ"א, אפריל 1921.
(צילום באדיבות הבת רות בנרון והמשפחה)

שצריך לשאת נשק לעיני כל. איכשהו, השאלה הזאת בודאי
תתעורר במועצה, ולפיכך כתבתי לך זאת.¹²

המועצה המוזכרת במכתב קשורה לניסיון של הנציב הבריטי
העליון, הרברט סמואל, לייסד הסתדרות צופים משותפת לבני כל
הדתות בארץ ישראל. ניסיון שנכשל, כיוון שבשבוע שלאחר חג
הפסח, ב-1 במאי 1921, פרצו מאורעות תרפ"א. למחרת נרצח סמוך

12 חמדה אלון, היה נכון, הוצאת עם הספר, 1976. עמוד 55.

ליפו הסופר יוסף חיים ברנר, שהיה מורה בגימנסיה הרצליה והיה מקורב ואהוד על חניכי הצופים.

פנחס כהן מופתע פעמיים. ראשית משום שהצופים נחשבה כתנועה של שלום, ולא כתנועה צבאית שחניכיה מצטיידים בנשק. שנית, משום שחשש שערביי חיפה יראו דבר זה כהתגרות מצד היהודים. עוד ניתן ללמוד מהתמונה ומהמכתב שמארגני הטיוול היו מודאגים מהביטחון בדרכים, בחבל הארץ המרוחק של אצבע הגליל, ושאבטחת המטיילים נעשתה על ידי קבלת רישיון משלטונות המנדט הבריטי לשאת נשק. עם זאת, לא ברור מדוע ניתן הנשק דווקא בידי התלמיד יששכרוב (שהיה אז בן 18), בשעה שבטיוול השתתפו מורים מבוגרים אחדים.

הסתדרות הצופים

קבוצות הצופים נוסדו ביוזמת המורים בבתי הספר, והן פעלו בחצר בית הספר בשעות אחר הצהריים. במושגים של היום, הן היו יותר חינוך משלים מאשר תנועות נוער. המעבר של קבוצת נשרי, שנסקרה לעיל, לפעול בצריף עצמאי מהווה שלב ראשון בניתוק תנועות הנוער מבתי הספר. צריף זה שכן במגרש שהיה ברחוב אחד העם פינת בצלאל יפה בתל אביב.¹³

כאשר הורחבה פעילות הצופים הקצתה להם העירייה, בשנת 1925, מגרש חלופי בפינת רחוב מלצ'ט. ההתארגנות נקראה אז "קהילת הצופים" (ולא "שבט" כפי שנהוג כיום), ושם זה נשמר – בשם שבט קהילה – עד היום. באופן דומה נשמר השם משוטטים בשם השבט בחיפה. בשביל המוביל למגרש הצופים נקבע שלט

13 פנחס בן שחר, בתי יפו תל אביב מספרים, ההוצאה לאור משרד הביטחון, 1990. עמוד 144.

הכוונה עליו נכתב "חשמונאים", שהיה שם הגרוד של חניכי הצופים. השם השתמר בשם הרחוב המוכר היום, רחוב חשמונאים.¹⁴

בשנת 1928 החלה לפעול קבוצה נוספת של צופים בתל אביב שנקראה "גוש צופים קשישים". המונח קשישים נבחר אז כתרגום למונח האנגלי: senior scout, כלומר צופים בכירים. למעשה הקשישים היו תלמידי תיכון, החל מגיל 14. מקום מפגשם היה בחדר שבבסיס מגדל המים ברחוב מזא"ה.

8. "להפיח רוחנו אחרי עבודה חינוכית בכל ערב וערב"

טיול קבוצת גורדוניה משטניסלבוב, 1926

תנועת הנוער גורדוניה נוסדה בשנת 1925 בגליציה, במרחב העיר לבוב, שבו נוסדה עשור קודם לכן תנועת השומר הצעיר (פרק 6). בארכיון נשמר עלון של סניף התנועה בעיר שטניסלבוב, כיום העיר איונו-פרנקיבסק שבמערב אוקראינה. אין אזכור של גיל המטיילים וגם לא של יעד הטיול. מתוך המסופר ניתן להבין שהם ביקרו בכפר שכן, במרחק של כשעה וחצי נסיעה בעגלות רתומות לבהמות. כלומר, כ-15 ק"מ ממקום מגוריהם. המקור נכתב בכתב יד בעברית. הכתב מעט משובש והתחביר לעתים לא מובן:

טיול חורפי

זה הטיול הראשון שעשינו ואפשר לא. כי בקיץ עשינו טיול לאחד הכפרים הסמוכים שעבדו בהם החלוצים אבל זה היה טיול עירוני לכמה שעות ואסור להכניס אותו בשם טיול. [...] כבר ביום שבת (הטיול היה ביום ראשון) דובר הרבה אודות הטיול. אחדים עשו הכנות בשבילם, אחדים עבדו בכדי להשיג רשותם מאת ההורים, אחדים דאגו לדברים אחרים. ככה שנשמע בחדר ההסתדרות [סניף התנועה] בכל פינה ופינה אודות הטיול.

בו ביום לפני הזמן הקצוב התאספו חברינו וחברותינו בחצר ובאולם ההסדרות וחיכו בקוצר רוח לבואם של העגלות, עגלות סתם לא אוטו ולא רכבות חורף, אלא עגלות חורף פשוטות להובלת משאות, כראוי לכבודנו [...] ובעזרת השם באיחור של שתי שעות באו שתי עגלות חורף לשמח אותנו קצת. כי עיקרו של הטיול היה לשמח קמעה את החברים והחברות, להפיח רוחנו אחרי עבודה פיזית יומיומית בחדר הכלוא של הסדנא, ואחרי עבודה רוחנית חינוכית בכל ערב וערב, וכמו שהאוויר רצוי בעד הבראת גופנו, כך [?] בחורף מועילה להתפתחות הגוף. עגלת חורף אחת לקחו להן החברות כי כידוע שונאות הן קרבת בחור ובפרט חבר, והעיקר האמנציפציה שלהן, אלו הן נצרכות לשמירת עזרת גבר.

אנחנו כמובן לא הפצרנו בהן ולא היינו עצובים. לקחנו מקום על העגלה השניה הרתומה לשני [?]. ככה נסענו חצי שעה. אחדים ייללו איזה ניגונים, אחדים התעמקו בתוך הטבע ופילספו, אחדים שוחחו וכו'. העגלה עשתה בכל פעם ריקודים כי הבורות הנמיכו והעלו בסרוגין את עגלת החורף וכאשר כך התחילו האנשים לחשוב לשיר או לשוחח, אז הפרעות האלה הפסיקו באמצע ולא נתנו מנוחה לנפשנו. אחרי נסיעה של עוד חצי שעה ראינו כבר את פסגת בית התפילה הנוצרי. וראינו גם את הגגות של הבתים הנמוכים של האיכרים. בכל רגע ורגע התקרבו אל העיר.

החברים אשר ידעו מבואנו (כי המה עזרו לנו הרבה בעשיית הטיול) יצאו במרחק של חצי קילומטר מטבור העיר לקבל את פנינו. [...] נכנסנו רגלי אל העירה וככה הלכנו עד חדר אגודתם. [...]

וכבר על המקום נפל [כך במקור] חבר אחד כעין הקדמה אודות תנועת נוער והאידיאות שלה. הקשיבו באוזניים פתוחות לכל השיחות ובפרט למסקנותיו של החבר השני מתוכנו. דברתי פרטי עם חברים וחברות, ונוכחתי שחלק גדול מהם רוצים לעלות ארצה ולעזור לבנין העם והארץ על יסודות הצדק והיושר. [...]

מהרנו אחרי ישיבה בדוחק וצרות למקום יותר גדול מתאים לריקודים ושירה. באולם עם כמה ספסלים שבורים בלתי מהוסק אפילו כי העששית הקטנה אינה מספיקה לאור בעד אולם כה גדול, אבל אין אנו מפונקים בדברים כאלה. פשטנו את האדרות והוסדר הריקוד [...] ראו שבלי יין ושכרות יכולים גם כן לשמוח ודווקא שמחה עצמית [...] כל החברים מהעיירה אשר דבר חדש אצלם הוא הריקוד הארצישראלי לא יכלו להשתומם איך יכולים כה הרבה לרקוד. קנאו בנו ובקשו שנהיה גם בדבר הזה למוריהם. כמעט חצי זמן הריקוד עבר בלימוד אותם. [...]

אחרי שעתיים של ריקוד או עוד יותר, עזבנו את אולם הריקוד, ישבנו על העגלות החורף ושבנו לעירנו. הקריאות להתראות ושלום צלצלו באזני עוד באמצע הדרך.

[...] כל הנסיעה עברה בהיתול ובשירה. בדרך עכב אותנו גובה המס בדרישתו מס הכניסה העירה. הוכרחנו למלא אחרי דרישתו. כולנו נסענו ישר אל חדר ההסתדרות כי מוכרחים אנו להפרד בעת שובנו אל בית הורינו. ככה עבר עלינו טיול בתקופת טבת.¹

1 ארכיון יד שבנקין, 6-2-2/17/1, תיק: "גורדוניה פולין". בסלר דוד יוסף, "טיול חורפי", מחננו, עיתון גורדונואי שטניסלכוב, מרץ תרפ"ו. עמודים

גורדוניה

התפתחותה של תנועת הנוער גורדוניה דומה לזו של תנועות האחרות: צעירים יהודים שהתקבצו יחד במטרה להגדיר לעצמם דרך חיים, במישור האישי והלאומי כאחד. הורתה של התנועה במפלגת פועלי ציון, הגלגול הראשון של תנועת העבודה, שנוסדה בשנת 1905 בפתח תקווה. אהרון דוד גורדון היה מנהיגה הרוחני של המפלגה ועיקריה היו: עבודה עברית בארץ ישראל מתוך תפיסה ביקורתית וריאליסטית של המציאות. היא התייחדה ממפלגות אחרות (מימין ומשמאל) בעמדות מתונות ופרגמטיות.²

בשנת 1920 התכנסו בפראג נציגים של הפועל הצעיר מארץ ישראל ומפלגות קרובות ביהדות אירופה, וייסדו את "מפלגת העבודה הציונית העולמית". בשנת 1922, בגיל 66, נפטר גורדון. בדרך טבעית בחרו התארגנויות הצעירים של המפלגה לקרוא לקבוצותיהם בשמו: "הסדרות צעירים על שם א. ד. גורדון", ובקיצור: גורדוניה.

רמת הארגון של התנועה הייתה נמוכה, וסניפים נוסדו וחדלו לפעול בהתאם לכוחות המקומיים. בשנת 1925 התארגנה קבוצת צעירים בעיר לבוב, בראשה עמד פנחס לוביאניקר (לימים פנחס לבון, שר ביטחון בממשלת ישראל). הוא היה אז בן 21, סטודנט למשפטים באוניברסיטה בלבוב, ועד מהרה היה למנהיג התנועה. תחת מנהיגותו הייתה גורדוניה יותר תנועת נוער לבירור רעיוני ופחות תנועה מפלגתית של נוער. על כך כתב לבון:

אין זה מתפקידה [של התנועה] לקבוע שיטה מדויקת וקבועה לתפיסת ההיסטוריה האנושית. היא זקוקה לקווי יסוד

2 יעקב מרגלית, גורדוניה בפולין, הוצאת ארכיון גורדוניה בחולדה, 1980. עמוד 11.

בשאלות החיים, וזאת היא בונה על מדע האדם, בדרגת התפתחותו ומסקנות ניסיונותיו.³

על פי דברים אלה ניתן להבין כי טיולים לא היו בתחילה בליבת הפעילות החינוכית בתנועה, ודאי לא כהיקף שראינו בהתארגנויות של הצופים והמשוטטים. הדבר מודגם היטב בתיאור הטיול לעיל, כאשר הכותב מסביר: "עיקרו של הטיול היה לשמח קמעה את החברים והחברות, להפיח רוחנו אחרי עבודה פיזית יומיומית בחדר הכלוא של הסדנא, ואחרי עבודה רוחנית חינוכית בכל ערב וערב". כלומר – הטיול נועד לשבור את שגרת הפעילות בתנועה, שכללה עבודה פיזית ועבודה חינוכית. הטיול נתפס כאירוע של שחרור ופירוק מהיומיום התנועתי.

האם זה טיול?

הטיול המתואר כאן מאפשר לנו לבחון את גבולותיו של המונח "טיול". טיול מוגדר במילון כמעבר ממקום למקום לשם הנאה, וחזרה לנקודת המוצא. בשפה היומיומית אנחנו משתמשים במונחים נוספים, ללא אבחנות ברורות: מסע, סיור או צעדה. אזכור התכלית – לשם הנאה – נועד להבדיל את הטיול ממהלכים אחרים של תנועה במרחב כגון מסע כיבוש, ציד, הגירה, משלחת מחקר או עלייה לרגל. "הנאה" אינה תכלית אחידה, שכן ניתן ליהנות מדברים שונים. הראינו בפרקים על הוואנדרפוגל והבלאווייס שהם הבדילו בין טיול תיירותי, של עונג ומותרות, לבין שוטטות, כטיול בתנאי שדה. אלה נהנו ממותרות ואלה נהנו מתנאי השדה. מלבד הנאה, מקובל כיום להשתמש במונח טיול גם לפעילות

3 אלקנה מרגלית, תנועת הנוער גורדוניה – רעיון ואורח חיים, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1986. עמוד 14.

קבוצת גורדוניה בטיול לזקופנה, פולין, 1933.
(צילום באדיבות ארכיון יד טבנקין)

במרחב שמטרותיה חינוכיות. עם זאת אנחנו משתמשים לעתים בהגדרה "טיול לימודי" או "סיור לימודי", כדי להבדיל טיולים אלה מטיולים שתכליתם היא רק הנאה, שעשוע והפגה.

כללו של דבר, המונח "טיול" הוא מעורפל למדי. אפשר שקוראים רבים לא יזהו את הדוגמה המובאת כאן כטיול. הקבוצה נסעה בעגלות לכפר שכן ונפגשה שם עם נוער מבני המקום. הם שוחחו, שרו ורקדו, ואחר כך חזרו לבתיהם. כיום נגדיר פעולה זאת כביקור, אירוח או מפגש.

עם זאת, נשים לב שהאירוע המתואר עומד היטב בהגדרה המילונית של טיול: תנועה במרחב לשם הנאה וחזרה לנקודת המוצא. זאת ועוד: הכותב עצמו מגדיר את האירוע כטיול, ואף מדגיש בשורות הראשונות שכמה חודשים קודם לכן הם עשו מהלך

דומה שהוא אינו מגדיר כטיול. ההבדל היחיד שניתן לזהות בין שני האירועים הוא מרחק הנסיעה ומשך זמן הפעילות. הראשון היה "טיול עירוני לכמה שעות" ולכן "אסור להכניס אותו בשם טיול". השני, המתואר בחיבור, כלל כשעה וחצי נסיעה לכל כיוון ויום מלא של פעילות, ולכן הוא מוגדר כטיול.

במהלך הדרך: "אחדים ייללו איזה ניגונים, אחדים התעמקו בתוך הטבע ופילספו, אחדים שוחחו וכו'." נראה כי אלה הן פעולות שכיחות של מטיילים גם כיום.

מתוך התיאור ניתן לזהות שתי מטרות נוספות לטיול: ראשית עצם המפגש החברתי. הדבר מוזכר באינטראקציה בין הבנים לבנות בקבוצה בשעת ההתארגנות לנסיעה, ובמיוחד בפעילות המשותפת עם בני הנוער ביישוב שבו ביקרו.

המטרה השנייה היא העיסוק בענייני התנועה. מי שארגן את הטיול פתח את המפגש בהרצאה "אודות תנועת נוער והאידיאות שלה". הכותב מספר שבנוסף לכך נערכו שיחות פרטיות עם בני המקום בו ביקרו, בנושאים אלה: "ונוכחתי שחלק גדול מהם רוצים לעלות ארצה ולעזור לבנין העם והארץ על יסודות הצדק והיושר." בפרק המסכם את הספר נחזור לעניין זה, ונראה כי השיחות על מהות התנועה מהוות מרכיב ייחודי בטיולי תנועות הנוער.

9. "מולדת זו, טוב לעבוד"

טיול הנוער העובד לצפת וסביבתה, 1931

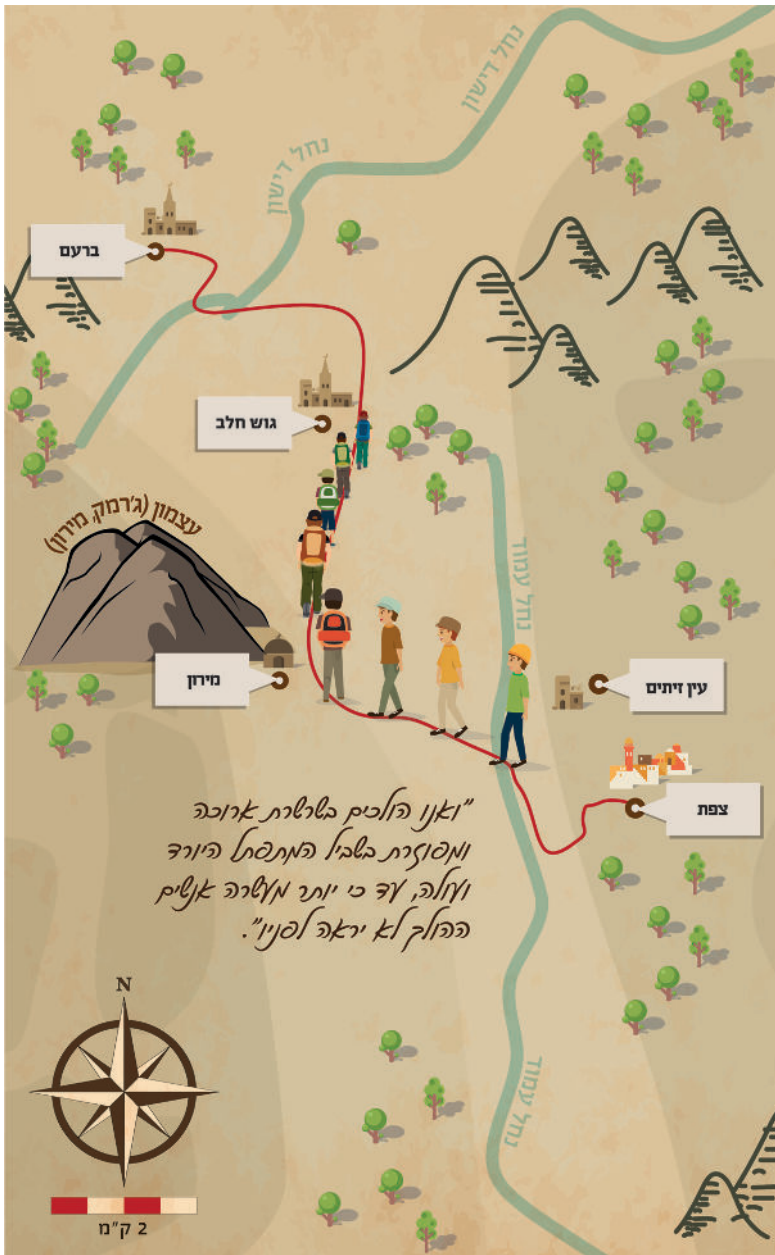
תנועת הנוער העובד נוסדה בשנת 1924 ועלון התנועה, "במעלה", החל להופיע בשנת 1925. תיאור ראשון מפורט של טיול נמצא רק בעלון משנת 1931. אין זה הטיול הראשון של התנועה, אך זה הראשון שמצאנו עבורו מידע מפורט. גם כך, אין בתיאור אזכור של מסגרת הקבוצה המטיילת, מספר המטיילים או גילם, מלבד העובדה שהטיול יצא מתל אביב:

טיול הנוער העובד

בוקר שישי. ואנו יושבים באוטומובילי-משא צפופים ודחוקים, כדגים מלוחים. פיותינו מלאים רינה וצהלה והלב עולה על גדותיו – פנינו לעמק ולגליל! הקל הדבר בעיניכם?

מספר רגעים והנה פתח תקוה, הטובעת כולה בריח חריף של פרחי הדר ועבודה ערבית. אחריה קלקיליה, טול כרם, עין גנים [ג'נין] עוד מעט ונהיה בשערי העמק.

[...] בצהרי יום באנו עד עפולה. עפולה – עיר ולא עיר. עומד אתה באמצע הרחוב "הראשי" ומאזין לזמזום הזכוכים ולצרצור החגבים מתוך העשב אשר בצירי הדרך. [...] דרך נצרת, המתהדרת בכנסיותיה המבהיקות מלובן, ירדנו לחוף הכנרת. [...]

קשה ותלולה הדרך לצפת, רבת סיבוכים ופניות. והכנרת מצחקת בנו כל אותו הזמן – פעם נגלית לפנינו בכל יפי הדרה, ושוב מתחבאה מאחורי הגבעות [...] בשלוש שעות אחרי הצהריים באנו לרחובות צפת, נמצא לנו מורה דרך ונצא לתור את העיר: רחובות צרים מלאי זוהמה, בתים בנויים זה על גבי זה. היהודים כפופי גב, בקפוטות ארוכות [...]

ראינו גם את הריסות צפת, ושמענו את הספורים המעציבים על מאורעות אב (הכוונה למאורעות תרפ"ט). היהודים פגשו כאן את הרוצחים בתחנונים ובבקשות רחמים! ללא כל הכנה! ללא כל התנגדות! פשוט פשטו צווארם לשחיטה.

בערב סדרנו מעין נשף אשר נפתח בספור נוגה של בחור צפתי, על הישוב העברי ההולך ומתמעט. [...] לילה. אנו ישנים על רצפת האבן. הקור גדול. ובכל זאת רבה השמחה. לא ארבה בתאורי תעופות הנעליים ושאר אמצעי הברוח "והעלאת הנשמה" אשר ללינות בטיולים. מובן שנדרמנו אחר חצות.

ובשש בבוקר הננו כבר אחרי הארוחה, מוכנים ומזומנים לדרך. לפנינו הבקעה הנהדרה ביפיה אשר בין צפת ועין זיתים – להר עצמון!¹ [...] חצינו את הבקעה ונבוא מירונה, ירדנו למעין השוטף בגיא פורה כולו ירק. במירון לא נתנו ל"גויים" להכנס לקבר בר יוחאי. ישבנו כשעה על כר דשא על יד שרידי בית כנסת עתיק, וננעים בשיחה ובשירה.

בשם גוש חלב קשורים ספורים כה רומנטיים, כה מלאי

1 הבקעה היא נחל עמוד עליון. הר עצמון היה אז שמו העברי של הר ג'רמק, וכיום נקרא הר מירון. ראו: זאב וילנאי, מדריך ארץ ישראל, הוצאת תור, 1945. כרך ד' עמוד 361.

גבורה וחרוף נפש, עד כי עוד מעט ונחזה את המקום בעינינו. ואמנם לא קלה היתה הדרך. הלכנו בשביל צר אשר ירד בקעות עמוקות ועלה הרים תלולים. וסכנת ההחלקה רבה גם בירידה וגם בעליה. נדמה לך שמי שישמט, מי שתמעד רגלו והתגלגל למטה – לא יקום עוד. ואנו הולכים בשרשרת ארוכה ומפוזרת בשביל המתפתל היורד ועולה, עד כי יותר מעשרה אנשים ההולך לא יראה לפניו.²

גוש חלב – כפר ערבי בנוי אבן לבנה על ראש גבעה רמה, וכמו כל הישובים הערבים לא שיח לו ולא עץ. ירדנו למורד הגבעה אל שרידי בית כנסת יהודי עתיק מהמאות הראשונות אחרי החורבן. סיירנו את הכפר, הערבים פגשונו בסבר פנים. משם באנו לכפר ברעם. שוב שרידי בית כנסת עתיק.

ואחרי מנוחה ושתית לבן וביצים שקנינו מנשי המקום, הלכנו חזרה לצפת. [...] דרך עין זיתים [...] לבסוף החליט מורה הדרך שלנו לקצר את הדרך ולעלות אל הרי צפת בשביל, לאור פנסי יד. קשה היתה העליה, וביחוד אחרי יום של הליכה מיגעת. החילונו מתמרמרים ומגדפים את מורה הדרך. אך כאשר הגענו לצפת, שמחנו על קצור הדרך ונפתח בשירה. באותו לילה כבר לא רבו העליזים והבדחנים כי עיפנו עד לאפיסת כוחות.³

2 נראה שהכותב טעה. הדרך ממירון לגוש חלב היא קצרה ומישורית יחסית. אפשר שהוא מתאר את חציית נחל עמוד בקטע הדרך הקודם, מצפת למירון.

3 בנימין, "טיול הנוער העובד", במעלה שנת 1931, גיליון 4, עמוד 8.

תנועה של נוער עובד

בשנות העשרים של המאה ה-20 לא היה עדיין חוק חינוך חובה. נערים רבים ואף ילדים בגיל בית ספר יסודי עבדו, בעיקר בעבודות דחק שלא דרשו הכשרה מקצועית. באותן שנים לא היה גם חוק המגן על הנערים העובדים, ומבטיח להם תנאי העסקה הוגנים. במצב זה התארגנו נערים עובדים, במקומות שונים, בעיקר כדי להגן על תנאי עבודתם אל מול המעסיקים.

ההסתדרות הכללית של העובדים נוסדה בשנת 1920, אך גם אנשיה לא ידעו בתחילה כיצד לסייע בידי הנערים העובדים. בשנת 1924 הגיע לארץ דוד כהן, איש חינוך, שבחר להתמסר למצוקתם של הצעירים העובדים. בעצה אחת עם ברל כצלנסון, מבכירי ההסתדרות, הוא לקח על עצמו לסייע בהתארגנות הנוער העובד.⁴

בסוכות תרפ"ה, אוקטובר 1924, נערכה בפתח תקווה פגישה ראשונה של נציגי התארגנויות הנוער העובד מרחבי הארץ. מבין 21 הנציגים, שייצגו כ-180 נערים עובדים, לא היה אף אחד מעל גיל 17.⁵ ישראל גלילי, שהיה הנער המוביל בהתארגנות (לימים שר בממשלות ישראל) היה אז בן 14 בלבד. במפגש השתתפו גם דוד כהן (אז בן 30) ומספר מבוגרים נוספים שבאו לברך על ההתארגנות.

במפגש בפתח תקווה הוחלט כי רק לנערים תהיה זכות הצבעה בעת קבלת החלטות, והם יישאו בכל התפקידים בתנועה. עם זאת, התנועה בחרה לפעול כחלק מהסתדרות העובדים הכללית, ודוד כהן שימש להם כאיש הקשר והמלווה המבוגר.

4 דוד כהן, ביתי בין נערים, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1976.

5 מוניה הרמתי, במעלה נעורים, הוצאת עם עובד, 1974. עמוד 38.

ניתן לומר כי תנועת הנוער העובד, יותר מקבוצות המשוטטים והצופים שנסקרו בפרקים הקודמים, צמחה מתוך הנוער, וכמענה לצרכים שלהם. גם המשוטטים והצופים השכילו להציע לנוער מענה לצרכיהם, אלא ששם היה זה ביוזמה ובניהול של מבוגרים, שזיהו נכון את מה שחסר לנוער ויכול להלהיב אותו.

מעמד משני לטיולים

בהמשך ישיר לדברים הקודמים, טיולים לא היו בין הצרכים של הנוער העובד. לא כהליכה לשמה כמסורת המשוטטים, וגם לא כאמצעי חינוכי מרכזי כמסורת הצופים. הנוער העובד היה עסוק בראש ובראשונה בשמירה על זכויות הנערים העובדים, ובמידה משנית ביצירת מסגרת תרבותית וחברתית לבני הנוער העובדים. במפגש "המועצה" שנערך באדר תרפ"ה (מרץ 1925) נקבעה תכנית לפעולה תרבותית של התנועה. היא כללה: שיחות במדעי החברה (תולדות תנועת הפועלים), שיחות תרבות (היסטוריה עברית וכללית), שיחות במדעי הטבע, שיחות ספרותיות ופיתוח אמנות וספורט.⁶ כאמור, טיולים לא היו על סדר יומם.

טיולים מופיעים לראשונה כחלק מהפעילות החברתית והתרבותית בהחלטות "הוועידה הראשונה", שנערכה בתשרי תרפ"ז (ספטמבר 1926):

[הוחלט] להקדיש תשומת לב להעמקת פעולת התרבות על ידי טיפוח היחס לסדר, התעמקות בספרות, יצירת סמינריון למדריכים, יצירת ספרות לנוער, חוגים, קבוצות להשתלמות,

ספריות, קבוצות אמנויות ודרמטיות, מקהלות, ספורט, טיולים וכו'.⁷

האזכור השולי של הטיולים, בסוף רשימת הפעולות שיש לבצע, מצביע על כך שטיולים לא היו בליבת התכנית החינוכית בשנים הראשונות.

צופים עובדים

בפרק קודם בספר תיארנו את התארגנות הקבוצות הצופיות בגליציה, שהיו לימים לתנועת השומר הצעיר. במקביל להם, הייתה התארגנות של קבוצות צופים של נוער יהודי גם במרחב שהיה תחת שליטת רוסיה. הם נקראו: השומר הצעיר ס.ס.ס.ר, לפי ראשי התיבות ברוסית של שם המדינה: ברית הרפובליקות הסובייטיות הסוציאליסטיות. בשנות ה-30 הם נקראו נצ"ח – נוער צופי חלוצי.

החל משנת 1924 עלו חלקם לארץ, וכמה מתוכם יזמו הקמת קבוצות צופים בתל אביב, בחיפה, בפתח תקווה ובמקומות נוספים. כדי להבדילם מקבוצות הצופים שפעלו לצד בתי הספר (פרק 7) הם נקראו: צופים עובדים. השם מעיד על נטייתם האידיאולוגית למפלגת הפועלים ברוסיה, דבר שעמד בניגוד לנטייתם הרעיונית של תנועת הצופים. בין הדמויות המרכזיות בצופים העובדים בלט המדריך אליהו אליק שומרונני, שהיה באותן שנים נער בן 17.⁸

7 שם, עמוד 194.

8 אליק – אפיקי חיים, הוצאת איחוד הקבוצות והקיבוצים, 1957. עמודים 43-2.

קבוצת צופים עובדים מתל אביב, 1931.
(צילום באדיבות משפחת לויצקי, לזכר גואל לויצקי. מאתר פיקיוויקי)

המסגרת הייתה קטנה מאוד וחסרת אמצעים, ולכן היא פנתה להסתדרות העובדים לקבל את חסותה. בשנים 1925 עד 1927 נערכו דיונים בהסתדרות באשר לקיומם הנפרד של הצופים העובדים לצד תנועת הנוער העובד.

באותן שנים התלבטו חברי הנוער העובד כיצד לאגד את הנוער הצעיר, בגיל בית הספר היסודי. השיחות הרעיוניות שעמדו במרכז הפעילות של הנוער הבוגר יותר לא התאימו לצעירים. בסופו של דבר הוסכם על מיזוג הצופים העובדים אל תוך הנוער העובד, כך שהתכנית החינוכית של הצופים תשמש כתכנית השכבה הצעירה. כך קיבלו הדברים ביטוי בהחלטות "הוועידה הראשונה", מסוף שנת 1926:

הוועידה מכירה בצורך החינוכי בשיטת חינוך מיוחדת לנוער העובד בגיל צעיר. בהכירה כי שיטת הצופיות העובדת

מתאימה לנוער העובד בגיל צעיר לכל סוגיו – מציינת הועידה ומדגישה את ערכה הרב וחשיבותה של הסתדרות הצופים העובדים.⁹

בפועל, תכנית ההדרכה של התנועה הייתה מותאמת לשלוש קבוצות אוכלוסייה, כפי שתיאר אברהם ברוידס, מקבוצת המייסדים, בשנת 1926:

עבודתנו התרבותית מתחלקת לשלושה סוגים עיקריים. ראשית: החברים בגיל צעיר המאורגנים בצופים העובדים ומקבלים חינוכם בהתאם לצרכיהם. שנית, חברים שאינם מסוגלים להתרכז ולהקשיב, ללמוד ולהתעמק. ביניהם מתנהלת פעולתנו התרבותית על ידי ספורט, נגינה, שירה, משחקים, טיולים, נשפים, שיחות קלות, הרצאות וכו'. ובשביל הסוג האחרון, המראה נטיה ורצון ללמוד עיוני ושיטתי, נוצרים חוגים להשתלמות.¹⁰

מסגרת קבוצה או חוג פתוח

אימוץ השיטה הצופית, לפחות עבור הנוער הצעיר, אתגר את אחד היסודות של תנועת הנוער העובד. אחד המאפיינים של השיטה הצופית הוא הקבוצה (פרק 2): קבוצה קטנה של נערים שפועלת יחד למשך זמן, ובראשה מדריך. למסגרת הקטנה חשיבות רבה, שכן בתוכה לומד החניך להתנהל בחברה ומתרגל את נכונותו לתרום מכישוריו ומיכולתו.

9 הרמתי, שם. עמוד 194.

10 אברהם ברוידס, לטיבה של פעולתנו התרבותית, במעלה, גיליון 1 במאי תרפ"ו, עמודים 11-12.

הנוער העובד של אותן שנים התנגד לרעיון הקבוצה. לתפיסתם, כל הנערים אמורים לפעול יחד, ככל שירצו, ללא מסגרות פורמליות וללא היררכיה פנימית. לשיטתם, על הנוער לפעול במסגרת חוג כללי שהוא פתוח לכול ולקבל החלטות באמצעות אסיפה, שגם היא פתוחה בפני כולם.¹¹

לפי גישת החוג הכללי הפתוח גם הטיולים, כמו כל פעולה אחרת, היו פתוחים בפני כולם. הקבוצה המטיילת הייתה קבוצת הנערים שבחרו להשתתף בטיול. הנה לדוגמה, בעלון התנועה משנת 1932 מופיעה מודעת פרסומת לטיול:

בחג השבועות, שישי ושובת, יערך מטעם הנוער העובד טיול לירושלים ולימים המלח. יוצאים מתל אביב ביום החמישי, ערב חג השבועות. יבקרו את ירושלים ועתיקותיה, את יריחו וים המלח. במוצאי החג ישובו לתל אביב. ההרשמה בכל ערב בצריף הנוער העובד אצל החבר אלימלך.¹²

הטיול הוצע לחניכי התנועה כמוצר מוכן שהם מוזמנים להצטרף אליו, כיחידים. דומה הדבר לאופן שבו רוכשים כרטיסים להצגה או לכל פעולה תרבותית אחרת. ארגון טיול בצורה כזאת, ללא המסגרת הקבוצתית, משפיע על כל היבטיה החברתיים של המסגרת כמו גם על תכנית הטיול עצמו, כפי שיודגם להלן.

11 שם, עמוד 104.

12 מודעה "טיול הנוער העובד לירושלים וים המלח", במעלה, שנת 1932. גיליון 10, עמוד 4.

מסגרת חברתית של יחידים

כמה שבועות לאחר פרסום הטיול לירושלים וליריחו התפרסמה בעלון כתבה ובה תיאור הטיול.¹³ בטיול השתתפו מאות נערים ונערות, אשר נסעו ב"שורת אוטומובילים ארוכה". הם הגיעו לירושלים ביום חמישי בערב ולנו בכיתות באחד מבתי הספר בעיר (שמו לא מוזכר).

פגישות בוקר ראשונות:

- איך ישנת, איפה?
- אני לא עצמתי עין!
- אני ישנתי מצוין.
- אצלנו היה שמח, זרקו נעלים!

ביום שישי, כך מפורט בכתבה, הם ביקרו בקברות הסנהדרין, במערת צדקיהו, בחומה, בחצר המטרה, ביד אבשלום, בכותל וברמת רחל. לפי התיאור נראה שעברו בין המקומות בהליכה. לא מוזכר מה עשו בכל מקום. בלילה ישנו ברמת רחל. ביום שבת נסעו במשאיות ליריחו, עצרו לביקור במעיין אלישע (בקרבת תל יריחו), ובחוף ים המלח (הצפוני) לרחצה. מוזכר גם מפעל המלח בחוף הצפוני, שבו לא ביקרו.

בדרך חזרה עצרו לרחצה בוואדי קלט (לא כתוב היכן). אחר הצהריים חזרו בנסיעה לתל אביב. שימו לב לתיאור:

באוטו שרים, מתלוצצים. התגלגלה השיחה על הטיול ועל הסדר שבו. אחד מקטרג, והשני מסנגר. וכל אחד מדבר על

13 משה נוני, "הטיול לירושלים ולים המלח", במעלה, שנת 1932. גיליון 12, עמוד 4.

עצמו, ואינו זוכר עוד ארבע מאות ותשעים ותשעה חבריו
[...]

אחרי ככלת הכול, אנו מתרחקים מירושלים. הולכים
ומקרבים לתל אביב. [...] דמינו לצבא החוזר מחזית קשה.
אבל באמת נסענו לקראת חזית העבודה, שהתדפקה עם
בוקר המחרת.

בסוף הטיול, במקום בו אנו רגילים לקרוא על האחוה החברתית
שהתגבשה בטיול, דווקא אז בוחר הכותב לספר כי "כל אחד מדבר
על עצמו". ואפשר להבין זאת לנוכח מציאות החיים של הנערים,
אשר חזרו למחרת הטיול כל אחד למקום עבודתו.

הטיול, אם כך, הוא אירוע תרבותי שמאפשר יציאה משגרת
העבודה, ופורקן מסדר החיים המפרכים. הטיול הוא חופשה
מאתגרי החיים, ולא מרחב של אתגרים להתפתחות היחיד והמסגרת
הקבוצתית. ככזה, תכנית הטיול כוללת ביקור במקומות מעניינים
ואטרקטיביים: אתרי קודש בירושלים, ורחצה בים המלח ובוואדי
קלט.

טיולי ידיעת הארץ בהסתדרות העובדים

הזכרנו בפרק על משוטטי חיפה (פרק 5) את התפתחות ידיעת
הארץ כתחום דעת. הסתדרות העובדים הייתה אחד הגופים שתרמו
למיסוד ידיעת הארץ ולהדרכה של תכנים אלה בטיולים.¹⁴ כבר
בסוף שנת 1921 מינתה ועדת התרבות של ההסתדרות את שמואל
גולדזיגר לשמש "מורה נודד לידיעת המולדת", ובשנים הבאות
הצטרפו אליו בתפקיד זה גם זאב וילנאי, יוסף ברסלבסקי ואחרים.

14 טימי בן יוסף, ידיעת הארץ כתחום חינוכי בתרבות הציונית, חיבור לשם
קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2003. עמוד 23.

המורה הנודד הוא בלשוננו מורה דרך או מדריך טיולים. ההסתדרות פרסמה את תכנית הטיולים, וחברי ההסתדרות נרשמו לטיולים לפי רצונם. כיום אנו מכנים זאת טיולי ועדי עובדים.

תכנית הטיול, כפי שהתפתחה באותן שנים, הייתה רצף של אתרי ביקור שבכל אחד מהם הרצה המדריך המקצועי הסברים על אודות טבע המקום ותולדותיו. המעבר מאתר ביקור אחד לאחר היה בנסיעה או בהליכה.

הנה למשל, לקראת סוף השבוע של ה-27 במרץ 1931 פרסמה מועצת פועלי תל אביב מודעה להרשמה לטיול לים המלח ולירושלים בהדרכת המורה הנודד עזריאל ברושי. תכנית הטיול: ביום שישי נסיעה מתל אביב לוואדי קלט; הליכה בוואדי קלט ממנזר סנט ג'ורג' ליריחו; ביקור בנסיעה בהר קרנטל, חפירות יריחו, מעין אלישע וחוף ים המלח; לינה בירושלים. ביום שבת ביקור באתרים: קברות המלכים, יד אבשלום, קברי בני חנזיר, קבר זכריהו, הגיחון, חפירות עיר דוד, נקבת השילוח והעיר העתיקה. אחר הצהריים הליכה לרמת רחל לביקור בחפירות הארכיאולוגיות.¹⁵

בולט לעין עד כמה טיול ועד העובדים של מועצת פועלי תל אביב (1931) דומה בתכניתו לטיול של הנוער העובד לירושלים וליריחו (1932) שהוזכר לעיל. ההבדל הבולט הוא שקהל העובדים המבוגרים לנו באכסניות, בעוד הנערים לנו בכיתות בתי ספר. אבל פרט לכך נראה כי אין הבדל של ממש בין הטיולים. בכך יש לחזק את הטענה שהטיול נתפס כחופשה מאתגרים ולא כאתגר, לא בהקשר האישי וגם לא בהקשר החברתי.

חינוך ציוני באמצעות אתרי הביקור

הטיול לצפת ולסביבתה, המתואר בפתיח לפרק, לא היה כה תיירותי. במרכז הטיול היה מסע רגלי מפרך, הליכה של כ-25 קילומטרים בטופוגרפיה הררית כולל חצייה של הערוצים העמוקים של נחל עמוד ונחל דישון.

מסלול הטיול כלל ארבעה אתרים: הרובע היהודי בצפת, קבר בר יוחאי במירון, בית הכנסת העתיק בגוש חלב ובית הכנסת העתיק בברעם. בחירת אתרי הביקור בטיול נעשתה על ידי מי שארגן את הטיול והיא משקפת את המסר החינוכי שרצה להעביר למטיילים. למעשה הסדר הוא הפוך – ראשית החליט המתכנן מה המסר החינוכי, ובהתאם לו נבחרו האתרים. ניתן להניח שבמקרה זה ביקשו מארגני הטיול לחזק את ההכרה של המטיילים בקיום ההיסטורי של יהודים בארץ ישראל.

החניך אשר תיאר את הטיול לא נשמע נלהב מנושא זה. את היהודים בצפת הוא מתאר בשלילה: "כפופי גב" אשר "פשטו צווארם לשחיטה". אל הקבר לא הותר להם להיכנס עקב הקפדת יתר על קדושת המקום, בעקבותיה הוא מכנה את עצמו ואת חבריו "גויים". על הביקור בברעם הוא כותב בקצרה, ומה שנשמע כטרוניה: "שוב שרידי בית כנסת עתיק". גם את הערכים תושבי הכפרים הוא מתאר בלשון מזלזלת. כך גוש חלב, אשר "כמו כל הישובים הערכים לא שיח ולא עץ".

להבדיל מתיאורים קצרים ובוטים אלה, את הנוף מתאר הכותב בתיאורים ארוכים ונשגבים. בבוקר היום השלישי לטיול עלו המטיילים למצודת צפת לתצפית, וכך הוא כתב:

ביום ראשון בבוקר עלינו למצודת צפת, זו הנקודה הגבוהה בהרי צפת. נדהמים עמדנו למראה היופי אשר נגלה לעינינו. כשיכורים היינו. רבוי הצבעים ועדינות בהתאמה ביניהם

הממו אותנו. הכנרת כולה כעל כף היד. תכלת מכסיפה, כמעט לבנה. ומאחוריה הרי הגולן הסגולים. העצמון, ראשו תקוע בעננים ומורדיו מכחילים ומורידים. ושם הרחק הרחק – החרמון עם שלג הנצח על ראשו. ולרגלינו צפת המחולקת לשכונותיה. עם זיתים, חורשות עצי זית, כרי דשא, שדות תבואה, שבילים, כבישים, מעינות. סלעים שחורים לבנים ואפורים וממעל לכל כפת שמים כחולה. ואי אלו עננים קשים ולבנים נשאים ברוח ומשתקפים בכנרת. לא! זו לא איטליה. לא שויצריה. זו – המולדת. כאן היופי שלי, שלנו!

מולדת זו טוב לעבוד, טוב לבנות.¹⁶

כמו שניתן להתרשם, אין לכותב מגבלה של אוצר מילים או יכולת תיאורית. אלא שהטבע הרשים אותו מאוד, ובתי הכנסת העתיקים הרבה פחות.

ובכל זאת היה בטיול חינוך ציוני. הכותב מתנער מהיהודים ומהערבים "הישנים" הנראים בשטח ולצד זה מתלהב מנוף הטבע, הנקי מתושביו. "המולדת" המוזכרת בשורות הסיום היא ארץ חדשה, כשהיא ריקה מאדם וממתינה לכותב ולחבריו. על כן הוא כותב בסוף: "כאן היופי שלי, שלנו!"

בהמשך לתביעת הבעלות על הארץ היפה והחדשה מגיעה המסקנה האישית: "מולדת זו טוב לעבוד." ניזכר בדברי הסיום העגומים של המטייל בירושלים. לאחר שהסתיים טיול החופשה, הוא עצוב כיוון שעכשיו עליו לחזור אל "חזית העבודה". לעומתו, המטייל בצפת התעצם בטיול וצבר כוחות חדשים. הוא חוזר לעבודה בגאווה ובהשלמה, כי כעת הוא מבין טוב יותר בעבוד

16 בנימין, "טיול הנוער העובד", במעלה שנת 1931, גיליון 4, עמוד 8.

מה הוא עובד: בעבור המולדת החדשה, שהיא כל כולה נוף יפה וריק מאדם.

העלייה לתל חי

אחד הטיולים שהיו למסורת בנוער העובד הוא טיול העלייה לתל חי ביום השנה לקרב, י"א באדר. טיול זה הפך לבעל משמעות עמוקה יותר מאשר טיול הצופים לתל חי שתואר בפרק קודם. בשנים שלאחר הקרב בתל חי הפכו טרומפלדור וחבריו לסמל ההגשמה הציונית, בכלל זה: עבודת האדמה, התיישבות חלוצית בחבלי ארץ מרוחקים, התיישבות קבוצתית שיתופית, ואחיזה בנשק לשם הגנה עצמית. ומעל כל אלה: למי שנפלו בקרב, כלומר הקריבו חייהם למען האידיאלים שהוזכרו. בהספד שנשא ברל כצנלסון לחללי תל חי (הספד שהוא המקור ל"יזכור" של ימינו) הוא כתב על אודותם: "הנאמנים והאמיצים, אנשי העבודה והשלום, אשר הלכו מאחרי המחרשה ויחרפו נפשם על כבוד ישראל ועל ארמת ישראל". טרומפלדור וחבריו ייצגו, אם כן, את כל מרכיבי האידיאל החינוכי של הציונות בכלל ושל תנועות הנוער בפרט.¹⁷

טקסי זיכרון באתר תל חי ביום השנה למועד הקרב הונהגו על ידי כל הזרמים הרעיוניים ביישוב היהודי. בשנת 1925 השתתפה בטקסים משלחת של הנוער העובד, ומאז הייתה העלייה לתל חי למסורת בתנועה. כך כתבה אחת החניכות:

גם דיברנו על זה בינינו, למה עולים לתל חי. זה היה יום קדוש של כיבוש הארץ על ידי כל כך הרבה שפיכת דם.

כאשר עלינו אז לתל חי, ואז ראיתי בפעם הראשונה את המצבה לזכר האנשים אני הרגשתי שאני חיה את זה.¹⁸

נשים לב למילה "קדוש" שבדבריה, וכן למונח "עלייה לתל חי", השאול מ"עלייה לרגל". עלייה לרגל היא מהלך דתי של ביקור מאמינים במקום קדוש. המאמין יוצא משגרת החולין למפגש עם הקדושה: האלוהות או הרעיונות שהיא מייצגת. הקדושה והאלוהות הם רעיונות מופשטים, ואילו המקום הקדוש שאליו עולים לרגל מהווה ייצוג מוחשי בנוף של רעיונות אלה. כאשר המאמין מבקר במקום הקדוש הוא נפגש עם הרעיונות המופשטים, ואמונתו בהם מתחזקת.¹⁹ מכאן ניתן להבין שהעלייה לרגל לתל חי הייתה למעשה מהלך של חיזוק האידיאלים החינוכיים של התנועה. לנוכח הביקור בתל חי כמקום "קדוש של כיבוש הארץ" החניכה הרגישה שהיא "חיה את זה".

לסיכום, טיולי הנוער העובד שהוזכרו כאן שונים מהטיולים הצופיים בשני מאפיינים: הם חסרים את המרכיב הקבוצתי, ובתכניתם יש בחירה של אתרי ביקור ותכנים של ידיעת הארץ, המשמשים את החינוך הרעיוני של התנועה.

18 מובא שם. לא כתוב תאריך.

19 יורם בילו, "עלייה לרגל כתופעה עולמית", מסע אחר, גיליון 20, 1991. עמודים 20-34.

10. "הכול זוכרים את המראה מראש ההר"

טיול המחנות העולים לחרמון ולדמשק, 1933

תנועת הנוער המחנות העולים נוסדה בשנת 1926. בקיץ 1933 התקיים מחנה עבודה ארצי, השני במספר, של התנועה בתל חי. המחנה נמשך שבועיים לכל החניכים, ושבוע נוסף לשכבה הבוגרת בלבד. בשבוע זה, 27 עד 30 באוגוסט 1933, הם ערכו מסע רגלי מתל חי לפסגת החרמון. כשהגיעו לפסגה החליטו, בשונה מהתכנון המקורי, לרדת לדמשק שבסוריה (אז שטח מנדט צרפתי).

תיאור מפורט של הטיול נשמר בספרו של רפי טהון, שהיה אז בן 17, מדריך ומרכז השכבה הצעירה במחנה.¹ התיאור להלן כולל את הטיפוס לחרמון, וסיפור הביקור בדמשק יובא בהמשך.

הלכנו לחרמון והגענו לדמשק לפני עלות השחר קמנו. קדימה! עולים לחרמון. מנומנמים, רחצנו את פנינו, תרמילים על השכם, עמדנו בשורה להתפקד. "מפקד, מפקד דום!" היה קורא מנהל המחנה. "לימין הישר!" לפי הראשון בשורה כשהראש מופנה בחזקה לימין. "עיניים שור!" מחזירים מבט קדימה. "היפקד" צועק המפקד. "חת"

1 רפי טהון, הלכנו לחרמון והגענו לדמשק, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1979.

צועק הראשון, "תים" קורא השני וכך הלאה. על המדריך לזכור את מספר המטיילים ותו לא. רשימת שמות לא היתה נהוגה באותם ימים [...]

התפקדנו. 97 במספר עם המפקד.

חושך על פני הארץ ואנו פותחים בצעידה. עולים אל הכביש המוליך ממטולה לראש פינה וכעבור דקות אחדות אנו פונים מזרחה. בדרך לא סלולה, זו הדרך העוברת ממערב למזרח אל הבניאס.

אנו הולכים ושרים והשחר כבר מאיר. אנו שומרים על הליכה צופית, תחילה בשלשות ובזוגות, ככל שהדרך מאפשרת, והנה מתארכת השורה בקצב הזמרה והמפוחית: "עצי שיטים עומדים", "ארץ זבת חלב ודבש". ומכיוון שנדלה אוצר השירים, וכלל גדול הוא שאין חוזרים פעמים על שיר אחד, נמצא הפטנט ושרים מספרים: עשרים ואחת, עשרים ושתים, עשרים ושלוש ארבע חמש [...]

כאשר הגענו אל מג'דל שמס, [...] מדריכנו קיבלו את הסכמת נכבדי הכפר שנלון בגורן, קנו לנו פיתות וגבינה ויחד עם מעט המזון שהבאנו עמנו – שבענו.

יום שני לטיול. אנו צועדים בעקבות החמרים ששכרנו, שחימרו אחר שני החמורים ושתי הפרדות. [...] הבהמות שנטלנו עמנו נשאו את ארגזי המזון ואת השמיכות, אבל לא מים.

[...] שורת ההולכים נתארכה. אחדים פיגרו ונותרו מאחור. נאלצנו לערוך הפסקות מנוחה תכופות יותר. [...] אל הפסגה הגענו בטרם שקיעה. אך עוד לפני שדרכנו על הפסגה ממש נשמעה הקריאה: שלג! שלג!

ובעוד ניצב אני על אותו גל אבנים שבראש הפסגה נשמעו קריאות: דמשק! דמשק! אחדים מן המטיילים עמדו עשרות

מטרים צפונה ממקומי והצביעו כלפי מטה. רצתי למקום עומדם והנה, לא יאמן. דמשק אכן שם למטה. [...] צריחי מגדלי המסגדים הבהיקו באור אחרון. התרגשות גדולה אחזה בנו. מה? היא קרובה כל כך? חב'ה! בואו ניגש לשם, קרא אחד. באמת! למה לא? ענו לו בקריאות. וכך נדלקה המחשבה, כזרם חשמל עברה בין כולנו: רוצים לדמשק!

כאשר התחלנו להסתדר לשינה, נוכחנו שלא לכל המטיילים יש מקום לינה. ובחוף היה קור מקפיא. השמיכות שלקחנו עימנו לדרך היו מעטות ולכן נדחקנו כולנו אל תוך המערה ושכבנו בצפיפות, זה בצד זה, שורות שורות, ובכל זאת לא נעשה לנו חם יותר. שלושה וארבעה חברים ניסו להתכסות בשמיכה אחת, הכול משכו זה מזה ולכולנו היה קר.

יום שלישי לטיול. חושך, והמדריכים קוראים ומאיצים בנו לקום. מיד הגחנו שפופים והזדקפנו בחוף. היינו לבושים כולנו במכנסים קצרים, ועטופים בשמיכות היכינו לזריחה. עמדנו ופנינו למזרח.

פתחנו בצעידה. הכיוון ברור, בתחילה היה המדרון מתון, אולם עד מהרה נעשה תלול יותר ויותר. [...] ואתה כבר אינך יכול ללכת ונאלץ אתה לרוץ. וקבוצות המטיילים כולה גולשת במדרון המשופע. הזריזים בקפיצות גדולות ובריצה, בדרדור אבנים, ועדר אדם גולש נשפך מטה עם האבנים. קרוב לצהריים הגענו לכפר [עדנה, בסוריה].

בין תנועה צופית לתנועה רעיונית

תנועת המחנות העולים נוסדה כשילוב בין תנועה צופית לתנועה רעיונית. בשנות העשרים של המאה ה-19 התקיימו קבוצות צופים

לצד בתי הספר ביישובים העבריים (פרק 7), אך הצופיות לא סיפקה את הצרכים של בני הנוער הבוגרים. כתב על כך יצחק כפכפי, מקבוצת המייסדים של המחנות העולים:

אמנם כבר קיימת בארץ "הסתדרות צופים" בערי הארץ ואף במושבות אחדות, אולם זו עוסקת כמעט רק בצופיות לשמה, מספקת עניין לילדים קטנים בלבד, ובקושי גם למספר נערים מתבגרים הנוטים להמשיך בהתעסקות בצופיות ובהדרכתה לאותם ילדים קטנים.²

הצופים, באותה העת, לא הגדירו לבוגריהם יעד הגשמה מחייב ואף לא חינוכו את הנוער לקראת הגשמה.³ מצב זה עורר את חיה ריים, בוגרת הגימנסיה הרצליה משנת 1926, לארגן חוג נוער מבין תלמידי כיתה י"א בגימנסיה הדוגל בהגשמה חלוצית ציונית. כך כתבה באותה שנה בכתב העת "הנוער והארץ", תחת הכותרת: "שאלת הבוגרים בארץ":

מוסד הגימנסיה הרצליה בתל אביב מונה כיום כ-850 תלמיד ותלמידה. לפנינו חומר אנושי רב כמות שהיה עלול להיות ברכה לנו, ושכיום רישומו אינו ניכר. [...] אני רואה רק עובדה אחת, כי 90 אחוז מהבוגרים שואפים לעזוב את הארץ ועוזבים אותה בהזדמנות הראשונה. [...] דעתי היא כי [בדומה ל]ארגון הנוער העובד, דרוש מאוד גם ארגון נוער לומד. [...] אם התלמיד מגיל 14-15 יתרגל לשמוע על אודות השאלות העיקריות של חיינו: שאלת כיבוש העבודה, פיתוח

2 יצחק כפכפי, שנות המחנות העולים – עשור ראשון, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1975. עמוד 59.

3 נעם אבן, המסע אל ההגשמה החדשה בתנועות הנוער, הוצאת מת"ן, 2014.

החקלאות, רעיון הקבוצה והמושב – בקיצור על שאלת בניין הארץ, [...] אז נזכה אולי לראות 90 אחוז מבוגרינו נשארים בארץ לעבודה ולבנין, ורק 10 אחוז נעים לאוניברסיטאות בחוץ לארץ.⁴

בשלבם הראשונים של התגבשות הקבוצה פנו התלמידים למורה ברוך בן יהודה. כך הוא תיאר בזיכרונותיו:

באחד הימים בקיץ תרפ"ו נתבקשתי להענות לפגישה פרטית עם כמה מהם [...] הם התאוננו על חסר סיפוק מהלימודים בלבד ועל רצונם לקבל תשובות על בעיות רבות המטרידות אותם [...]

זכורה לי פגישה שניה בגן העבודה של הגמנסיה על אחד הספסלים [...]

שבתאי: אבל מה צריך להיות הרעיון המרכזי בפרשת הציונות שאתה מציע לנו להתעניין בו?
אני: מובן, רעיון העבודה וההגשמה.
שבתאי: אר-ורו!

אווו זה פירושו היה: לכך חיכינו. עתה אתה איתנו ואנחנו איתך!

בשיחה זאת או בשיחה אחרת סמוכה לה הושם היסוד להקמת חוג קבוע להתעניינות ברעיון העבודה בציונות. כמקור, ממנו שאבנו חמר לקריאה ושיחות, שמש הכרך הגדול של "הפועל הצעיר".⁵ היינו מתאספים במקומות שונים, לרוב בבתים פרטיים, יושבים שפופים סביב הכרך

4 חיה ריים, שאלת הבוגרים בארץ, בתוך: כפכפי, שם, עמודים 57-58.

5 הפועל הצעיר היה הביטאון של מפלגת הפועל הצעיר, ומשנת 1930 ביטאון של מפא"י. התפרסמו בו מאמרים ברוח הציונות הסוציאליסטית של אותם ימים. הכותבים היו ממיטב הסופרים והמנהיגים של היישוב העברי.

הגדול, אחד קורא בו קטעים נבחרים ומוכנים מראש, ואחריו היינו משוחחים, ואני הייתי מסכם, מוסיף ומרחיב. חוג זה הוא הוא אבי תנועת החוגים.⁶

בשנת 1927 נפגשו חברי הקבוצה עם חי יששכרוב, שהוזכר כבר בספר כאחד ממנהיגי הנוער בצופי הגימנסיה הרצליה. לאחר שסיים את לימודיו בשנת 1921 הוא יצא לברלין שבגרמניה, שם למד לתואר מהנדס. במקביל ללימודיו היה מדרוך בתנועת הנוער היהודית בלא-ווייס (פרק 4). יששכרוב סייע בידי הנערים לארגן את פעולתם. הוא הציע לקרוא לקבוצה "חוג", ופעל לייסוד חוגים דומים בבתי ספר נוספים.⁷ ב-1928 נוסדה תנועת "חוגי הנוער הלומד", או בקיצור "החוגים".

בשנתיים הבאות התאחדו החוגים עם כמה מקבוצות הצופים בארץ: לגיון הצופים בירושלים, וקהילות הצופים בפתח תקווה ובחיפה (שפעלו בנפרד מהצופים המשוטטים של בית הספר הריאלי). הצורך באיחוד נבע מחסרונה של הצופיות בפעילות החוגים. כך כתבה אחת ממדריכות החוגים בתל אביב:

חסר לנו מה שיש בצופים: חיצוניות, עבודה מעשית וכו'. העבודה היא בעיקר עיונית. קוראים, משוחחים ורק חלק קטן מהפגישה מוקדש למשחק. [...] השטח העיוני מפותח אצלנו יותר מדי, והרגשנו בצורך להכניס עבודה צופית לגיל הצעיר.⁸

6 ברוך בן יהודה, סיפורה של הגמנסיה הרצליה, הוצאת הגימנסיה, 1970. עמוד 266.

7 בנימין בן דוד (עורך), חי יששכרוב יששכר, הוצאת משפחתו 2009. עמוד 38. וכן: כפכפי, שם, עמוד 73.

8 כפכפי, עמוד 241.

לאחר איחוד זה, בשנת 1931, נקבע לתנועה השם "המחנות העולים", שמשמעותו – מחנות זמניים שעולים להגשמה חלוצית.

מאפייני המחנה והטיול

שילוב של צופיות, בירור רעיוני והכשרה לחלוציות נחזור אל תיאור המחנה בתל חי ונראה כי שולבו בו פעולות משלושת התחומים שהיו ביסוד המחנות העולים: צופיות, בירור רעיוני והכשרה לחלוציות.

בתחום הצופי היה המחנה עצמו מבוסס על לינה באוהלים בתנאי שדה ובישול עצמי. שולבו במחנה מספר טיולי יום לפי שכבות הגיל – לבניאס, למטולה ולמפל התנור, לעמק החולה ולמבצר הבופור (כיום בלבנון). כמו כן מוזכר בתכנית משחק "התנפלות על תל חי"⁹. טהון כתב על מחנה הצעירים: "גם במחנות ובמשחקים צופיים העסקנו את הקטנים. המשחק האהוב על הכול היה סימני דרך"¹⁰.

בתיאור הטיול לחרמון מזכיר טהון את הצופיות מספר פעמים. תחילה מוזכר המיפקד הצופי לפני היציאה לטיול, ובהמשך נכתב: "אנו שומרים על הליכה צופית, תחילה בשלשות ובזוגות, ככל שהדרך מאפשרת". וגם זה: "כשהגיע המאסף נחו אנשיו קמעה, עד שנשמעה השריקה לקום. המשרוקית – היתה אז מכשיר שימושי ביותר. היינו יוצאי תנועות צופיות, אשר נעשו לתנועה חלוצית, אך גינוני הצופיות נשמרו, בעיקר בטיולים ובמחנות"¹¹.

9 כפכפי, עמוד 372.

10 טהון, עמוד 14.

11 טהון, עמוד 11.

בתחום הרעיוני נערכו טקסים, פעילות תרבות ומפגשים עם אנשי המקום.

בתחום ההכשרה לחלוציות כללה תכנית המחנה ארבע עד שש שעות עבודה ביום בקיבוץ כפר גלעדי ובתל חי. בין השאר: סיקול והכשרת שטח לנטיעת חורשה, סיוע בהקמת בניין בכפר גלעדי, בניית גדר סביב קבר האחים (חללי הקרב בתל חי) וסיוד וצביעת חדר האוכל בתל חי.

הדרכה והובלה בטיוול

בראש מחנה העבודה עמדו שניים מוותיקי התנועה: אלישע סולץ, שהיה אז בגיל 22, ממייסדי קהילת הצופים בפתח תקווה ואחר כך ממייסדי קבוצות החוגים בהרצליה וברעננה; ויוסף ריסקין, בן 21, יליד עין גנים שלייד פתח תקווה ובאותם ימים חבר קבוצת החוגים בעין חרוד.

אל הטיוול לחרמון הצטרפו כמובילים שני שליחים מבוגרים יותר מקיבוצי התנועה: חיים בן אשר, בן 29, מקיבוץ גבעת ברנר, ונחום בנארי, בן 40 מקיבוץ עין חרוד.

ההדרכה במחנה הייתה בידי חניכי השכבה הבוגרת, תלמידי כיתות י"א-י"ב. הם גם הובילו את הטיולים הקצרים שהיו במהלך ימי המחנה. על הביקור במבצר בופור כתב טהון: "לא ידענו אז כמעט דבר על תולדות המבצר ועל קורות מקימיו. מדריך לידיעת הארץ לא הלך עמנו, אבל הדבר לא גרע מהנאתנו ומסיפוקנו."¹²

בטיול לחרמון, בקטע שאין בו דרך סלולה, ממג'דל שאמס לפסגת ההר, הם שכרו את שירותיו של מורה דרך בן הכפר שהוביל אותם. למורה הדרך הצטרפו חמרים שנהגו בשני חמורים ושתי פרדות.

מנוחה לארוחה קלה בעת ההעפלה לחרמון, 1933.
(צילום: נפתלי פרח)

טהון מספר שאחר הצהריים, ביום הטיפוס לחרמון, עזבו החמרים את הקבוצה וחזרו לכפרם.

טיול שכבה בוגרת

כאמור, במהלך מחנה העבודה התקיימו מספר טיולים קצרים. הטיול לחרמון שונה מהם, בראש ובראשונה כיוון שיועד רק לשכבה הבוגרת. כאשר מצמצמים את זכות ההשתתפות בטיול לקבוצה בכירה מוגדרת, בהכרח מקנים לטיול מעמד מיוחד. דבר זה כשלעצמו הופך אותו לטיול "גדול". על האווירה שנוצרה בסיום מחנה הצעירים כתב טהון:

המחנה הכללי הסתיים. הצעירים נשלחו הביתה, ונותרה רק השכבה הבוגרת. האוהלים פורקו. חלס! נפטרנו מעולם של הזאטוטים, מן ההדרכה, מן האחריות הכבדה. היינו חופשיים לנפשנו. לא עוד מדריכים אחראים. עתה מותר לנו מה שאסרנו על חניכינו. ולפנינו הטיול הגדול!¹³

טיפוס לפסגה של הר

הרים ופסגותיהם משכו את תשומת הלב מאז ומתמיד. הם מבטאים בנוף את הקשר בין האדמה לשמים, ומכאן שעבור בני האדם הם מייצגים את הקשר בינם לבין האלים. בכל התרבויות ברחבי העולם נמצא פסגות הרים מקודשים, כפי שמעיד הפסוק: "על ראשי ההרים יִזְבְּחוּ" (הושע ד' י"ג).

בטיולים, השיא הטופוגרפי של ההר מסמל את שיאו של הטיול. בתיאור הטיול לראש ההר מוזכרים הקושי שבטיפוס והצורך בעזרה הדרדית בין המטיילים. לנוכח אלה, ההגעה אל הפסגה היא ההישג האישי והחברתי. הצלחנו, התגברנו, ניצחנו. הנה תיאור הטיפוס לחרמון מפי אחת המטיילות:

כשהיה מישהו נעצר בדרך מחמת עייפות, או כל תקלה אחרת, היתה השורה כולה נעצרת וממתינה. אולם כל אחד מן הצועדים בשורה עשה כמיטב יכולתו, ואף מעבר לכך, כדי לא לעכב את השורה. הלכנו שעות רבות וארוכות, הדרך היתה שוממה וככל שהגבחנו לעלות נתקצרה הנשימה, לשוננו דבקה לחכנו.

המאמץ הפיזי הקשה, והערבות ההדרדית בין יחיד לקבוצה, מגיעים לפורקן עם ההצלחה:

וכשבסופו של יום הגענו לפסגה המיוחלת – רצנו כמטורפים לחבוק וללקק את השלג הקפוא ששרד על אחד ממדרונות ההר.¹⁴

תבנית דומה נמצא גם בתיאור של טהון:

והמחנות העולים – עולים, ממשיכים להתפתל במעלה ההר,
נסרחים ועולים – והפסגה מהם והלאה. הכול צחיח, אפילו
חם, ומסביב רק הרים וסלעים מכל עבר.

והתמורה למאמץ עברו הייתה:

מחזה נורא הוד התגלה לי מראש ההר. העין רצה אל ארבע
רוחות השמים ואינה שבעה. העולם כולו פרוש, כביכול,
מתחתך. הרים והרים מקרוב ומרחוק. מימי לא עמדתי
בנקודת תצפית מדהימה ומרשימה שכזאת!¹⁵

תעוזה, סיכון, גבורה והתגברות

בטיול יש כמה עדויות לתרבות של הסתכנות יתר – הליכה עד
הקצה, שנועדה להעצים את חוויית ההתרגשות לקראת הטיול
ובמהלכו ואת עוצמת הסיפוק שחווים לאחר שחוזרים מהטיול.
הטיול מחייב מאמץ גופני לשם התגברות על קשיי הדרך. דבר
זה נכון במישור האישי – כל מטייל מתגבר על עייפותו וממשיך
בהליכה הקשה; ונכון גם במישור החברתי – הקבוצה יחד, תוך
ערבות ועזרה הדדיים, מתגברת על הקשיים. בכלל זה: עייפות,
מכשול פיזי, פחד, צמא, רעב וכדומה.¹⁶

ככל שהמכשול או הקושי בטיול גדול יותר, כך גדל גם הסיפוק
מהצלחה והתגברות עליו. נוצר כאן מעגל המזין את עצמו: כל טיול
צריך להיות קצת יותר נועז וקצת יותר מיוחד כדי שהוא ייחרט
בזיכרון כמעשה הצלחה, בהשוואה לטיולים קודמים.

15 טהון, שם. עמודים 39-40.

16 גיל גרטל, דרך הטבע, ספרית הפועלים, 2010. עמוד 309.

הנה דוגמאות מתוך הטיול לחרמון: ראשית, יעד הטיול – החרמון. בעוד ימי הטיול במהלך המחנה כללו אתרים קרובים כגון מטולה והחולה, הרי השכבה הבוגרת ערכה, לאחר שהצעירים עזבו, את הטיפוס הנועז והקשה אל פסגת החרמון. זה לא רק הגובה הטופוגרפי. בדומה לטיולים שהוזכרו בפרקים קודמים לים המלח ולחבלי המדבר, גם החרמון היה באותן שנים ארץ מרוחקת ובלתי מיושבת, שעצם ההגעה אליה יש בה מידה רבה של תעוזה.

דוגמה נוספת היא גינוני ההליכה. כך כותב טהון על מספר חניכים שבירידה מהחרמון, במדרון התלול, גלשו בישיבה: "בטיול הולכים רק ברגליים! הליכה של צופים! ואפילו במקומות מסולעים או בנחלים היינו מקפידים שלא להיאחזו או להיעזר בידים. והנה – להתחלק על הישבן – מעשה כפירה מחפיר!"¹⁷

כלומר, לא רק שטיפסנו אל פסגת הר גבוה במיוחד, בארץ לא מוכרת ומרוחקת במיוחד, אלא עשינו זאת ללא עזרת הידיים. אנחנו לא רק גיבורים, אלא גיבורים כפליים.

דוגמה שלישית היא משמעת המים שהונהגה באותן שנים בטיולים: "נשאנו עמנו מים במימיות בלבד. ואיסור חמור הוטל עלינו שלא ללגום ממים אלה. משטר המים היה חמור מאוד בימים ההם."¹⁸ משמעת המים, כפי שהונהגה באותה תקופה, כללה קיצוב של מנת שתייה של ליטר מים לאדם לכל היותר, למשך יום שלם, גם בעת פעילות מאומצת באקלים חם.¹⁹ ההנחה הייתה שניתן לחשל את החניכים ולהרגיל את גופם לשתייה מועטה בתנאים קשים.

17 טהון, שם. עמוד 48.

18 טהון, שם. עמוד 36.

19 יורם אפשטיין, "מסע אילת מטולה – המחקר שהביא את הקץ על משמעת המים", הרפואה הצבאית (כתב עת), כרך 8, חוברת 1, דצמבר 2011. עמודים

מלבד זאת, הדבר נעשה כדי להנחיל משמעת צבאית, ושליטה של המפקד ביתרות המים ובמועדי השתייה. במשמעת המים, שמטרתה היו חינוכיות, היה משום סיכון חיים, ושנים מאוחר יותר היא בוטלה.

הביקור בדמשק

הדוגמה הבולטת מכול לפעילות חריגה ומסוכנת בטיול זה, היא הביקור בדמשק:

תכנית הטיול המקורית הייתה לרדת מהחרמון לכיוון מערב, אל מרג'עיון, ומשם ללכת דרומה למטולה וחזרה לתל חי. משראו את דמשק מפסגת ההר, התעורר אצל המטיילים הרצון לבקר בעיר.

צריך לזכור שבאותן שנים סוריה וישראל טרם היו קיימות כמדינות עצמאיות. שטח ישראל, פלשתינה, היה תחת מנדט בריטי, ושטח סוריה היה תחת מנדט צרפתי. לא הייתה מניעה לביקורים הדדיים, אלא שהיה צריך לקבל לשם כך אישור מעבר בין המדינות.

כאשר הגיעו המטיילים לבניאס, ביום הראשון לטיול, הם חצו את הגבול בין שטחי המנדט הבריטי לצרפתי. היה להם אישור מוקדם לכך, ומעבר הגבול התנהל ללא תקלות. עם זאת, לא היה בידם רישיון לבקר בדמשק. הדברים נכתבים כדי להבהיר שהביקור בדמשק לא היה מסוכן מבחינה ביטחונית. המטיילים לא הלכו לבקר בארץ אויב. עם זאת, הייתה כאן עבירה על הנהלים, ושינוי לא מתואם בתכנית הטיול.

בבוקר היום השלישי לטיול הם ירדו מהחרמון בכיוון מזרח, אל הכפר הקרוב שראו בנוף – הכפר ערנה. כאן הובהר להם שדמשק נמצאת כחמישים קילומטרים משם, ואינה במרחק הליכה קצרה כפי שסברו. בעוד הקבוצה ממתינה בכפר נסע מי מהם יחד עם כמה מאנשי הכפר לדמשק, לשכור שם אוטובוסים. בערב הם הגיעו בנסיעה לעיר ונסעו

ישר לבניין המשטרה המרכזי, על מנת לבקש אישור ביקור בעיר ולהעביר הודעה לישראל על שינוי מסלול הטיול. המשטרה המקומית, כנראה לנוכח שעת הלילה, אישרה להם להעביר את הלילה בדמשק, אך עם בוקר הם הועלו על אוטובוסים שהחזירו אותם אל מעבר הגבול בבניאס. את הלילה הם העבירו בבניין בית הספר היהודי המקומי. על קבלת הפנים ברובע היהודי בדמשק כתבה עדה מיכאלי:

יש הנוגעים בנו כאילו ביקשו להיווכח שאכן יהודים אנו מארץ ישראל, יהודים של ממש ולא חלום שהם חולמים. ויש השואלים: "מאין אתם?", "בירושלים הייתם?" רקדנו ושרנו עד שעת לילה מאוחרת, ורבים מהנוער היהודי המקומי משתלבים במעגלנו.

[...] את דמשק העיר כמעט ולא ראינו, אבל עם גולת דמשק נפגשנו, והיתה זו בשבילנו הצברים חוויה גדולה.²⁰

טהון כתב בזיכרונותיו:

והם באים, מתכנסים ושמחים בנו. מחצלות נפרשות על הארץ וכיבוד מובא לכבודנו. ואנו כבר רעבים כהוגן, ועטים על הפיתות הטריות והחלבה המתוקה. [...] מששבענו, פתחנו בשירה, ומשירה – בהתלהבות גוברת לריקוד. הורה, מעגל של הורה ממלא את חצר הרובע היהודי. ומעגל בתוך מעגל. אנו מושכים אלינו מיהודי המקום ורבים מצטרפים לריקוד.²¹

כשבוע לאחר הביקור שלחה מזכירות התנועה סכום כסף ליהודי

20 כפכפי, שם. עמוד 374.

21 טהון, שם. עמוד 54.

דמשק, שמיימנו את עלות האוטובוסים אשר הסיעו את המטיילים חזרה לבניאס. לכסף צורף מכתב:

לחברינו החלוצים בדמשק, שלום מארץ ישראל.
ביקורנו החטוף והארעי אצלכם, לא איפשר לנו פגישה מלאה עם בירורים בשאלות המעניינות אותנו ואתכם. [...] אתם בגולה לא זכיתם עוד לעלות ארצה־ישראל ואנו כבר בארץ ונושמים את אורה ובונים את הריסותיה. [...] אחים יקרים אנחנו מחכים לעלייתכם, הארץ זועקת אליכם, אל ידיכם ונשמותיכם.²²

מתיאורי המטיילים ומנוסח המכתב נראה כי הם חוו את הביקור כשליחות הצלה ליהודים אסורים בגלות נידחת. אולם נראה כי החוויה המיוחדת הייתה מנת חלקם של המטיילים יותר מאשר של יהודי דמשק. אחד מהם, אליהו כהן, שעלה לארץ לימים, כתב כך:

אני זוכר שכיבדו אתכם במאכל ובמשקה. אמנם עניים הם רוב היהודים, אבל לא עד כדי כך שלא יכלו לכבד אתכם. ואני זוכר את השירה והריקודים. הפתעת בואכם לא היתה רבה כל כך. באותם ימים היו מגיעות אלינו קבוצות מטיילים מן הארץ, ובראש אחדות מהן עמד עזריאל ברושי.²³

עזריאל ברושי היה מחנך ואיש ידיעת הארץ. הוא עמד שנים רבות בראש מדור הטיולים של הסתדרות העובדים, והיה מקבוצת "המדריכים הנוודים" (פרק 9). ואכן בין טיולי הסתדרות העובדים היו גם טיולים לעבר הירדן, לסוריה, ללבנון ולמצרים.

22 טהון, שם. עמוד 61.

23 טהון, שם. עמוד 56.

זיכרונות משותפים מהטיול

לסיכום כלל החוויות והתיאורים מהטיול ראוי להדגיש היבט נוסף למקומו של הטיול בסדר יומם של חניכי התנועה.

בשנת 1979 כתב רפי טהון: "הכול זוכרים עד היום את המעין הקטן והקר בדרך אל הפסגה, את המראה מראש ההר, את הלינה במערה, את הזריחה, את 'רוצים לדמשק!', את הקקאו מן השלג המזוהם, את הגלישה אל הכפר [...]"²⁴

אבל זה כלל לא משנה אם אכן כולם זוכרים את מה שטהון זוכר. החשוב הוא שהוא, בבגרותו, האמין וכתב שכולם זוכרים. הטיול מספק לקבוצת המשתתפים בו אוצר גדול של חוויות משותפות. מכאן חשיבותו של הטיול.

מדובר בקבוצת צעירים שהגיעו ממקומות שונים בארץ, ואחר כך התפזרו למקומותיהם. המשותף להם היה שכולם היו חניכי המחנות העולים. לאחר הטיול התעבה מרכיב זה של שותפות – הם לא רק חניכים ובוגרים של אותה תנועה, אלא יש להם מאגר של זיכרונות משותפים. הם התאמצו יחד בטיפוס על ההר, הם חוו יחד את מראה הנוף מהפסגה, הם ישנו יחד בקור ובצפיפות במערה והם הסתכנו יחד בביקור בדמשק הרחוקה.

הטיול, אם כך, הוא אוסף זיכרונות משותפים היוצר מכנה משותף בין כל האנשים שהשתתפו בו, אוצר של חוויות מיוחדות שחוו יחד.

11. "שרשרת אחת של כובשי כנען בכל דור ודור"

טיול קן תל אביב, בית"ר הצעירה, לזכרון יעקב, 1935

תנועת בית"ר נוסדה בדצמבר 1923 בריגה, בירת לטביה. בשנת 1934 נוסדה בתנועה בישראל חטיבה נפרדת לחינוך בני הנוער עד גיל 18, שנקראה: בית"ר הצעירה. הסניף הגדול, שנקרא "קן", היה בתל אביב, ובשנת 1939 היו בו כ-200 חניכים.¹ בעלון קן תל אביב, משנת 1935, מופיעה הודעה על טיול הקן:

זכרונה!

ושוב אנו עולים לקברה של הגיבורה הלאומית שרה אהרונסון. שניים הם הקברים הקדושים לנו, האחד בתל חי – קברו של תרומפלדור – מסמל את ההגנה ואת החלוציות. והשני בזכרון – המסמל את המהפכה. שניהם – רעיון גדול ומקיף אחד – הקרבה עצמית גמורה לשירות האידיאל הלאומי. ברטט קדושה אנו מזכירים היום את אותם המרגלים העברים הנועזים, שבלעדיהם קשה היה הכיבוש על האנגלים ואולי גם לא היה עולה בידם לגמרי. את כל זאת עשו

1 אסתר שטיין-אשכנזי, בית"ר בארץ ישראל 1925-1947, הוצאת מכון ז'בוטינסקי, 1998. עמודים 129 ו-192.

הגיבורים – על סמך ההבטחות שקבלו מהכובשים, וההכרה שהם מסייעים על ידי כך למדינה שתשתתף בכנין המחודש של מלכות ישראל.

אין הלב פנוי עתה להאשמות על אי מילוי ההבטחה ועל פסיביות פוליטית מצד ההנהגה הציונית. על הקבר היקר נשבע כולנו להמשיך את המלחמה עד גמירא!²

תיאור מפורט של חוויות חניך מטיוול, אף הוא לזכרון יעקב, מצאנו רק משנים מאוחרות יותר.³ כך נכתב:

ההר העברי, רשמי הטיוול

הלך חלף לו הגשם המתאחר, אולם עננים כבדים עוד כיסו את פני ראשי ההרים מסביב, ויצאנו אל המסע המעפיל ההרה. עם רדתנו מהר תל צור, נעצרנו ליד פרשת הדרכים המובילות לזכרון-בנימינה וגבעת עדה. מתוך דומית-קשב שמענו דברי הסבר על העמק המשתרע לרגלינו בו נשפך דם בית"רים שללא חשבונות העמידו את גופותיהם וחייהם קרבן למען הבטח חיים לכפרי העברים החדשים בציון. 4 הם שנפלו בעמק הזה הנקרא בשמו של הכפר הערבי הסמוך "בריקי" [בְּרִיקָה]. 4 הם וכל אחד מהם פרשת חיי בית"ר קשורה בו ובשמו ובמעלליו. החתירה להגשמת רעיון החלוץ והמגן – קרבן הגוף בעת שה"חלוצים" לערים ברחו, וקרבן הנפש – בעת חוסר האונים של כל כוחות "יודעי הגן"

2 ארכיון מכון ז'בוטינסקי, תיק ב 10 11/7, בית"ר תל אביב. הסולל – עלון בהוצאת מפקדת בית"ר הצעירה, קן תל אביב, גיליון א', סוכות תרצ"ו 1935. עמוד 4.

3 נעשה כאן חיבור בין שני טיולים, שיש ביניהם פער של עשר שנים. זאת כיוון שלא מצאתי תיאור מפורט של טיול קודם לשנת 1945, ומשום שהעניין הוא בחוויות הטיוול, יותר מאשר בסידור ההיסטורי המדויק. קוראים שעניינם בהיבט המחקרי ההיסטורי צריכים להיות ערים לדבר.

[...] דומם נצבנו רגעי-התיחדות עם זכר העמק רווי הדם של אחינו הבית"רים. במקום בו נפל הצעיר בהם, סגן מפקד פלוגת זכרון-יעקב דב בן-יוסף. משום מה לא התעכב מפקדנו על פרשה זו [...] כנראה שמדי ללבו נגעה, כי מדבריו יכולנו להסיק רבות [...]

המסע נמשך ...

והנה עומדים אנו על פרשת דרכים נוספת, וכאן בכביש צר וחדש המוביל אל המקום המתכשר [מוכשר] עתה לקבלת עצמות הנדיב הידוע למנוחת עולמים. סופר לנו כי קבר גדול יבנה כאן על ההר, וממנו תשקיף רוחו של אחד מגדולי אומתנו על פני יצירת כפיו – המושבות העבריות היחידות שעל פסגות הרים נבנו.

ומתכוון הלב מצער... מקנאה: הנה עולה בעיני רוחנו קלף הצוואה של יוצר הציונות המדינית בעל הקלסתר פנים של קיסר ושליח-אלוהים והוא לא זכה... האם נוסף לגדלות האיש חייב הוא להיות גם... מיליונר?

המסע נמשך ...

בפתח בית העלמין בשערה הדרומי של זכרון יעקב נעצרו ונכנסו לתוכו להשתטח על קבר האחים [...] בשורה (כמעט אמרתי בטור חזית...) ניצבים הקברים; אבן ירושלמית מוורידה זועקת אלינו "היה שלום ואיננו עוד" בזעקת העברי הראשון בשנת תרצ"ו שנפל על משמרתו כשרובה בידו [...] ורגש גאוותנו עולה מקרבנו על אשר הראשון הזה אחינו – בית"רי היה. שורת קברים ועליהם סמל מגל ומגן משחיר בשחור-השיש הרומאי, אחים כאן הקימו יד לאחים, ואף לאותו האחד שגופתו טרם הובאה לקבר ישראל [...]

קברות אחינו בני בית"ר סמוכים אל קברות אנשי נילי וראשוני העליה וקרבת הקדחת הצהובה. שרשרת אחת היא של כובשי כנען בכל דור ודור. הרכנת ראש, המפקד מניח דומם אבן מזכרת על כל לוח מצבה והמסע נמשך ...

המסע נמשך ...

דרך סלולה מובילתנו אל בנין עתיק ואיתן בתוך חורשת איקליפטוסים [...] זה מקומה של פלוגת בית"ר. התכנסנו אל מה שהיה חדר האוכל של הפלוגה. על הקיר עוד מתנוססת כתובת ה"יזכור" מעשה ידי מפקדנו לפני שנים, ובתוך כתלים אלה הנשענים על עמוד איתן, יורד שוקע בלבנו שיח [...]: מחדשי השמירה העברית ומסורתה במושבות השומרון, מחדשי העבודה העברית במשק העברי, שומרי כבודה ורכושה של המושבה, מכניסי בנים השבים לגבולם בדרך אספורטיבית [...] שרשרת ארוכה של הגשמה חלוצית מתוך התנכרות לצרכיהם הם, מתוך המעטת דמותם של משרתי העם, מתוך שרות דומם לרעיון שחזה אותו ה'ר א ש מרחוק [...] כל אבן בבנין זכרונות תעלה, המדרגות את הדי השירים יחזירו, החורשה לבטים תדע ללא גבול וללא תמורה לעולם... הלעולם?

המסע נמשך...

היקב, אחד המפעלים התעשיתיים הראשונים ביהודה השלישית, הכביש התלול, המעין, ההעפלה אל ראש ההר והנוף הכרמלי המשתרע לרגלינו [...] קשה לתאר את כל אלה, את רגשות האהבה העמוקה אל האדמה הזאת. דוקא ולא לאחרת.

בעת המנוחה הקצרה שומעים אנו על הסביבה ומהותה, על המלחמות סביבה, ועל אותו קרבן דמים שהקריב יהודי חלבן שמחלב ערבי יצר גבינה כשרה.

המסע נמשך...

העפלנו ההרה. ההעפלתם פעם? התבינו לרגש עברי הצועד איתן על פסגת הר במולדתו? הנשימה מתקצרת, הגוף כפוף, אבל הלב מתרונן בקרבך "ע ל י ת י !"

המסע נמשך...⁴

4 ארכיון מכון ז'בוטינסקי, תיק ב 8 ג-2/9, בית"ר א"י נציבות, הדרכה – חוברות. "הדרור", ביטאון קורס מדריכים, מחזור ה', מוקדש למחנה הלימודים בתל צור, בימי חג החירות תש"ה. עמודים 6-8.

הערות לתיאור הטיול

בתיאור הטיול מוזכרים מושגים שראוי לפרשם, כדי להבין את חוויית הטיול של הכותב.

ארבעת חללי בית"ר הם: דב בן יוסף. נולד בשנת 1914 בריגה, היה חניך בית"ר ועלה לארץ בשנת 1937 במסגרת הכשרה חלוצית של התנועה. היה סגן מפקד פלוגת בית"ר בזכרון יעקב. נהרג בספטמבר 1938 כשנסע בעגלה עם חברים נוספים מזכרון אל פרדסי המושבה שהיו בבקעת הנדיב. ערבים פתחו עליהם באש מן המארב; שמואלביץ שלום, אף הוא חניך בית"ר בריגה, נהרג כששמר בכרמי זכרון ביוני 1936; שיבר צבי, בוגר בית"ר מרומניה, נורה בעת ששמר בכרמי זכרון ביולי 1938; וליזרוביץ מאיר, חבר אצ"ל, נורה מן המארב בדרך לבנימינה בדצמבר 1938.

בהתייחס לשורת הקברים בבית העלמין, כתוב שהם מסודרים ב"טורי-חזית". זוהי אחת מהפקודות בתרגילי הסדר, ופירושה – להסתדר בשורה. הכותב מדמה את המתים, כאילו הם הסתדרו על פי פקודות תרגילי הסדר.

העברי הראשון שנפל על משמרתו הוא שלום שמואלביץ המוזכר לעיל, ומכאן הכתובת על קברו: "היה שלום ואיננו עוד".

הסמל על הקברים: מגל ומגן, היה סמל בית"ר ארץ ישראל, עד אשר התקבלה ההחלטה לאחד את כל התנועה לסמל המנורה, הנהוג כיום.

בהמשך הוא כותב: "מתוך שרות דומם לרעיון שחזה אותו הר אש מרחוק". המילה ראש מודגשת במקור. זה היה הכינוי של זאב ז'בוטינסקי בפי חניכי בית"ר.

המעייין למרגלות היקב נקרא כיום עין גביע, לצד הדרך העולה לזכרון מצפון מזרח. מכאן הם טיפסו על הר ששמו אינו מוזכר. אפשר שזהו הר זכרונה, הנמצא ממזרח למעיין.

היהודי החלבן המוזכר בסוף הוא נחום וייספיש. הוא נולד בירושלים בשנת 1888, דור שמיני בעיר. התגורר במושבה שפיה שמצפון לזכרון. הוא היה רב, וכן בעל משק חקלאי משגשג. בין היתר שימש כמפקח על כשרות הענבים ביקב של זכרון יעקב, וכן על כשרות החלב, שקנה מהכפר הערבי הסמוך פורידים ומכרו לעוסקים בתעשיית הגבינה. ביולי 1938, בדרכו משפיה לפורידים, בקרבת צומת הכביש העולה לזכרון, נרצח בידי ערבים. מסופר שפחי החלב שהוביל נשארו לצד הדרך במקום בו נרצח ולא הוזזו ממקומם במשך שנים, כאנדרטה לנחום.

היהודים והמיליטריזם

תנועת בית"ר נוסדה בדצמבר 1923 בריגה, בירת לטביה. באותה העת, כפי שתואר בפרקים הקודמים, התארגנו צעירים יהודים במסגרות שונות, בתוכן קבוצות רעיוניות, מועדוני התעמלות וקבוצות צופיות. אחת הקבוצות בגימנסיה העברית בריגה הייתה בהנהגת אהרן צבי פרופס, אז סטודנט בן 19, המוכר בתור "הבית"רי הראשון". בחיפוש אחר דרכם הם שיתפו את ד"ר יעקב הופמן, ממנהיגי הציונות בלטביה.

בנובמבר 1923 ביקר בריגה זאב ז'בוטינסקי, ונשא נאום על אודות היהודים והמיליטריזם. ז'בוטינסקי היה ממפקדי הגדודים העבריים, שאורגנו בצבא הבריטי במהלך מלחמת העולם הראשונה ופורקו בסיומה. בהרצאה "נשמע הד קולו של המאבק הממושך של יוצרי הגדודים העבריים על מניעת פרוקם, ולאחר מכן – על

חידושם במסגרת חדשה, שנועדה לביטחון המפעל הציוני [...].
לקראת תקומתה של המדינה"⁵.

הרעיון הבסיסי היה אם כך ייסוד צבא שבדרך. הכשרה קדם צבאית לצעירים, שיעלו לארץ ישראל ויגנו על היישובים בה לקראת עצמאות מדינית. בהרצאה הוזכרה הדוגמה של יוסף טרומפלדור, שהיה קצין בצבא הרוסי, עלה לארץ ישראל, ונהרג בשעה שסייע להגנת היישוב בתל חי. טרומפלדור היה הדוגמה המוחשית להגשמה אליה התכוון ז'בוטינסקי. בהשראת ההרצאה נפגשה קבוצה קטנה בראשות הופמן ופרופס וייסדה את 'הסתדרות טרומפלדור'.

באפריל 1927 ראה אור גיליונו הראשון של "משואות" – דו-שבועון של תנועת בית"ר. בגיליון, תחת הכותרת: "עקרונות ברית הנוער העברי על שם יוסף טרומפלדור", נכתב כי כל חברי דרגה ג', דהיינו בני ה-18, חייבים "לקבל הכשרה גופנית צבאית שתסגלם להיכנס לגדוד העברי"⁶.

צופיות

הקישור בין הכשרה קדם-צבאית לבין צופיות הוא טבעי ביותר. תיאורנו בפרק השני כיצד נוצרה הצופיות החינוכית-אזרחית מתוך ההכשרה הצבאית. בארצות רבות הובנה הצופיות בהיבט זה של הכשרה קדם-צבאית. ואכן, בשלבי הראשית נקראה תנועת בית"ר גם בשם "הסתדרות צופים על שם יוסף טרומפלדור". בוועידה שנערכה בשנת 1927 הוחלט:

5 חיים בן ירוחם, ספר בית"ר – קורות ומקורות, הוועד להוצאת ספר בית"ר, 1969. כרך א', עמוד 32.

6 ספר בית"ר, שם. עמוד 94.

ברית תרומפלדור עומדת על בסיס רוח חינוכית-צופית-לגייוניסטית. מחנכת ברוח הצופיות של באדן פאול, תוך הדגשת רעיון מדינת היהודים ויצירת הלגיון כאמצעי למטרה.⁷

באוגוסט 1934, כאשר נוסדה בית"ר הצעירה בתל אביב, הופץ חוזר בדבר התכנית החינוכית של התנועה. בתכנית נקבע, בין השאר:

לפי החלטות הכנוס הארצי האחרון הרי שיטת החינוך בבית"ר הצעירה היא תרבותית צופית [...] כמו כן החליט הכנוס הארצי, כי החינוך בכל הדרגות מכוון להכנת הבית"רי הצעיר לקראת הגיוס לפלוגות הגיוס של בית"ר. [...] כי הבית"רי בהתבגרו ובהגיעו לגיל 19 שנה חייב להתגייס לטובת התנועה לזמן מסוים.⁸

נוכל לומר כי החינוך בבית"ר היה שילוב בין צופיות לבין חינוך רעיוני, ברומה לנוער העובד ולמחנות העולים. נראה כיצד מקבל הדבר ביטוי בטיולי התנועה.

טיול צופי או טיול רעיוני

במסמך העקרונות בעיתון משואה משנת 1927 (מוזכר לעיל) נכתב כי החניכים מחולקים לשלוש דרגות לפי גילם. ציינו לעיל את דרגה

7 ספר בית"ר, שם. עמודים 98-99. השם טרומפלדור מופיע לעתים באות ת', על מנת להתאים את ראשי התיבות (ברית יוסף תרומפלדור) לשם היישוב ביתר מימי מרד בר כוכבא.

8 ארכיון מכון ז'בוטינסקי, תיק ב 8 ג-2/7, בית"ר א"י נציבות, בית"ר הצעירה 1934-1942. ביתר הצעירה, תל אביב יט אלול תרצ"ד, 30 באוגוסט 1934. חוזר מס' א'. הדגש במילה חייב – במקור.

ג', בני ה-18. את דרגה א', בני 12 עד 14, מחנכים "בצביון לאומי" ו"שלילת התופעות השליליות באפיו של הנוער העברי הכאות עקב חיי העיר". לא מפורט כיצד עושים זאת, אולם רעיון שלילת חיי העיר מזכיר את תנועת המשוטטים הגרמנית (פרק 1).

בדרגה ב', גיל 15 עד 17, "יש לפתח את אופים של החברים כדי שיהיו מסוגלים להיות בעתיד חלוצי הבניין של מדינת היהודים. על החברים לעסוק בהתעמלות, ספורט וטיולים לשם שלילת האינטלקטואליות הגלותית"⁹. אינטלקט פירושו שכל, או שכלתניות. מובא כאן ככינוי גנאי ליהודי הגולה, שעסקו בלימוד בלבד, ולא הכשירו עצמם לעבודה יצרנית ולחוסן גופני. רעיון דומה ראינו בתנועות מכבי ובלאווייס (פרקים 3, 4).

בתכנית ההדרכה לבית"ר הצעירה משנת 1934 (מוזכרת לעיל) נכתב כי אמצעי ההדרכה הם שיחה, קריאה, צופיות וטיולים. על הצופיות נכתב:

צופיות: לא לתורה הצופית והתיאוריה שלה, כי אם עם המשמעות שבה [...] סמני דרך, גשרים, מורס וסמופור, עזרה ראשונה קלה, הקמת מחנה, מדורות, עקבות וכו' [...] את הצופיות יש לנצל ביחוד בזמן טיולים למשל סדור קבוצות שתעקבנה אחת את השניה, תשתמשנה בסמני דרך, תסדרנה מדורות, להקים אהל מנוחה.

ועל הטיולים נכתב:

טיולים ומחנות: אלה תופסים אחריהם מקום חשוב בעבודתנו החינוכית-צופית. הטיול הוא הגשר החברותי הכי טוב והכי טבעי בין כל הבית"רים, אשר עליהם להיות גוף חברותי

אחיד לתועלת התנועה. הטיולים צריכים להיות מלאי עניין ורב גוניים, כל פעם למקום אחר. בטיול יש מקום: לתרגילי סדר כלליים לכל הגדוד, שעור קצר, שיחה קצרה על נושא מעניין, עד כמה שאפשר להתאים למקום, משחקים שירה וריקודים. התחרויות ספורטיביות וכו'. להרגיל את החברים לאכילה משותפת בכל טיול, שיהיה תנאי הכרחי בשביל הגיבוש החברותי ובשביל תיקון הנוחיות המופרזת של הצעירים.¹⁰

לסיכום, על פי מסמכים אלה נראה שהטיולים נועדו להכשרת היחיד ברוח הצופיות, מבחינת פיתוח היכולות האישיות וגיבוש חברתי של הקבוצה.

אם נבחן את שני הטיולים שהוזכרו בראשית הפרק נוכל לראות שהם אינם הולמים את הכוונות המוגדרות במסמכי המדיניות החינוכית. אין בטיולים אלה אזכור של פעילות צופית, לא ברמה האישית ולא ברמה החברתית. אין זה אומר שלא היו טיולים צופיים בבית"ר, אלא מתייחס רק לטיולים שהובאו בראש הפרק. עם זאת, גם אנשי בית"ר העידו שבמשוואה בין חינוך רעיוני לבין צופיות, או במונחי בית"ר: בין "ההכשרה התרבותית", לבין "ההכשרה הצבאית", נטו מנהיגי בית"ר לצד הרעיוני.¹¹

כוחה של תכנית ההדרכה בטיול

הדגש על חינוך רעיוני על פני הצופיות נוצר באמצעות תכנית ההדרכה של הטיול. ראינו זאת גם בטיול הנוער העובד לצפת (פרק 9), וכעת נוכל להרחיב. טיול צופי הוא כזה שבו הפעילות נובעת

10 ארכיון מכון ז'בוטינסקי, בית"ר א"י נציבות, בית"ר הצעירה, שם.

11 בית"ר בארץ ישראל, שם. עמוד 133.

מעצם הטיול: ניווט, בישול ועוד. הדברים מתרחשים בטיול באופן טבעי מתוך מה שקורה במהלכו.

הדרגה הראשונה שבה ניתן לשלוט במה שיקרה בטיול היא באמצעות בחירת מקומות הביקור. מעצם העובדה שהמטיילים מבקרים באתרים אלה ולא באחרים נובע התוכן שבו יעסקו בטיול.

הדרגה השנייה היא בדברים שמספר או מסביר המדריך למטיילים, בשעה שהם מבקרים באתרים השונים. כמעט בכל אתר ניתן לבחור בין מספר תכנים להסבר, ובהכרח כאשר בוחרים להסביר על נושא אחד, ולא להסביר על נושא אחר, הדבר משפיע על החוויה של המטיילים בטיול.

כפי שניתן לראות בתיאור הטיול בראש הפרק, תכנית ההדרכה שנבחרה לטיול נסבה סביב המתים בכלל, וחללי בית"ר בפרט. אתרי הביקור שנבחרו הם בקעת הנדיב, רמת הנדיב, בית הקברות בזכרון יעקב וההר בקרבת כביש שפיה – פורידים. התכנים שהקבוצה עסקה בהם הם: ארבעת השומרים אנשי בית"ר שנהרגו בעת מילוי תפקידם; קבר הברון רוטשילד; קבריהם של אנשי מחתרת ניל"י; והירצחו של וייספיש האיכר משפיה.

בוודאי שניתן לטייל בבקעת הנדיב ולעסוק בתכנים אחרים, אולם מי שתכנן את הטיול ביקש לשלוט במשמעות שהמטיילים יעניקו לטיול. על כן הוא כיוון את מסלול ההליכה לאתרים מסוימים, והסביר בכל אתר דברים מסוימים. כך, באמצעות הדרכה מתוכננת, הופך הטיול הצופי לטיול שהוא חינוך רעיוני.

ההר שמקבל משמעות – ההר העברי

על חשיבותו של הטיפוס לפסגות הרים עמדנו בתיאור הטיול לאחרמון (פרק 10). המסע המפרך אל פסגת ההר, והנוף המרשים

הנפתח מפסגתו, הופכים את הטיפוס לחוויה מרכזית בטיול. נשים לב שבטיול הנוכחי אין להר שם גיאוגרפי ואין לו תוכן משלו. זה לא הר שקרה בו משהו או שמייצג איזה רעיון. המשמעות הניתנת להר נובעת אם כך מהתוכן של הטיול.

הכותב בחר לחיבור את השם: "ההר העברי". במשפט הראשון בתיאור הוא מגדיר את מטרת הטיול: "יצאנו אל המסע המעפיל ההרה". לאורך כל החיבור הוא חוזר וכותב "המסע נמשך". הוא מתאר את חללי בית"ר בזכרון יעקב, ומסכם בכך שהמסע נמשך. מתאר את חללי מחתרת נילי, ומסכם בכך שהמסע נמשך. וכך הלאה. על אף הקשיים, הקרבן והמתים, המסע נמשך.

איזה מסע? ברובד הממשי מדובר במסע של חניכי בית"ר המעפיל להר, כפי שמוגדר במשפט הראשון. אולם ברובד הרעיוני זהו המסע לעצמאות עברית בארץ המולדת. את ההתמקדות ברעיון זה קיבל החניך מתוך תכנית ההדרכה של הטיול, כפי שהסברנו לעיל. וההצלחה של תכנית ההדרכה מקבלת ביטוי במשפט האחרון בחיבור: "העפלנו ההרה. התבינו לרגש עברי הצועד איתן על פסגת הר במולדתו?"

הטיפוס המפרך וההצלחה בהגעה לפסגה מייצגים עבור הכותב את "העברי האיתן במולדתו". יחד עם זאת, החניך מכיר במציאות – שעצמאות ישראל טרם הושגה באותה העת. ולכן גם לאחר שהגיע לפסגה, והרגיש עברי איתן במולדתו, הוא מוסיף שוב את המשפט החוזר: "המסע נמשך..."

במילים אלה החניך המטייל מגדיר את משמעות הטיול עבורו לקראת העתיד – להמשיך במסע כעברי איתן, על אף הקורבנות שפגש בדרך.

העלייה לתל חי – עלייה לרגל

בדומה לתנועת הנוער העובד (פרק 9), גם תנועת בית"ר הנהיגה טיולים לתל חי ביום מועד הקרב – י"א באדר. בספר המבקרים של תל חי מופיעה עדות ראשונה לביקור אנשי בית"ר בשנת 1928.¹² לקראת י"א באדר תרפ"ח הגיעה לתל חי המפקדה הראשית של בית"ר ארץ ישראל, בהנהגת מנחם ארבר נציב בית"ר. כן הגיעו נציגי הסניפים בירושלים ובחיפה.

בשנת 1929 הצטרף לעולים לתל חי גם זאב ז'בוטינסקי.¹³ קודם להגעה לתל חי ערכו חניכי התנועה תהלוכה ברחובות טבריה, ובעת הביקור בחלקת הקבר נערכו במקום מסדר וטקס. אנקדוטה שנשמרה מאותו ביקור: חניכי הנוער העובד הקדימו את חניכי בית"ר בהגעה למקום, והם השאירו אחריהם דגל אדום לצד הקבר. חניכי בית"ר ביקשו להסיר את הדגל, אולם ז'בוטינסקי אסר עליהם: "טועים הללו, ובטעותם השתמשו בסמל זר לזיכרו של תרומפלדור. אולם לא כאן על הקבר מקום לריב ולחשבונות פעוטים. יותר מדי קדוש המקום".

נשים לב למילה "קדוש" בדברי ז'בוטינסקי. כך מצאנו גם בהתייחסות הנוער העובד לתל חי. עכשיו נוכל לחזור אל מודעת הטיול משנת 1935, שהובאה בראש הפרק. בשורה הראשונה נכתב: "שניים הם הקברים הקדושים לנו..." ובהמשך נכתב, בהתייחס לחללי ניל"י: "ברטט קדושה אנו מזכירים היום את אותם המרגלים".

מקום קדוש אינו מקום שמטיילים אליו, אלא מקום שעולים אליו לרגל. הזכרנו בפרק קודם כי מדובר במהלך דתי של ביקור במקום שמיוחסת לו קדושה, כלומר שהוא מייצג את האלוהות.

12 מרדכי נאור, ספר האורחים של חצר תל חי 1924-1928. ללא תאריך. באתר:

naormor.co.il

13 ספר בית"ר, שם. עמוד 198.

יכול להיות מקום בנוף שמייצג רעיון שאינו קדוש ואינו דתי. כך למשל אפשר לבקר בבניין הכנסת בירושלים, כמקום שמייצג את עצמאות ישראל ואת הדמוקרטיה הישראלית. הכנסת אינה מקום קדוש. העלאת זכרון יעקב ותל חי מדרגת אתרי התיישבות לדרגת מקומות קדושים נועדה לחזק את המסר הרעיוני הגלום בהם. הקדושה מעניקה יתר תוקף לרעיון. והרעיון בעיני חניכי בית"ר, כפי שהודגם לעיל, היה: הנכונות לקורבן אישי במאבק לעצמאות ישראל.

ואכן, השורה האחרונה במודעה על הטיול לזכרון יעקב היא: "על הקבר היקר נשבע כולנו להמשיך את המלחמה עד גמירא."

טיולים נוספים

מבין הטיולים שמצאנו עבורם עדויות ראוי להזכיר דוח פנימי של קן בית"ר בתל אביב משנת 1934. לפי הכתוב, נראה שחניכי התנועה הרבו בטיולים:

טיולים: טיולי גדוד היו עד עכשיו לעבר הירקון, לזכרון יעקב, לבני ברק, רמת גן ופתח תקוה. טיול קבוצה מגדוד ג לירושלים, יריחו ים המלח הירדן וגשר אלנבי. וטיולי צרורות [קבוצות] ופלוגות.¹⁴

ולסיום – עדות מוקדמת יותר לטיול מצאנו בתמונה של חניכי התנועה ליד קברי המכבים, תמונה משנת 1928:

14 ארכיון מכון ז'בוטינסקי, תיק ב 10-10/2, בית"ר סניף תל אביב, בית"ר הצעירה. התכתבות 1934-1942. רפורט מספר 1, ממפקד גדוד א' למפקד קן בית"ר תל אביב, 15 בנובמבר 1934.

חניכי בית"ר ישנים בטיול ליד קברי המכבים, 1928.
(צילום באדיבות מכון ז'בוטינסקי בישראל)

12. "שוב מקשיבים הרי יהודה לצלילי תפילת בניהם"

טיול עדת אברהם מבני עקיבא בירושלים,
לעין פארה, 1935

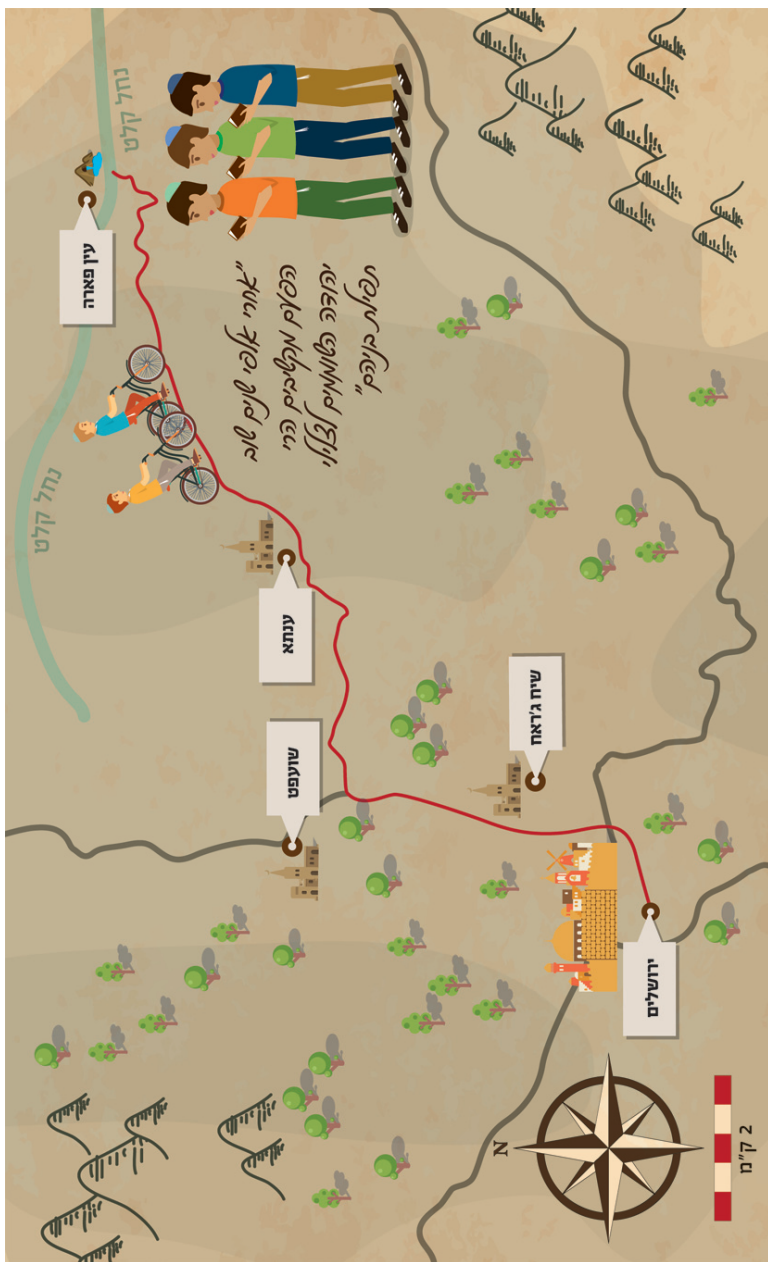
תנועת הנוער בני עקיבא נוסדה בשנת 1929 בירושלים. בתשרי תרצ"ו (אוקטובר 1935) החל להופיע ביטאון התנועה – "זרעים". בגיליון מחודש כסלו מופיע תיאור קצר של טיול עדת אברהם מסניף ירושלים לעין פארה (המעייץ העליון בנחל קלט).

בשנת 1927, כשהוקמה לצד המעייץ תחנת שאיבה שהעלתה את המים לירושלים, נסלל כביש גישה למעייץ ולכן ניתן היה להגיע למקום בכלי רכב, במקרה זה אופניים:

טיול – רשמים

בוקר, הכביש רטוב עדיין מטללי הלילה. מתנוצצים הפנינים לאור השמש העולה. משני עברינו מתרוממים הרי יהודה הקודרים ערומים מכל צמח. רק בין הסלעים מזדקרים קוצים דוקרנים. הדרך מתפתלת בין ההרים הרמים, נגה השמש מזהיב את ראשיהם.

במהירות עצומה טסים אופנינו על פי עקלתון הכביש, רגלינו הודפות בחזקה את הדוושות ואנו נשאים כעל כנפי נשרים.

הנה הגענו למקומות ישוב, עוברים על פני שדות בר המקבלים אותנו בזמזום רך, ועל פני כפרי ערבים שנעריהם מקדמים את פנינו בקריאות וזריקת אבנים.

עדיין רחוקים אנו ממחוז חפצנו עין פארה (מעין בצפון מזרח ירושלים) ואנו כבר עיפים. ישבנו לנוח בנדיק סלע גדול. סעדנו את לבנו ונשים לדרך פעמינו. הגענו לתחנות המים הקרים. שתינו לרויה, קפצנו לתוך השקתות והזרמנו על ראשינו קילוחים צוננים.

פה על יד המעין, כבר נחנו מנוחה שלמה. היום רפה לערוב, צללים התפשטו על ראשי ההרים, זמן מנחה הגיע. הסתדרנו ועמדנו להתפלל. שקט. שלווה-יה. אחרי אלפי שנים שוב הפעם מקשיבים הרי יהודה השוממים לצלילי תפילת בניהם השבים לגבולם.

נסענו. פני המערב האדימו. דממה. רק חריקת האופנים לוותנו בתוך האפלולית. הלילה פרק כנפיו על הארץ. אי שם מרחוק נצנצו אורות – ירושלים מאירה לכניה הקטנים הגולשים אליה מן ההרים [...]¹

צופים דתיים עם כוונת הגשמה

בקיץ 1928 ערך יחיאל אליאש תכנית לייסוד תנועת נוער דתי. הוא היה אז בן 20, בוגר ישיבת "מרכז הרב" בירושלים. בזיכרונותיו כתב שייסד תנועה "ברעיון של תורה ועבודה. בתזכיר ציינת את הדרך הארגונית והשתדלתי להתאים את זה לתכנית של תנועה צופית עם תוכן דתי"².

1 יוסף שפירא, "טיול – רשמים", זרעים, גיליון מרחשוון תרצ"ו. עמוד 5.

2 יחיאל אליאש, מעשה הבא בחזון, הוצאת אליצור, 1983. עמוד 58.

מכאן ניתן להבין כי הוא ביקש לשלב שלושה תחומים: צופיות, שכאמור הייתה אז תנועה חינוכית כללית ללא שאיפות להגשמה מצד חניכיה; חינוך ואורח חיים דתי; ושאיפה להגשמה בהתיישבות חקלאית חלוצית בארץ ישראל. כך הוא כתב:

מורי חינוך המזרחי לא ראו בעין יפה את ארגון בני עקיבא, בנימוק שזה ארגון פוליטי עם השקפת עולם, והסכימו להקים תנועת צופים דתית הקשורה לתנועת הצופים הכללית.

[...]

בכמה מוסדות אסרו על התלמידים ללכת לבני עקיבא. היו כאלה שהשתדלו ליצור ארגוני נוער של בית הספר הקשורים לארגון הצופים הכללי, כדי למנוע מתלמידיהם להצטרף לבני עקיבא. ארגונים אלה היו עשירים באמצעים כספיים ומועדונים כי בתי הספר היו מממנים את הכול.³

יחיאל אליאש כינס את הקבוצה הראשונה, כעשרים חניכים מכיתות ח' ו-ט' בירושלים, באדר א' תרפ"ט (6 במרץ 1929). במפגש זה "סיכמו החברים על ייסוד בני עקיבא, תנועת נוער של תורה ועבודה. מטרת הארגון לחנך דור עברי בריא ואמיץ, מסור ונאמן לעמו, לארצו ולתורתו, החי מעבודתו על פי התורה." "הסניף היה תחילה במועדון הפועל המזרחי ברחוב שערי פינה בירושלים, ואחר כך עבר לבית הפועל המזרחי בפנינת נחלת שבעה ורחוב יפו.

3 שם, עמוד 75 ועמוד 87.

4 שם, עמוד 60.

טיולי תפילה

בשנת 1934 נכתבה חוברת בשם "וזאת החוקה". החוברת כללה 124 סעיפים, המסדירים את היסודות הארגוניים בבני עקיבא. אשר לטיולים נכתב שם:

טיולים: העדה משתדלת להרבות בטיולים לפי רצון החברים. על המדריך לבחור נוף יפה שבו ינוחו, יתפללו מנחה ומעריב, סועדים יחד את ארוחת הערב, מבלים בשירה וריקודים ויש להקפיד לשיר שירים דתיים וחסידיים.

טיולי תפילה: מתאספים בבוקר השכם במועדון ויוצאים בשירה אל מחוץ לעיר, עולים על ראש גבעה שנקבעה מראש, שרים ורוקדים, משוחחים שיחה קצרה על ערך התפילה – עבודה שבלב, נוטלים ידיים ומתפללים בקול. אחרי התפילה סועדים יחד ארוחת בוקר ואחרי ברכת המזון כל אחד הולך ללימודיו או לעבודתו.⁵

הרעיון של תפילה בחיק הטבע הוא רעיון חסידי, מבית מדרשו של הבעל שם טוב. היציאה אל הטבע וההתבוננות בפלאי הטבע נועדו לחזק את הרושם בדבר כוחו של הבורא. הסבר נוסף הוא שבחיק הטבע, בתוך העולם הטבעי שברא אלוהים, ולהבדיל מהעיר שהיא מעשי ידי האדם, המתפלל מרגיש קירבה אל האל, או כעין תקשורת רוחנית פתוחה או ישירה יותר: "כל הניצוצות הקדושים השוכנים בעצי היער ובעשבי השדה, כולם רצים אליך ומשתוקקים להידבק בך, הם המעניקים לתפילה שפע אורה והם מוסיפים חיות חדשה לתפילתך."⁶

5 שם, עמוד 159.

6 בצלאל לנדוי, טבע ואמונה בחסידות, מחניים, גיליון ס"ה, 1962.

הרב קוק, שהיה מורהו של יחיאל אליאש במרכז הרב, החזיק בעמדה דומה. לתפיסתו, יש קשר חזק בין לימוד תורה לבין התבוננות בטבע הסובב, ולכן ההסתכלות בטבע היא המשך הלימוד ולא הפסקה ממנו. ויתרה מכך: על ידי הסתכלות בטבע וראיית מקור השפע האדם משבח את הבורא.⁷

אם נחזור אל הטיול שתואר לעיל נוכל לראות כי אכן התפילה לצד המעיין, בתוך נוף מורדות ההרים של ואדי קלט, מהווה עבור הכותב את שיאו של הטיול. רגע בו הרגיש "שלוות-יה".

טיול תנועתי ארצי

בספר שיצא לאור לקראת מועד שלושים שנים לייסוד בני עקיבא נכתב בעניין הטיולים:

הטיול כגורם חינוכי בבני עקיבא לא תפס את מקומו הראוי לו עד שנת תש"ד (1944). אמנם, התקיימו טיולי סניפים, טיולי חבריות וטיולי עדות גם עד תש"ד, אלא שהללו קצרים היו, מצומצמים במספר משתתפיהם ומעטים מבחינת היקפם. [...] החל משנת תש"ד נערכו בארגון טיולים ומסעות רבי היקף ובכל אחד השתתפו מאות חברים.⁸

טיול כזה היה הטיול הארצי של חבריא ב' (שכבה בוגרת), בפסח שנת 1944 מעפולה לטירת צבי. שני תיאורים של הטיול מובאים בספר בני עקיבא.⁹ באחד מהם מפורט מסלול ההליכה: טיפוס

7 שגית אבו, יחס היהדות להתבוננות בטבע, טללי אורות, גיליון י', 2002.

8 יצחק לב (עורך), ספר בני עקיבא, הוצאת בני עקיבא, 1958. עמוד 252.

9 שם, עמודים 253-254. הציטוטים בעמודים הבאים ממקור זה.

מבט מגג הטירה על טירת צבי בשנת 1944, במרכז התמונה – גן הילדים.
(צילום באדיבות ארכיון טירת צבי)

לפסגת גבעת המורה, ומשם הליכה בעמק יזרעאל עד טירת צבי.
התיאור מסתיים בדברים הבאים:

בהיותנו בטירה הרגשנו שהטירה היא "ביתנו", בית התנועה.
בבוקר קשתה עלינו הפרידה מהטירה. ידענו שכזה תם
הטיול. מהטירה נסענו באוטובוס לעפולה. [...] השירה
הסוערת היתה ביטוי לשמחה שהיתה בלבנו. קשה להסביר –
שמחה זו מה טיבה? היתה זו שמחה שהנה חברים שונים
מכל הארץ, שעד הנה לא הכירו האחד את השני – טיילו
יחד. היינו שותפים לתלאות הדרך ושותפים לרגעים יפים.
בעפולה נפרדנו.

למרות שנכתב "קשה להסביר" הרי ההסבר ניתן במפורש: תחושת
השמחה הגדולה הייתה קשורה למפגש התנועות הארצי. חברים

שלא הכירו קודם לכן הם מעתה "שותפים". והם שותפים בזכות החוויות מן הטיול, כפי שהוזכר גם בטיול לחרמון בפרק קודם בספר. לא רק זאת, אלא שיש להם בית משותף, בית התנועה, למרות שהם עצמם לא מתגוררים בו. המכנה המשותף בין בני הנוער שלא הכירו קודם, וכינם לכין הבית שלהם בקיבוץ, הוא תנועת הנוער.

על עוצמת השיתוף ניתן ללמוד מהתיאור השני של הטיול, המתמקד בלילה הראשון, בו חנו למרגלות הגלבוע:

לילה [...] הירח עלה באור חיוור והאיר את הסביבה. שקט מסביב [...] רק קול העץ המתבקע באש הפריע את הדממה. הכול ישבו מחרישים ומסתכלים בדומיה לתוך המדורה רבת הגוונים. [...] חבר הבין את חברו וידע כי הוא חושב ברגע זה על אותם הדברים במ יגה הוא עצמו.

אם כך, שותפים ברמה כזאת שהם מבינים זה את זה בלי לומר דבר, וחושבים במקביל על אותם הדברים.

טיול חלוצי

בשני התיאורים של הטיול לטירת צבי יש התייחסויות אחדות להתיישבות החלוצית. נזכור כי ההגשמה החלוצית הייתה מתחילה מטרה מרכזית בהתארגנות בני עקיבא, והיא אכן מקבלת הד בטיולים. בתיאור מחנה הלינה כותבת החניכה:

לעתים נדמה לנו, כי הננו איכרים הנחים אחרי יום עבודה קשה בשדות המולדת [...] ויש שעלה במחשבתנו, כי אנחנו חלוצים ההולכים לכבוש מקום יישוב ולהפרות את הארץ השוממה. [...]

בני הנוער המטיילים עדיין אינם חלוצים ואינם עובדי אדמה. אבל הטיול מאפשר להם לדמיין כאילו הם כבר כאלה. הטיול הוא המחזה (דרמה) של מעשה ההגשמה העתידית.

על טיפוס הבוקר לגבעת המורה נכתב:

מעל ראש הפסגה פרשנו "שלום" לעמק רחב הידיים שיד
עמלים חרוצה הפכה אותו לעמק ברכה.

ולעת הביקור בטירת צבי:

לעת ערב הגענו לטירה. אותה הטירה שימיה הראשונים הם
דף באגדת הגבורה של ארץ ישראל הנבנית. ואמנם בבואנו
הרגשנו שרוח של יצירה וכיבוש חופפת את המקום הזה.

כאן הכותבת אינה לוקחת חלק במעשה החלוצי, אלא מאדירה
אותו. היא מבקרת במקומות שמסמלים עבודה את ההתיישבות
החלוצית: נוף עמק יזרעאל והיישוב טירת צבי. הביקור במקומות
האלה מגביר את הזדהותה עם הרעיונות שהיא מייחסת למקום.
מהלך זה מזכיר את חוויית המאמינים בעת עלייה לרגל, שהוזכרה
בפרק קודם.

טיול תנ"כי

בדומה לעלייה לרגל למקומות הקשורים למעשה החלוצים, כך גם
עולים החניכים למקומות הקשורים לאירועים מתוך התנ"ך. במהלך
הדרך בעמק יזרעאל עצרו המטיילים לשתות, כנראה במעיין חרוד.
כותבת החניכה:

מים! מים! עברה הקריאה וכבר כאילו גמאנו מן המים.
פרקנו את התרמילים ומיהרנו אל הנחל. וכגודדי גדעון
בשעתו אף אנו שחנו לארץ ושתינו בדינו מהמים. [...]

השם של המקום מקשר בין המטיילים לבין 300 חייליו של גדעון,
כפי שמסופר בפרק ז' בספר שופטים. במהלך ההכנות למלחמה
עם מדיין ביקש גדעון מחייליו לשתות מהמעיין. היו כאלה אשר
הניחו את נשקם בצד, ונעזרו בידיהם כדי לשתות. עליהם ויתר
גדעון. רק 300 מהם שמרו על נשקם בידם, ולקקו מן המים
כפי שכלבים שותים. אלה נבחרו כגיבורים, המתאימים למסע
המלחמה.

גם בטיוול המתואר בראש הפרק יש אזכור של העבר התנ"כי, אם כי
יותר כללי. כותב המטייל: "אחרי אלפי שנים שוב הפעם מקשיבים
הרי יהודה השוממים לצלילי תפילת בניהם השבים לגבולם."
אזכורים אלה יוצרים קשר בין אירועים רחוקים בזמן, באמצעות
המקום המשותף. גדודי גדעון וגדודי בני עקיבא – שניהם שתו מים
בעין חרוד. הדמיון הזה, באמצעות המקום, מאפשר ליצור קשרים
נוספים בין שני האירועים ההיסטוריים. למשל, גדודי בני עקיבא,
כמו גדודי גדעון, נלחמים על עצמאות יהודית בארץ ישראל. כך
גם בדוגמה האחרת: בדיוק כמו יהודים לפני אלפי שנים, כך יהודים
מראשית המאה ה-20 מתפללים בהרי יהודה. המקום המשותף יוצר
את הקשר בין התקופות, ומגשר על הזמן שעבר. ובזכות המקום
המשותף יש צידוק למעשה המוזכר: בנים "השבים לגבולם".

המהלך הרעיוני בטיוול

ייחודו של הטיוול – שהוא מעשה מוחשי ומורכב מדברים שמטיילים
עושים. פעולות פיזיות אלה מייצגות מהלכים רעיוניים המתרחשים

בתפיסה של המטיילים. ראינו כאן שלוש דוגמאות למהלך רעיוני שמאפשר הטיוּל:

כאשר המקום הפיזי משמש לחיבור שמעל הזמן: שני אירועים שקרו באותו מקום;

כאשר המקום מהווה יעד עלייה לרגל, לשם הקדשה והאדרה של האירועים שהתרחשו בו;

וכאשר נוף המקום משמש כתפאורה להמחזה (דרמה) שבה המטיילים מדמיינים את עצמם כאילו הם שותפים לעשייה כלשהי.

נרחיב בדברים אלה בפרק הסיכום.

13. "דרך ההרים לרמת גן"

טיול קבוצת עדת הצופים מתל אביב לבני ברק, 1937

בשנת 1929 החלה לפעול קבוצת צופים בבית הספר תחכמוני, שהיה בית ספר יסודי דתי בתל אביב. בארכיון נשמר "יומן קבוצה" של קבוצת בר כוכבא מגדוד יזרעאל, משנת תרצ"ז, ובו תיאור מפורט של טיול שנערך באסרו חג שבועות, 17 במאי 1937:

פעולה מספר 15

ביום שני, ז' סיון, התקיים לקבוצת בר-כוכבא ולקבוצת גדעון טיול סימני דרך. קבוצת גדעון יצאה בשעה 6.15 מהמועדון, וסמנה לנו את הדרך, וקבוצת בר-כוכבא יצאה אחריה בעקיבה אחר הסימנים, בשעה 6.40. קבוצת בר-כוכבא עקבה לפי הסימנים, והלכה ברחוב אחד העם ישר, אחרי כן מרמורק, ומשם בדרך שרונה. בדרך שרונה היו חולות, והם סמנו יפה על ידי אבנים ומקלות.

בדרך מצאנו שני מכתבים. במרחק מה לפני משטרת שרונה הרגשנו בהם, וראש קבוצתנו נתן שריקה. אז החלו השיחות בינינו, והם הודיעו לנו שנתקרב. ואז נגשנו עליהם. משם הלכנו שתי הקבוצות לנחלת יצחק. בנחלת יצחק נחנו קצת, ומשם הלכנו דרך ההרים לרמת גן. לרמת גן הגענו בשעה 9.50. הגן העירוני היה סגור.

התישבנו ליד בית הספר שם, ושם אכלנו ארוחת בוקר. הארוחה היתה משותפת לכל קבוצה לחוד. הרבה לא היו מרוצים מזה. אחרי האוכל נחנו קצת. אביגדור ניגן במפוחית יד שלו ובגרמוסקה. היו גם קהל מסתכלים. בשעה 11.25 עזבנו את רמת גן. יצאנו לכביש פתח תקווה בכיוון בני ברק. עברנו את הרחוב הראשי בבני ברק. לא הלכנו ביחד, קבוצת בריכוכבא לפני קבוצת גדעון. בדרך ירד קצת גשם. הלכנו לחורשה שאחרי המושבה. החורשה הזאת היא חורשה של עצי אקליפטוס, הנמצאת במרחק של 30 מטר מהמושבה. החורשה הזאת משתרעת על 800 מ"ר. שם היו הרבה מחנות של צופים. הגענו לשם בשעה 12.05.

בחורשה הזאת קבלנו פטורים חופשים, ופקודה שלקול החצוצרה עלינו להתאסף. שוטטנו לארכה ולרוחבה עד שעה 1.05, שבה אכלנו צהרים. גם ארוחת הצהרים היתה משותפת, אך יותר טובה מהראשונה. ארוחת צהריים נגמרה בשעה 1.25 ועד שעה 2.00 נחנו.

אחרי כן התחילו פרשת המשחקים בחורשה הרחבה הזאת. בהתחלה שחקנו במשחק כזה: ראש הקבוצה נותן לכל חבר מספר, והוא לובש אותו על הכובע הצופי, ובורח, שלא יראו את המספר שלו. אחד רואה, מודיע לראש הקבוצה. אם המספר נכון בעל המספר יוצא מהמשחק, ואם לא נכון ממשיכים לרוץ. המשחק הזה נגמר בזכות 3 חברים. אחרי כן שחקנו במשחק זה: ראש הקבוצה נעלם בחורשה ושורק, והחברים צריכים למוצאו. מצאנו את ראש הקבוצה 3 פעמים. אחרי כן שחקנו במשחק זה: לכל חבר נותנים משרוקית והוא בורח, ושורק. אך משחק הזה נגמר בבלבולים שלמים. כל אחד טען שראה, וכל אחד טען שלא נראה. אחרי כן שחקנו עם קבוצת גדעון בשני דגלים. המשחק היה ער וזריז. נגמר בניצחון של 1-0 לטובת הקבוצה שבה היו רוב חברי קבוצת בריכוכבא.

אחרי כן צלינו תפוחי אדמה. לא רחוק מהחורשה, בבית בקצה המושבה שיש ברוז, שם היינו ממלאים את בקבוקי המים. בשעה 6.40 אכלנו את ארוחת הערב, גם היא משותפת. ולבסוף את תפוחי האדמה המבושלים. עזבנו את החורשה בשעה 7.20, לקול ברקים ורעמים חזקים, גם טיפות גשם. עברנו שוב את הרחוב הראשי בבני ברק, לקול החצוצרה של אביגדור. עזבנו את בני ברק בשעה 7.24 והלכנו בכביש פתח תקווה לרמת גן. הגענו לרמת גן בשעה 7.32 היינו במשך 8 רגעים הליכה ברגל. מהחורשה לתחנת האוטובוסים ברמת גן. ברמת גן קיבל כל אחד 5 מיל ומסטיק מהכסף שלא התחלק. בשעה 8.00 עזבנו את רמת גן באוטו. בדרך שרנו שירים. הגענו לתל אביב בשעה 8.10 משם הלכנו למועדון. עברנו את רחוב השרון, אלנבי, לילנבלום, הרצל, רב אשי. במועדון קיבלנו פטורים בשעה 8.30, אחרי טיול מוצלח. הגרים רחוק הגיעו הביתה בשעה 9.40, הגרים קרוב בשעה 9.05. הפעולה הבאה לקבוצת ברכוכבא ביום שבת י"ב סיון בשעה 3.30.

המזכיר: גדעון פרנקל¹.

ההרים של רמת גן

המרחב שבו התקיים הטיול הוא כיום שטח עירוני רצוף. כדי להתרשם נכון מתיאור הטיול יש לחזור אל מראה המרחב בשנת 1937.

כיוון התנועה הכללי של הטיול, ושל התיאור להלן, הוא צפון-

1 ארכיון יד טבנקין, 11-2/306/3, עדת הצופים, יומן קבוצת בר כוכבא, גרוד יזרעאל. עמודים 12-14.

מזרח. השטח הבנוי של תל אביב הסתיים באותן שנים בקצה רחוב יהודה הלוי פינת רחוב מרמורק, בו עברו הילדים. מכאן נפרש שטח חולי פתוח, ומעברו המושבה שרונה – בתים דו־קומתיים משני צידי רחוב דוד אלעזר של היום. הדרך המרכזית נמשכה משרונה בכיוון צפון-מזרח, לאזור כיכר הציונות (צומת עלית) של ימינו. שביל זה עבר מעל ואדי מוסררה, כיום נחל איילון, בגשר בנוי.

כנראה שהילדים חצו את הוואדי בשביל מדרום לגשר, והגיעו לנחלת יצחק. זאת הייתה שכונה של בתים קטנים משני עברי רחוב נחלת יצחק. ממזרח לשכונה זאת שכנה שכונת בורוכוב, ומצפון להן היו "ההרים" של רמת גן. הכוונה לגבעת כורכר בעלת שתי פסגות, שרחוב ארלוזורוב ברמת גן של ימינו עובר בגבולן ומדרום להן. בפסגה המערבית שוכן כיום גן יהודה, וניתן להגיע אליה דרך רחוב לאן. בפסגה השנייה שוכן כיום גן שאול וניתן להגיע אליו דרך מעלה הצופים.

השטח שבין נחלת יצחק וצמד הגבעות היה חשוף וריק מבתים. את הגבעות הם עברו ככל הנראה באוכף בין שתי הפסגות, נתיב רחוב החשמונאים של היום. מעבר לגבעות, במורד הצפוני שלהן, שכנה רמת גן, שמרכזה בשטח שבין הרחובות: ז'בוטינסקי, ביאליק, רמב"ם והרצל. הגן המוזכר בתיאור הוא גן המלך דוד, שנקרא אז גן המלך ג'ורג'. הוא היה הגן הראשון של רמת גן ונחנך בשנת 1935. לצידו, ברחוב ביאליק מול בית העירייה, שכן אז בית הספר הראשון של רמת גן, המוזכר בתיאור.

מהגן של רמת גן הם צעדו כפי שמתואר בדרך פתח תקווה, כיום רחוב ז'בוטינסקי. משני צידי הדרך היו שדות בור. מדובר בהליכה של קילומטר אחד, עד שהגיעו לדרך הפונה לכני ברק. בני ברק הייתה מושבה חקלאית של בתים חד־קומתיים קטנים שהיו פזורים לאורך השביל האחד, כיום רחוב רבי עקיבא. השביל נמשך מזרחה, עד רחוב חזון אי"ש של ימינו.

מרכז רמת גן (כיכר רמב"ם) בשנת 1939, במבט לכיוון דרום-מערב.
ברקע, הגבעות שמעבר להן הגיעו המטיילים מתל אביב.
(צילום מתוך הספר: רמת גן בת כ"ה, 1946. עמוד 225)

החורשה המוזכרת, שם בילו את מרבית היום, לא קיימת היום. היא הייתה מרובעת בשטחה, כ-350 מטרים אורכה ורוחבה, במרחב של הרחובות כיום: חזון אי"ש ממערב, האדמו"ר מגור מצפון, האדמו"ר מראדזימין ממזרח ורחוב בית הלל מדרום. מעט מהעצים נותרו בגן 93 שבקצה רחוב אור החיים, ובין הבתים שבאזור.

הכותב מזכיר שבחורשה היו מחנות צופים רבים. ואכן, מצאנו את העדות הבאה על ראשית תנועת הצופים וההכשרה הצופית של מדריכי התנועה בארץ: "והנה באביב 1922 נתקיים המחנה המפורסם בכני ברק. שני מדריכים בריטיים באו ממצרים להדריך אותו."²

2 יצחק כפכפי, שנות המחנות העולים – עשור ראשון, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1975. עמוד 142.

עדת הצופים

בשנת 1929, כאמור, ארגן המורה אשר ריבלין מבית הספר הדתי תחכמוני בתל אביב קבוצה צופית מקרב תלמידי בית הספר. הם חיפשו לעצמם שם אשר ידגיש את היותם דתיים וכחרו בשם "עדה", לפי המונח המקראי "עדת בני ישראל"³. נזכיר כי ייסוד של קבוצות צופים דתיים לצד בתי הספר תואר גם בפרק על ימי הראשית של תנועת בני עקיבא. לימים התאחדו חלק מקבוצות הצופים הדתיים, והשם "עדה" הפך לשם התנועה.

שבטי עדת הצופים הצטרפו להסתדרות הצופים, אשר נוסדה כבר לאחר מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1939.

טיול צופי

הטיול המתואר בראש הפרק דומה להפליא לטיול קבוצת השומר הצעיר בווינה, ושניהם דומים לטיול שערך באדן פאול הילד עם אחיו הבוגרים, כמתואר בפרק השני. בכל המקרים מדובר בקבוצה קטנה של נערים הפועלים במרחב כקבוצה חברתית, והם מתמודדים עם משימות שונות. חלקן משימות הנובעות מצורך אמת כגון ניווט הדרך והכנת מזון, וחלקן משימות משחק שהם בוחרים לשחק.

טיולים לחבלי ארץ מרוחקים, או טיולים בהם משתתפים עשרות ומאות חניכים, מחייבים רמת ארגון שאינה עומדת לרשות הקבוצה הקטנה. לעומת זאת, הטיול להרי רמת גן הוא טיול במידותיה של הקבוצה הקטנה והבודדת. הטיול דורש רק מעט ציוד אישי וקבוצתי, ותכנית פעילות פשוטה למדי. הטיול כולל הליכה בטווח של קילומטרים בודדים, משחקי שדה, שיתוף במזון שכל אחד הביא

מהבית, הבערת מדורה, צלייה של תפוחי אדמה, שירה ונגינה. התוכן של הטיול הוא ההווי הקבוצתי הנוצר מתוך הפעילות המשותפת.

זאת הייתה כוונתו המקורית של באדן פאול. מתוך הפעילות המשותפת בטיול כל אחד ואחת מהחניכים יירתמו לטובת הקבוצה. נקל לדמיין כיצד זה התנהל כאשר הקבוצה שהתה בחורשה בכני ברק: אחד החניכים קרא שנגמרו המים במימיות. שניים-שלושה מצטרפים אליו והם הולכים, כמתואר, לבית הקיצוני במושבה וממלאים מים לצורכי כולם. במקביל, כמה ילדים אוספים עצים, ואחרים מסדרים אבנים במעגל כדי לתחום את המדורה. בכל הזמן הזה אביגדור ניגן במפוחית, וכמה חניכים אחרים הכינו עם המדריך את הפתקים עם שמותיהם, ששימשו לאחד המשחקים.

בעקבות פעילות פשוטה וטבעית זאת לומד כל חניך שהקבוצה לא יכולה ללא חלקו שלו בעשייה. וזה העיקר. במובן זה, הטיול אל מעבר להרים של רמת גן אינו שונה מהטיול לדמשק שמעבר לחרמון. החניכים מוצאים סיפוק בטיול, לא רק בגלל המרחק והגובה הטופוגרפי אלא בעיקר משום שהוא מציע להם משמעות. בשעה שמונה וחצי בערב, לאחר 14 שעות של פעילות, חזרו חברי קבוצת בר כוכבא לבתיהם והכותב סיכם: "אחרי טיול מוצלח". מה היה מוצלח? שכל אחד מהחניכים היה מעורב בחיי הקבוצה, והרגיש שבלעדיו אי אפשר. זאת המשמעות האישית שהטיול הצופי יוצר.

14. "לחנך את האדם לעמידה מול הבלתי אפשרי ולהפיכתו לאפשרי"

טיולי תנועות הנוער למצדה, בשנת 1942

בשנת 1942 נערכו ארבעה טיולים של תנועות הנוער למצדה. בשבוע האחרון של חודש ינואר נערך "סמינר" הכנה ל-46 פעילים ובוגרים, רובם מהנוער העובד, כמה מהמחנות העולים ונציג אחד מהשומר הצעיר. את הסמינר, כך הוא נקרא אז, יזם והדריך שמריה גוטמן.

כמה חודשים אחרי ההכנה, בחופשת הפסח בראשית חודש אפריל, נערכו שני מסעות במקביל: האחד של 200 חניכי הנוער העובד והשני של 160 חניכי השומר הצעיר. בחופשת חנוכה, בחודש דצמבר, נערך מסע של 250 חניכי המחנות העולים. בטיולים אלה השתתפו חניכי השכבה הבוגרת וחברי ההכשרות בוגרי התנועות.

מסלול הטיול

באותה עת לא היו יישובים ואף לא דרכים במדבר יהודה. בצפונו היה כביש סלול מירושלים ליריחו, ומשם לחוף ים המלח. בחוף הצפוני שכנו מפעל האשלג, קליה, היא שכונת המגורים של עובדי המפעל שנוסדה בשנת 1929, וקיבוץ בית הערבה, שנוסד בשנת 1939. משם דרומה לא היה כביש ולא היו יישובים לאורכו של

ים המלח, למעט ריכוזי בדואים בקרבת המעיינות, למשל בעין גדי.

בדרום היה כביש סלול מבאר שבע לחברון (ומשם לירושלים). ערד לא הייתה קיימת וגם לא הכבישים מבאר שבע דרך ערד למצדה ולשפך זוהר. ממזרח לגב ההר היו מספר כפרים בגבול המדבר, כגון בני נעים, יטא וסמוע, ועוד מספר כפרים קטנים וריכוזי בדואים. בדרום ים המלח היו מפעלי האשלג הדרומיים, שנוסדו בשנת 1937. הקשר אליהם היה באמצעות סירות בלבד, שיצאו מהמפעל הצפוני.

מסלול הטיול שהתווה שמריה גוטמן בסמינר החל בכפר יטא. לכפר הגיעו עם בוקר, בנסיעה מירושלים דרך חברון. מכאן הלכו לדרום-מזרח, לכיוון חרבת כרמל. "השיירה חנתה לפתחו של המדבר: עין נואטי – תחנת מים אחרונה"¹. הכוונה לעין א-טוואני (כיום לצד כביש 317). מכאן הם חצו את רמת המדבר בכיוון דרום-מזרח, מסע של כ-22 קילומטרים עד ברכת צפירה.

מברכת צפירה המשיכו בהליכה לילית לכיוון דרום-מזרח עוד כ-8 קילומטרים, עד "גבעה נישאה מול מצדה"². הכוונה כנראה לראש מעלה יאיר. חניית לילה הם ערכו למרגלות מצדה, ממערב, לאחר מסלול הליכה של 16 שעות.

בטיולי השומר הצעיר והמחנות העולים הלכו במסלול זהה. המחנות העולים עצרו ללינת לילה במצוקי נחל צאלים, והצטיידו במים בעין ענבה: "אחרי מהלך עשר שעות ויותר במדבר ללא מים הגיעה השיירה למעין קטון בשם עין עוניבה צפונית למצדה, הנמצא בשפולי ואדי סיל"³.

1 עמירם, "הננו ועלינו", במבחן, 27 בדצמבר 1942, עמוד 3.

2 שאול, "כך טיילנו למצדה!", כי עלינו למצדה, השומר הצעיר, 1942. עמוד 18.

3 כנוס מצדה, במבחן, 27 בדצמבר, 1942, עמוד 31.

בטיול הנוער העובד בפסח נבחר מסלול מעט שונה:

יצאנו מירושלים לחברון במכוניות, שם העמסנו את צרכי האוכל על עשרה גמלים. בשש לפנות ערב יצאנו לדרך. מעשר [בלילה] ועד חמש – חניה ולינה [כנראה בגבול המדבר, באזור בני נעים]. [למחרת] בצהריים הגענו לעין גדי – ביקרנו בסביבה ונחנו. בשתים אחר חצות המשכנו בדרכנו ובשמונה וחצי [בבוקר] הגענו לרגלי הצוק הצפוני של מצדה.⁴

הם עלו במעלה הרץ ובסוללה, והגיעו בערב לפסגת ההר.

בסמינר ההכנה, הדרך חזרה הייתה לאורך ים המלח:

בימים חמישי, שישי, שבת וראשון (י"א עד י"ד בשבט) עשינו את הדרך ממצדה לעין גדי. בעין גדי שהינו יומיים, ומשם – לפשחה, קליה, ירושלים וחזרה לתל אביב.⁵

עד קליה עשו את הדרך בהליכה, ומשם בנסיעה.

בטיול המחנות העולים הלכו עד עין גדי, ומשם שטו בסירות לבית הערבה.

בטיול השומר הצעיר, בחניית הלילה בעין גדי אירעה תאונה מחרידה עת התפוצץ רימון נפץ במדורה (יתואר בהרחבה בפרק הבא). ההרוגים, הפצועים ושאר המטיילים פונו בסירות מעין גדי לבית הערבה.

בטיול הנוער העובד (בו הגיעו דרך עין גדי) הם חזרו בהליכה ממצדה לחברון, במסלול ההפוך לזה שבו הגיעו בסמינר.

4 מדור "בתנועה", במעלה, 17 באפריל 1942, עמוד 8.

5 אבשלום, "על ראש מצדה", במעלה, 27 בפברואר 1942, עמוד 4.

מצדה

הסיפור ההיסטורי של מצדה, המצור הרומי והתאבדות הסיקריקים מתואר בספרו של יוסף בן מתתיהו (פלביוס): מלחמות היהודים, ספר שביעי, פרקים 8–9.⁶ זהו מקור היסטורי יחיד, והמקורות היהודים המאוחרים יותר אינם מזכירים או מתייחסים לסיפור מצדה.

במאה ה-19 הגיעו סיירים וחוקרים אחדים אל ההר, ובראשית המאה ה-20 הגיעו למצדה מספר טיולים של בתי ספר עבריים:⁷ בית הספר למל מירושלים, שטיוליו כבר הוזכרו בספר, היה הראשון בהם,⁸ ולאחריו: סמינר המזרחי מירושלים (1924) וגימנסיה הרצליה מתל אביב (1925).

נכון להזכיר גם טיולים של קבוצות צעירים משוטטים, כגון טיול קבוצת מכבי מירושלים בשנת 1912 שתואר בספר זה, או טיול להקפת ים המלח שערכו 14 בוגרים של המחנות העולים בשנת 1934.⁹

תנועות הנוער הגיעו למצדה רק בשנת 1942. שני גורמים מרכזיים הניעו את תנועות הנוער למצדה: התפתחות המיתוס, החל מפרסום הפואמה "מסדה" בשנת 1926; ופועלו של שמריה גוטמן, שראה בטיול למצדה ערך חינוכי רב, במיוחד לחניכי תנועות הנוער.

6 להרחבה בכל הקשור לתולדות מצדה והתפתחות מיתוס מצדה: גילי חסקין, "מיתוס מצדה – צמיחתו וקמילתו", באתר gilihaskin.com; אמנון בן תור, בחזרה למצדה, יד יצחק בן צבי, 2009; Nachman Ben-Yehuda, *The Masada Myth*, Univ. Wisconsin Press, 1995.

7 אבי נבון, "הדרכים במדבר הכירוף – האמנם? ראשיתם של טיולי היישוב העברי במדבר יהודה", מלח הארץ, גיליון 5, 2011. עמודים 73–92.

8 יהושע פרס, עין גדי ומצדה. בתוך: יעקב פיכמן, ספר הארץ, אנתולוגיה של ארץ ישראל, הוצאת דביר, 1927.

9 רפי טהון, הקפנו את ים המלח ברגל, הקיבוץ המאוחד, 1978.

מסדה

בשנת 1926 פרסם המשורר יצחק למדן פואמה בשם "מסדה". פואמה היא יצירה ספרותית, סיפור המובא במבנה של שיר ארוך. בפואמה השתמש למדן בסיפור מצדה כרימוי למאבק הלאומי-ציוני לעצמאות בארץ ישראל. מסדה אינה משולה למבצר מצדה, אלא לארץ ישראל. ראוי לשים לב לשינוי השורש: מצדה היא מלשון מיצד, מצודה – מקום מבוצר, בדרך כלל בגבול הארץ שעליה הוא מגן. לעומת זאת מסדה היא מלשון מסד, בסיס, תשתית היסוד שעליה בונים בניין, יישוב או תרבות.

הפואמה נפתחת בתיאור מצבו הקשה של העם היהודי בגולה.¹⁰ תיאור זה מסתיים בקריאה: "פתחי, מסדה, שערייך ואבואה הפליט! לרגליך הנה אשים נפשי המתפוררת". למדן מציג בפואמה מסקנה ברורה לנוכח תלאותיו של העם היהודי – לעזוב את ארצות הגולה, ולהגר כחלוצים לארץ ישראל. הקריאה היא קריאה לוחמנית, ומיועדת במפורש לדור הצעיר:

ומי יודע עד כמה יארך הקרב וימי-מצור כמה עוד ימשכו!
ועד בוא שנות שובע, עד גשמים בעיתם ירדו
וטל על ארמת פרזות ייזל לילה לילה;
עד חרמש הניצחון ברכת שדה יקצור לבטח –
קבלי בכורי חיינו, צידה ללוחמיך הרעבים,
ומעיינות עלומינו – לצמאיך!

באמצעות המקום, מסדה או מצדה, קושר למדן בין עבר להווה. הדבר מקבל ביטוי בשורות הידועות: "עוד לא נותקה השלשלת, עוד

10 אביהו זכאי, "מסדה – ספר דור ויצירה אישית מושלמת אחת", בתוך: אביהו זכאי ואחרים (עורכים), שדמות ורוח, הוצאת כרמל, 2015. עמודים

נמשכת השלשלת, מני אבות אלי בנים". בדרך זאת הנוער מקבל ייעוד ותפקיד היסטורי: לעלות לארץ ישראל ולחדש את היישוב היהודי בה. ובדרך המשל, לעלות אל מסדה ולחדש את אורה:

מדורות אש בלילות זוועה האירו חלום מסדה מרחוק,
במדורות אש נאיר עתה שברו פה מקרוב
מדורות אש על חומת מסדה – נרות גדולים הן
לנשמת משכנות ישראל שהעלו במדורות אש.

מכאן גוזר למדן את ההבטחה: "עלי שלשלת המחול! שנית מסדה לא תיפול". כלומר, אם יקבלו עליהם הצעירים את המשימה להמשיך את שרשרת הדורות, העם היהודי יזכה לבית ולעצמאות לאומית. אך הדרך אל ההבטחה אינה כה פשוטה. הפואמה מציגה בהמשך את הקשיים הרבים הנכונים לחלוצים, ואיך הם נחלשים לנוכח תנאי הקיום הקשים ומספרם המועט. רוב העם היהודי אינו מקבל את חזונום. ברגע המשבר, לנוכח "מדורות כבות" זועק המשורר "אלוהים, נצור מסדה".

מסדה מוצגת כקרב האחרון, שאין ברירה לנוער אלא לנצחו: "פה הגבול. מזה והלאה אין גבולות עוד, ומאחור – לאין מוצא אחד יובילו כל האורחות". מסדה היא גבול היסטורי – סופו של פרק הגלות בתולדות עם ישראל. מתוך האין-ברירה שואבים הצעירים כוח מחודש להמשיך במאבק החלוציות: "מעתי ספר בראשית חדש נפתח על החומה". והפואמה מסתיימת בקריאה שבה מסיימים את קריאת התורה: "בשאגת בראשית חדשה ואחרונה נשאג: חזק חזק ונתחזק!"

נקל לראות את הדרמה הגדולה המתוארת בפואמה, ואת הרלוונטיות שלה לצעירים יהודים בארץ ישראל ובגולה. ואכן, הפואמה התקבלה מיד אל תכנית הלימודים בבתי הספר העבריים, ושורות מתוכה הולחנו לשירים ולריקודי הורה.

נקל גם לקשור בין הפואמה לבין ההליכה הפיזית למבצר מצדה. במישור הממשי הם חצו את המדבר, במסע מפרך המצריך כוחות פיזיים ונפשיים, וטיפסו אל ההר. במישור הרעיוני הם עמדו במבחן ההבטחה, כדי להוכיח כי בכוחם לשאת את חזון הציונות שהפואמה מציבה עבורם. הטקס לעת לילה, קריאת הפואמה והדלקת מדורות אש על חומות מצדה, כל אלו סימלו את ניצחונם.

שמריה גוטמן

שמריה גוטמן היה המחנך שהניע את מסעות תנועות הנוער אל מצדה, משום שהבין את הערך החינוכי הגלום במסע זה. שמריה נולד בשנת 1909 ובגיל 20 הצטרף אל קבוצת הנוער העובד (פרק 9) אשר ייסדה את קיבוץ נען. בשנת 1933 ערך מסע משוטטים עם שני חברים סביב ים המלח. חלק מהדרך הם עברו ברגל, ואת חלקה בשיט. לימים תאר את חוויית הביקור במצדה:

כשלבסוף הגענו למעלה והסתובבנו על הצוק, עשה המקום רושם לא רגיל במבנה שלו ובהתייחסותו לסביבה, שהיא עצמה בעלת עוצמה אדירה. [...] במדבר ראיתי את אחד המקומות המאפשרים לחנך את האדם לעמידה מול הבלתי אפשרי ולהפיכתו לאפשרי.

כשחזרתי לביתי אמרתי לעצמי – עלינו להעניק את המדבר הזה, על יופיו הפראי ועל האתגרים הטופוגרפיים שהוא מעמיד בפנינו, לכל צעיר וצעירה. [...] ראיתי במדבר מכשיר לפתח את האידיאולוגיה, להרחיב את הידע, לפתוח לנוער פתחים אל הבלתי נודע ולהפכו לשלהם.

במשך שנים חלמתי להקים על מצדה סמינר לכל תנועות הנוער של ארץ ישראל העובדת, שיבקיע את הפתח אל

המדבר ואל כל מה שאפשר לרכוש מתוכו ויהפכו לנכס ששייך לנו.¹¹

סמינר ההכנה

בינואר 1942 הצליח גוטמן לממש את חזונו, עת הוביל 46 פעילים בוגרי התנועות למחנה במצדה. אחד המשתתפים, אבשלום צורף בן ה-28, כתב: "אמרנו לפתוח דרך לרבים".¹² והרחיב אבשלום על הסמינר:

לכן הקדמנו לטיול – ימי לימוד. שבוע ימים למדו חברינו את תורת הטופוגרפיה, הבנת המפה והשימוש בה. חבר שלנו צריך לדעת להתמצא בכל מקום, וכן עליו לדעת לקבוע תכנית לטיול. לכך היה מוקדש החלק העיוני של הסמינריון.¹³

היום הראשון לשהותם בהר הוקדש לסיור במצדה: הם סקרו את השרידים תוך קריאה בכתבי יוסף בן מתתיהו. היום השני הוקדש לסיור למרגלות ההר, לאורך שרידי הדייק והמחנות הרומים. בכך הושלמה השכלתם בכל הקשור להיסטוריה של מצדה. יומיים נוספים הם עסקו בהסדרת השביל העולה להר: בשנת 1927, בעקבות רעידת אדמה, נוצר פער מצוקי בין ראש הסוללה העולה להר ממערב לכיץ פסגת ההר. כדי לאפשר מעבר בטוח יותר

11 שמריה גוטמן, "על טיולי תנועת הנוער למצדה", מצדה כערך חינוכי, יום עיון בהנחיית זאב זיון, הוצאת יד טבנקין, 1986. עמודים 27-31.

12 אבשלום צורף, "במחנה על ראש מצדה", הנער העובד – קובץ, הוצאת במעלה, 1950. עמוד 260.

13 אבשלום, "על ראש מצדה", במעלה, 27 בפברואר 1942, עמוד 1.

ומהיר יותר של החניכים הם תקעו בסלע יתדות וקשרו חבלים שיקלו על הטיפוס, עמלו בסימון השביל וסיקלו אבנים רופפות אשר עלולות לסכן את ההולכים לעתיד. בנוסף, סקרו משתתפי הסמינר את מורד ההר המזרחי וזיהו את שרידי שביל הנחש, המוזכר בכתבי פלביוס.

דברי הסיכום של אבשלום מעידים כי הסמינר השיג את מטרתו:

תם המחנה הראשון. מצאנו בו עושר נפשי רב. ואת אשר ספגנו לתוכנו עלינו למסור לרחבי התנועה. מצדה תהא לנו לסמל חינוכי. ראינו כי בארגון ותכנון אפשר יהיה לבצע את המחשבה בדבר המחנה הארצי של הנוער העובד על מצדה.¹⁴

ארגון הטיוול למצדה

טיוול אל מצדה, בהשתתפות עשרות ומאות מטיילים, מעורר אתגרי תכנון וארגון מורכבים. בין השאר: הסעות לנקודת ההתחלה ולחזרה, ניווט הדרך, קניית המזון וארגונו, סחיבת הציוד הקבוצתי כגון אוהלים וכלי מטבח, הכנת המזון ואספקה של מים. כמו כן, כיוון שהמטיילים לא מכירים את כולם אי אפשר לוודא במבט שכולם נמצאים, יש ליצור סידורי הליכה כדי לוודא שאיש לא נשרך מאחור והולך לאיבוד.

הנה למשל תיאור מטיול השומר הצעיר:

עוד ביום שלפני כן חולקו המזונות בין החברים, כי נקנה הכול באופן משותף, למען תובטח כמות מזון מספקת לכל ימי

הטיול. לפנות בוקר יצאנו חברונה דרך ירושלים ועד הצהריים הגענו לאחד הכפרים הערביים שבסמוך לה. שם חיכה לנו כבר מורה הדרך וארבעה גמלי משא על מלוויהם. [...] כל קבוצה בחרה במפקדה, נקבעו הממונים על העזרה הראשונה.¹⁵

ועוד מאותו טיול:

הגענו במהרה לכפר המכונה בני נעים, שם אכלנו, מלאנו את הבטן ואת המימיות והסתדרנו בסדר, שנקבע מאותו רגע למשך כל הטיול. היו כמה יחידות, כיתת חלוץ וכיתת מאסף, כיתת גמלים שתפקידה היה לשמור על ארבעת הגמלים ששכרנו וכיתת ביטחון שתפקידה כשמה.¹⁶

גם בטיול הסמינר ובטיול הנוער העובד נעזרו המטיילים במורה דרך ברואי, ובמספר גמלים להובלת המזון והציוד הקבוצתי. עזריה אלון, שהשתתף בטיול המחנות העולים, ציין כי שמו של מורה הדרך היה חסין, בן שבט הג'אהלין.¹⁷

בטיול המחנות העולים הם בחרו בדרך אחרת להובלת הציוד הקבוצתי למצדה:

הקדימה את הכנוס הזה קבוצת חלוץ, שהגיעה לחופי מצדה בסירה [מבית הערבה] ועמה ציוד רב של אוכל וחפצים שונים עבור המטיילים כולם. קבוצה זו שהתה על צוק ההר שלשה ימים עד בוא הכינוס, ועסקה בכל ההכנות הדרושות לקדם את פניו.¹⁸

15 "יום ביומו", כי עלינו למצדה, השומר הצעיר, 1942. עמוד 23.

16 "כך טיילנו למצדה", שם, עמוד 17.

17 עזריה אלון, שבילים במדבר, הוצאת הקיבוץ המאוחד. 1969. עמודים 49-52.

18 "כנוס מצדה", במבחן, 27 בדצמבר 1942, עמוד 31.

אם נשווה את התיאור כאן לטיול הצופים לבני ברק (פרק 13) נוכל לראות כי בטיול רב-משתתפים היקף האחריות והשיתוף של כל אחד ואחת מהמטיילים קטן יותר. הם לא שותפים בארגון ובביצוע, כמו למשל בקביעת התפריט, ברכישת המזון, בקביעת המסלול וכדומה. גם ההליכה ההמונית מקטינה את מעורבות המטייל הבודד במתרחש. יש חוליית ניווט הצועדת בראש הטור, וכל השאר הולכים אחריהם. המטיילים מקבלים על עצמם את תכנית הטיול המוכנה מראש, ואינם חופשיים ליזום פעילות כגון הפסקה בהליכה לצורך התרשמות מהנוף, מנוחה, משחק חברתי וכדומה.

מים

האתגר הגדול בטיולים למצדה היה אספקת המים, שכן מדובר בטיול של מספר ימים במרחב מדברי. נזכיר כי באותה תקופה הייתה נהוגה בטיולים משמעת מים קפדנית, כחלק מחינוך הגוף – כפי שהניחו אז – להסתגלות לתנאי מחסור (ראו בהרחבה בפרק 10). בתיאור הסמינר נכתב כי לכל מטייל היו שתי מימיות. אלה מולאו, כאמור, בעין א־טוואני, המעיין המזרחי ביותר בהרי חברון. הסמינר נערך בחודש ינואר, ככל הנראה לאחר שכבר ירד גשם במדבר. זאת ניתן להבין מהתיאור: "בדרך היו לנו שתי חניות קצרות ליד מקומות של מים – מקווה מי גשם". בהגיעם למצדה הם מצאו מים בכורות אשר ננחל מצדה, ואלה שימשו אותם להמשך ימי הטיול:

חיש מהר נפוצה הכשורה: נמצאו לנו מים! [...] גילוי בורות המים לרגלי מצדה שינה את כל אורח חיינו: מיד עמדו החברים להתרחץ.¹⁹

19 אבשלום, "על ראש מצדה", במעלה, 27 בפברואר 1942. עמוד 1.

בשני הטיולים בחופשת פסח, בחודש אפריל, היה כנראה חם הרבה יותר. בתיאורי הטיולים מוזכר הצמא הכבד. כך למשל:

מים אין! הגרונות ניחרים בצמא ולדרך אין קץ. אנו מתחילים להעפיל על טור גבעות וכושלים ונופלים באין כוח. אף סימן למים אין. כעבור זמן מה אנו קמים שוב וקדימה! נראה שאפילו הגמלים כושלים כבר מרוב עייפות, כאשר מכריז החלוץ: מים!

כולם מתעודדים ומתחילים למהר למהר!

לנגד עינינו – בריכה טבעית בתוך סלע אדיר. ייתכן מאוד שבתחתיתה נובע מעיין. המים פושרים ואינם טבעיים, אולם את נפשנו החיינו. אותו יום היה הקשה בימי הטיול.²⁰

הדבר לא נכתב, אך אפשר להניח שמדובר בבריכת צפירה.

טיול המחנות העולים נערך בחודש דצמבר, ככל הנראה בטרם ירד גשם במדבר. קבוצת החלוץ שהגיעה להר בסירות מבעוד מועד גילתה כי אין מים בכורות אשר בנחל מצדה. על כן, הם יצאו לקראת המטיילים (שעשו דרכם מחברון למצדה) והעבירו להם את המידע.²¹ זאת הסיבה שהטיול ערך חניית לילה ליד עין ענבה בטרם המשיכו בדרכם למצדה, כפי שהוזכר לעיל.

בלב חרדה: הנגיע למים בטרם רדת לילה? מכשולי הדרך מתרבים. עליות, מדרונים, נקיקים תלולים – הנשימה קצרה ובגרון חורב מדבר. [...] השירה מתפרקת נטולת אונים על שפתו של גיא הצאלים. הנוף הפראי עד למורא. למטה,

20 "כך טיילנו למצדה", כי עלינו למצדה, השומר הצעיר, 1942. עמוד 18.
21 עזריה אלון, שם.

בתהומות הנקיק נובעים המים [...] סוף סוף! מן המעיק מעלים פחי מים.²²

תוכן הטיול – המחזה של הפואמה

בכל הטיולים למצדה ניכרת נוכחות בולטת של הפואמה של למדן. את זאת תכנן וביצע שמריה גוטמן כבר בסמינר ההכנה. החלק הראשון היה טקס למרגלות מצדה (ממערב) לפני תחילת העלייה:

במפקד מתיצבת שורת החברים עם הילקוטים. ההוראות נשמעות בקשב רב: "כל אחד אחראי לעצמו ולחברו, העולה אחריו. זהירות בכל צעד ושעל!" נשמעה השריקה, וקול בוקע מאחרי סלע שבמעלה מצדה: "פתחי, מסדה, שעריך – ואבואה הפליטי!"

הדברים, הלקוחים מתוך הפואמה של מסדה ליצחק למדן, נשמעו כאילו נחצבו מלב כל אחד ואחד, אשר חש ברגע זה כי העליה למצדה היא עלית הנשמה, שממנה צריכה לבוא עליה בחיי תנועתנו.²³

בסיום הביקור במצדה נערך טקס נוסף, לעת ערב, על ההר לצד חומת מצדה. בטקס זה הוקראו דבר התנועה, הנאום של אלעזר מתוך כתבי יוסף בן מתתיהו וכן הפואמה מסדה של למדן. בסופו הודלקו מדורות, ממש כפי שמופיע בפואמה: "מדורות אש על חומת מסדה – נרות גדולים הן לנשמת משכנות ישראל שהועלו במדורות אש." הנה למשל התיאור מטיול המחנות העולים. המילה "מסיבה" שימשה אז במשמעות ערב תרבות:

22 "הננו ועלינו", במבחן, 27 בדצמבר 1942, עמוד 4.

23 אבשלום, "על ראש מצדה", במעלה, 27 בפברואר 1942. עמוד 1.

לאחר ביקור על פני החומות והחרבות נערך עם ערב מפקד, שהוקדש לחנוכה ולגולה. בערב נערכה מסכת מצדה. עם קריאת דברי אלעזר האחרונים (פלביוס) ושמיעת אגדה על המקום, הוצגה על אחת החרבות הצמודות אל חומת מצדה "מסכת מסדה" על פי למדן.

בתום המסכת נדלקו מדורות ונתקשרה שרשרת "הורה" סביב להן. עמוק היה הרושם ממצדה ומחרבותיה, שהם עדות חיה עד היום הזה לגבורת נושאים אחרונה.²⁴

המקום והקשריו ההיסטוריים

היבט נוסף של שחזור הפואמה "מסדה" הוא ביצירת הקשר בין אירועים היסטוריים שונים באמצעות המקום האחד. כאמור, הפואמה קוראת לנוער לקבל על עצמו את תפקיד החוליה הבאה בשרשרת הדורות. ואכן, בתיאורי הטיולים השונים נוכל למצוא אזכורים לדורות הקודמים.

יציאת מצרים:

מנבכי הדורות נישאים אלינו קולות אבותינו, המנתקים מעליהם כבלי העבדות וצועדים דרך ארבעים שנה במדבר לקראת המולדת לקראת חיי חרות.²⁵

ממלכת דוד:

במלוא האופק אין אות של חיים. רק לפעמים יראה כתם

24 "כנוס מצדה", במבחן, 27 בדצמבר 1942, עמוד 31.

25 "דבר הנוער העובד למחנות מצדה", במעלה, 31 במרץ 1942.

שחור – אהל שעיר יחיד – ודמות בן מדבר עטוף לבנים
תחמוק בין הצוקים. הלב נרעד: האין זה דויד בורח על נפשו
מפני שאול רודפו?²⁶

חורבן וגלות:

מעלה הסיפור פרקי חיים מדברי ימי ישראל, התובעים נקם
ושלם [...] חורבן בית ראשון ושני ומעשה בגולים מבכים
גורלם: "שם ישבנו גם בכינו בזכרנו את ציון". מסעי הצלב
וקדושים המתים ב"אחד". גרוש ספרד ומעשה בנערה שירדה
למצולות ים. אינקויזציה ואנוסים. חמלניצקי וגדרות ת"ח
וסיפורי הזוועה על גולגלות ערופות, פרעות קשינוב
ו"מראה הדם הקרוש והמוות הנוקשה של החללים". [...] מי
עם ונתנסה כמונו.²⁷

מצדה במרד הגדול:

הלך הלכה התנועה [...] לחזות בנפלאות גבורה פעלו אבותינו
בלב מדבר, להתיחד עם זכר גיבורי האומה, אשר בשם החיים
הלכו למות ובמותם נתנו את החיים לאומתם.²⁸

ועוד על מצדה במרד:

יצאנו למצדה כי רצינו לראות אותה נקודה בה עמדו 900
יהודים חדשים, רבים על נפשם מול מחנה עצום של רומאים.

26 עמירם, "הננו ועלינו", במבחן, 27 בדצמבר 1942. עמוד 3.

27 "מצדה, מרשמי הכינוס והטיול", במבחן, 27 בדצמבר 1942. עמוד 25.

28 שם.

רצינו להיות נתונים ולו גם לזמן קצר באותה רוח שאפתם,
שמה תדובב גם אלינו.²⁹

השוואה:

התכנסנו במצדה בעצם ימי האבל והזעקה על שבר יהדות
אירופה. [...] נוכח הכליה שירדה על החלק השרשי ביותר
של עמנו בגולה התכנסנו הנה, כדי לחשוב יחד על המוטל
עלינו.³⁰

מסע הטיוול עצמו, בהווה:

אז התלקטו עברים צעירים, עזי נפש ועלילה מכל קצוות
המחנה ויאמרו: אנו נעפיל למרומי מצדה ונסלול גאולים
ואת שממתה נחיה ואת צחיח סלעה נפרה ונניב. והעברים
הצעירים עלו ויעברו את חתחתי הדרך ויעיזו על פני תהומות
ויתגברו על הנקיקים ועל הזקופים בסלעים ובקירות – עד
אשר כבשו את מצדה.³¹

וכאמור, כל האירועים ההיסטוריים, השתלבו יחד בהכרתם של
התלמידים לנוכח המקום האחד:

עלי סלעי המצודה הסב המחנה למסיבה – מסיבת מצדה.
שוב השתלבו עבר, הווה ועתיד למסכת אחת שדברה אל
הלב.³²

29 "יום ביומו", כי עלינו למצדה, השומר הצעיר, 1942. עמוד 23.

30 בן ציון, "אם אשכחך גולה", במבחן, 27 בדצמבר 1942. עמוד 7.

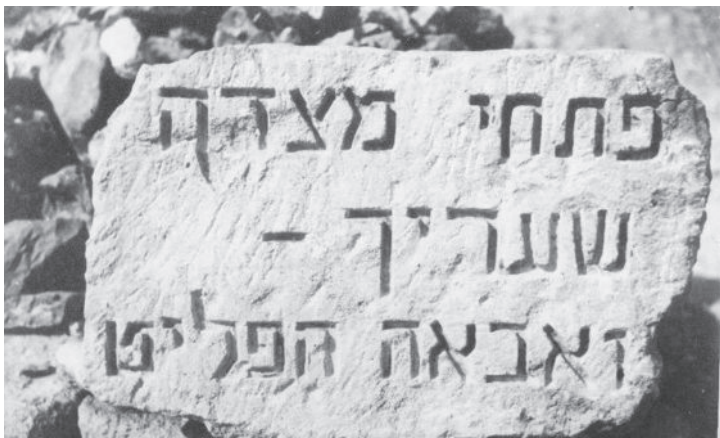
31 "הלך הלכה החבריה", כי עלינו למצדה, השומר הצעיר, 1942. עמוד 9.

32 "הננו ועלינו", במבחן, 27 בדצמבר 1942. עמוד 3.

השארת ציון: זיכרון לטיול וסימון הטריטוריה

בסיום הסמינר, הותירו המטיילים גלעד לטיול:

מקימים נדבך מאבנים, זכר למחנה הראשון של תנועתנו על ראש מצדה. מארבע הרוחות – ארבע אבנים. על אחת חקוקה הכתובת: "פתחי, מצדה, שעריך ואבואה – הפליט"; על השניה: "עוד לא נותקה השלשלת"; על השלישית: "מחנה הנוער העובד על מצדה הי"א בשבט תש"ב"; ועל הרביעית – סמל הנוער העובד על רקע אדום.³³

אחת מצלעותיו של גלעד הנוער העובד משנת 1942.
(צילום באדיבות אוצר תמונות הפלמ"ח)

גם בסיום הטיול של המחנות העולים הותירו המטיילים ציון לטיולם:

33 אבשלום צורף, "במחנה על ראש מצדה", הנער העובד – קובץ, הוצאת במעלה, 1950. עמוד 262.

עם בוקר התפזרו החברים והעתיקו אבנים גדולות מקירות החרבות והערימו אותן לגל גדול אחד, המתנשא מן הצוק הצפוני של ההר. בכותל הגל נקבע לוח שיש נושא כתובת זו: "אם אשכחך גולה..." מעין ברית ושבועה כי אנו עמה ועם בניה ולמענה.³⁴

את אבני הזיכרון ניתן להבין בשני הקשרים משלימים. האחד, כהשארת עדות לקיומו של הטיול. הנוכחות של המטיילים במקום הטיול היא קצרה בזמן. לרגע המטיילים נמצאים במקום, אך הם רק מבקרים בו ואחר כך חוזרים לבתיהם. אפשר לתעד את הטיול בחיבורים ובתמונות, אך רוב החוויה של הטיול היא רעיונית, והיא נותרת לעתיד רק בזיכרון הפרטי של המטיילים. אמצעי נוסף לנצור את הרגע הוא בהשארת אות וסימן במקום הטיול, בנוסח: "היינו כאן". המונח העברי "גלעד" מתאר במדויק כוונה זאת: להשאיר גל של אבנים, שישמש עד (עדות) לאירוע שהתרחש במקום.

המשמעות הנוספת של הגלעד קשורה בסימון הטריטוריה.³⁵ כל לאום יוצר לעצמו מאפיינים ייחודיים, אשר מבדילים בין חברי הקבוצה הלאומית לחברי קבוצות לאומיות אחרות. הכוונה למאפיינים כגון שפה, לבוש, מנהגים וכדומה. אחד המאפיינים הלאומיים החשובים הוא חבל הארץ – הטריטוריה שבה מתגוררים בני הלאום, ושאינה הם מזדהים. כך זה מוצג באחד החיבורים על הטיול למצדה:

טיולינו הם אהבה, אהבה לארץ, למולדת לחיים. אנו אוהבים את ים החיים. וגם את ים המוות אהבנו. אנו אוהבים את השרון והכרמל – וגם את המדבר אהבנו. והמדבר ומצדה

34 "כנוס מצדה", במבחן, 27 בדצמבר 1942, עמוד 31.

35 זלי גורביץ, גדעון ארן, "על המקום – אנתרופולוגיה ישראלית", אלפיים, קובץ 4, 1991. עמודים 9-44.

של נו [ההדגשה במקור] הם ואנחנו כבשנו אותם ויהיו שלנו, ונקדש אותם לנו כברית עולם.³⁶

בדרך כלל הגדרת הטריטוריה נעשית על ידי נוכחות רצופה בתוכה. כך למשל היה ברור כי תל אביב, העיר העברית, היא חלק מהמרחב העברי-ציוני. אולם באזורים מרוחקים, כגון מצדה, לא הייתה נוכחות רצופה ויומיומית של יהודים. אחת הדרכים להגדיר את מצדה כחלק מהמרחב הציוני היא על ידי קביעת סימן במקום. סמל הנוער העובד שהותירו המטיילים במצדה משמש כמו שלט דרכים של ימינו, שבו נקבע: הגך נכנס לשטח שיפוט כמתואר בסמל.

הלקח של המטיילים – כל חניך מדריך!

הטיולים למצדה, כפי שהודגם, היו עמוסים במשמעויות לאומיות שהיו רלוונטיות לבני הנוער באותה העת. מעניין אם כך לחפש מה הלקח שהפיקו המטיילים מהטיול למצדה ומהתכנים שנכללו בו. על שאלה זאת אין אפשרות לענות באופן "מדעי", שכן לא נערך סקר בקרב מאות המטיילים שהשתתפו באותם טיולים. המעט שאנו יכולים לדעת הוא מהעדויות הכתובות שהותירו מעטים מתוכם. הנה דוגמאות מהעדויות שעומדות לרשותנו:

את אשר ספגנו לתוכנו עלינו למסור לרחבי התנועה. מצדה תהיה לנו לסמל חינוכי. [...] בפעולה זו תדריך אותנו המגמה – להגביר את הקשר שלנו למולדת ועברה. הנוער

36 "הלך הלכה החבריה", כי עלינו למצדה, השומר הצעיר, 1942. עמוד 13.

העברי בהגינו על מולדתו ישאב את כוחו מגבורי עמו, לוחמי מצדה ומגיני תל חי.³⁷

העליה למצדה היא עלית הנשמה, שממנה צריכה לבוא עליה כחיי תנועתנו.³⁸

כל נטל האחריות הוטל עתה על שכם מעט הנוער החלוצי בארץ. ואוי לנו אם נשאר מעטים, אם נחיה ברפיון, אם לא נמתח את מלא יכולתנו להיות רבים, להיות חזקים. תנועתנו חייבת לערוך עתה מחדש את חייה. לכל חבר וחברה בתוכנו. לא עת לימודים עתה, לא עת שעשועים. נקום ונלך לנוער העובד, הלומד, המתבטל. כל חבר תנועה – מדריך. כל חבר תנועה עובד, מתאמן, מתגייס. בכל הכלים הקיימים והחייבים לקום. במחנות, בהכשרה הצעירה, בהגנה המגויסת.³⁹

אפשר לראות בדברים עדות מוצלחת במיוחד לפרשנות הניתנת לטיולים על ידי חברי תנועות הנוער. הטיול הגדול, בעומס התכנים והחוויות שהתלוו אליו, מתורגם אצל הכותבים לפעולה מעשית ועניינית – במסגרת תנועת הנוער. זה בולט במיוחד במשפט: "כל חבר – מדריך". כלומר, השורה התחתונה עבור המטייל מהאירוע רב הרושם היא לקח ממשי ויישומי: לשמש מדריך בתנועתו. בצד זה מוזכרים אתגרי נוער נוספים, כגון: הרחבת הפעילות בתנועה והתגייסות לכוח הצבאי של היישוב העברי. נראה שהמטרה שקבע שמריה גוטמן (לעיל) – "לחנך את האדם לעמידה מול הבלתי אפשרי ולהפיכתו לאפשרי" – מוגשמת

37 אבשלום צורף, "במחנה על ראש מצדה", הנער העובד – קובץ, הוצאת במעלה, 1950. עמוד 262.

38 אבשלום, "על ראש מצדה", במעלה, 27 בפברואר 1942. עמוד 1.

39 בן ציון, "אם אשכחך גולה...", במבחן, 27 בדצמבר 1942. עמוד 8.

בדברים אלה של המטיילים. לנוכח הטיול הם מגדירים לעצמם תפקיד, שהוא מאתגר מצד אחד ובה בעת מגיע מתוך עולמם ועל פי מידותיהם: דברים שבני נוער, החברים בתנועות הנוער הציוניות, יכולים לעשות.

15. אסון עיץ גדי וראשיתה של התערבות מוסדית

האסון

אסון עיץ גדי התרחש בחופשת הפסח, אפריל 1942, בטיול השומר הצעיר למצדה שתואר בפרק הקודם. ביום ראשון, 5 באפריל 1942, נסעו המטיילים מירושלים לחברון. אחר הצהריים החלו במסע, ולעת לילה חנו בגבול המדבר. למחרת, 6 באפריל, חצו את רמת המדבר והגיעו עד מרגלות מצדה. ביום השלישי לטיול הם עלו למצדה ממערב, סיררו בין השרידים, ובצהריים ירדו דרך הסוללה ושביל הרץ לחוף ים המלח. לאחר מנוחה צעדו במהלך הלילה לעיץ גדי, לשם הגיעו לקראת בוקר יום רביעי 8 באפריל.

במהלך היום המשתתפים בטיול נחו וסיירו בעיץ גדי. בערב הלכו לישון, ותכניתם הייתה לקום לפנות בוקר (יום חמישי, 9 באפריל 1942), ולהמשיך במסעם צפונה לכיוון בית הערבה. כך תוארו האירועים מרגע ההשכמה:

בשתיים לפנות בוקר העירו את המחנה. הבעירו מדורות, להחם [לחמם] לחברים המתכוננים לצאת לדרך. ניתנה פקודה להסתדר בקבוצות. ליד המדורה עמדו בני תל אביב ופתח תקווה.

לפתע נשמע קול נפץ חזק והמדורה פוזרה לכל עבר. לא עברו רגעים מועטים והחווירה לנו משמעותו האיומה של האסון, שסיבותיו אינן ברורות עד עתה. לא בוזבו זמן והטיפול בנפגעים החל מיד. הסדר היה מופתי, כל מי שלא עסק במישרין בהגשת עזרה לא הפריע למגישי העזרה. הפצועים סבלו בגבורה יוצרת מן הכלל את ייסוריהם ולא הוציאו הגה מפיהם. על העזרה הראשונה פקחה האחות רות פלדמן, תלמידת בית הספר [לאחיות] ע"ש בילינסון. קור רוחה, מסירותה וזריזותה הצילו ודאי חיי לא אחד מהפצועים ותבורך בזאת על כך. שאר המטפלים נתנו אף הם את חלקם, עזרו להשכיב את הפצועים במקומות נוחים ולדאוג למחסורם ושאר מיני העזרה שהיה ביכולתם להגיש.

[...]

מכיוון שהיינו מנותקים מיישוב, יצאו שלושה מחברינו בריצה להגיע לקליה, מקום הישוב הקרוב ביותר, מהלך 16 שעות ברגיל, וכעבור 9 שעות היו כבר במקום להחיש עזרה. אך בינתיים הצליחו תחנות האיתות שהקמנו על שלוש פסגות בסביבת עין גדי, להתקשר עם אחת הסירות שעברה שם. זו קראה באלחוט למפעל האשלג ולצהריים הגיעה משם העזרה הרפואית, ובסירות הועברו חברינו, הפצועים כבריאים לצפון ים המלח.¹

נסיבות האירוע

כאשר עלו חניכי השומר הצעיר למצדה הם פגשו שם את טיול הנוער העובד, שהקדים אותם ביום. שמריה גוטמן, שהוביל את

1 "יום ביומו", כי עלינו למצדה, השומר הצעיר, 1942. עמוד 24.

טיול הנוער העובד, אף הדריך את חניכי השומר הצעיר בסיור בין שרידי מצדה. במפגש זה התברר כי לנוער העובד התלוו מספר חברי פלמ"ח נושאי נשק, אולם לטיול השומר הצעיר לא הייתה אבטחה מספיקה (צריך לזכור שאחזקת נשק בידי חברי הפלמ"ח הייתה בלתי חוקית באותה העת).² לפיכך תנחום צ'רבטי אריאלי מקיבוץ נגבה, שהיה מפקד כיתת האבטחה של הנוער העובד, הפריש מכוחותיו ארבעה אנשים כדי שיתלוו להמשך המסע של השומר הצעיר: הוא עצמו, יוסקו דנון מקיבוץ חצור, יהושע קאווארסקי (יעקובובסקי) וצבי ריזנברג מבאר טוביה. האחרון היה בן 17, בגילם של חניכי הטיול, חניך הנוער העובד וחבר פלמ"ח.

טיול השומר הצעיר המשיך בדרכו ממצדה לעין גדי כשלתרשתם 6 אקדחים ו-7 רימונים.

לקראת היציאה לדרך מעין גדי לבית הערבה, בטרם שחר יום חמישי ה-9 באפריל, הבעירו כמה מהאנשים מדורה כדי להתחמם. צבי ריזנברג היה ליד המדורה. התאונה קרתה כאשר אחד הרימונים שהיו בחזקתו נפל למדורה והתפוצץ. אחת האפשרויות היא שהרימון נפל מחגורתו למדורה. בדיעבד זכרו כמה מטיילים כי צבי הכין בערב הקודם מיטת שדה מאולתרת: הוא אסף עשבים וענפים יבשים, ועליהם הניח את השמיכה. מכאן עלתה האפשרות שהרימון נשאר בלילה בין הזרדים, וכאשר אלה נוספו אל המדורה נפל הרימון יחד איתם אל תוך האש.

שני חניכים נהרגו במקום: אסתר אסמן, חניכת גדוד מעוז מתל אביב,

2 יוסק'ה גרינבוים ועודד ישראלי, "רימונים בעין גדי", ארץ וטבע, גיליון 98, אוגוסט 2005. עמודים 54-58. מידע נוסף באתר הבלוג של עודד ישראלי, israelitombstones.blogspot.co.il, סיפורי ארץ ישראל – מצבות מדברות, 13 ביולי 2009: "מרדכי פולציק – חניך השומר הצעיר נהרג באסון התפוצצות ליד ים-המלח".

ובלפור בן-נסים, חניך גדוד ניר מפתח תקווה. שניים מהפצועים נפטרו בשעות הבאות, עוד בטרם החל החילוץ: יהודה פלאט מפתח תקווה וצבי ריזנברג, מי שהחזיק את הרימונים. הפצועים האחרים, 14 במספר, כולם נפגעי רסיסים, קיבלו טיפול ראשוני מידי רות פלדמן, אחות שהתלוותה לטיול. לרשותה היה תיק קטן של אמצעי עזרה ראשונה.

שני מובילי הטיול יצאו בריצה מעין גדי לקליה (מפעל המלח הצפוני) על מנת להזעיק עזרה: צבי אטקין מקיבוץ חצור שהיה מרכז הטיול, וחנוך רוזנברג מקיבוץ בית אלפא שהיה מוביל הטיול. רוזנברג היה נציג השומר הצעיר שהשתתף בסמינר ההכנה במצדה בחודש ינואר. הם עברו את 60 הקילומטרים בתשע שעות. במקביל, לאחר שהשמש עלתה, נשלחו מספר חניכים לגבעות סביב עין גדי, ואותתו לדוברות ששטו בים המלח. מדובר בדוברות שהעבירו מלח שהופק במפעל הדרומי אל המפעל הצפוני. אחת הדוברות ראתה את האיתותים והעבירה בקשר את המידע לקליה. בשעה זאת, שעת צהריים, הגיעו כבר שני הרצים לקליה.

משה נובומייסקי, מנהל חברת האשלג, שלח את רופא המפעל בסירה לעין גדי והורה לדוברות שעשו דרכן מדרום לצפון לעצור בעין גדי ולאסוף את המטיילים. הידיעה על האסון הועברה גם לירושלים, משם יצאו שני אמבולנסים עם ארבעה רופאים לכיוון קליה. צוותי שניים מהם, שהקדימו להגיע, יצאו בסירה לעין גדי עם ציוד רפואי והעניקו לפצועים טיפול מקצועי. זה היה בסביבות 1 עד 2 בצהריים. לאחר מכן הועלו כל המטיילים על הדוברות ובשעה 3 אחר הצהריים הם הגיעו לקליה. מכאן הועברו הפצועים לבתי החולים בירושלים.

בשבוע שלאחר מכן (13 עד 20 באפריל) נפטרו ארבעה מהפצועים: מרדכי פולצ'ק, חניך גדוד ניר מפתח תקווה, וכן אורי ערב, מיכאל

פוקס ומשה בן עזרא, חניכי גדוד מעוז מתל אביב. בכך עלה לשמונה מספר ההרוגים באירוע.

יחד עם הדוברות הגיע למקום גם שוטר ממשטרת ים המלח (המשטרה הבריטית). חברי הפלמ"ח נושאי הנשק התנתקו עוד קודם לכן מהקבוצה ועשו דרכם ברגל באופן עצמאי לירושלים ולרמת רחל, כדי שלא ייתפסו. בקליה עברו המטיילים תחקיר של המשטרה ונערך חיפוש בחפציהם. הם סיפרו לשוטרים כי צבי ריזנברג היה מפקד הטיוול והוא היה זה שהחזיק ברימון. כיוון שצבי נהרג באסון לא היה בידי השוטרים חשוד להעמידו לדין על אחזקת נשק או על אחריות לתאונה.

נתן יונתן (לימים, משורר מוכר) היה מדריך גדוד ניר מפתח תקווה והשתתף בטיוול. שנה לאחר האסון הוא ארגן טיוול עם חניכיו מירושלים לעין גדי, דרך נחל קדרון. בטיוול זה הם קבעו גלעד הנצחה בעין גדי. הנצחה זו עברה מספר שיפוצים ושינויים במהלך

הגלעד המקורי בעין גדי.

(צילום: אפרים בלוך, באדיבות אוצר תמונות הפלמ"ח)

השנים. ניתן לראות את האנדרטה כיום ליד תל גורן, לצד השביל למעיין עין גדי. על לוח במרכזה שמות החללים והכתובת: "עובר אורח, דום! כאן נפלו בעלית השומר הצעיר למצדה פסח תש"ב. הם פלסו נתיבות. המסע לא נגמר מלכת".

התערבות מחלקת הנוער בטיולי תנועות הנוער

אחד מלקחי האסון בעין גדי היה הצורך למסד את התכנון והארגון של טיולי תנועות הנוער. תפקיד זה הוטל על מחלקת הנוער בסוכנות היהודית, שתמכה כלכלית בתנועות הנוער. הסוכנות הוקמה בשנת 1929 כזרוע מבצעת של ההסתדרות הציונית העולמית. היא שימשה כגורם המתווך בין שלטון המנדט הבריטי לבין היישוב היהודי. לאחר האסון בעין גדי הוקמה "ועדת טיולים" ליד מחלקת הנוער של הסוכנות:

ועדה זו הוקמה על ידי המוסדות העליונים לאחר האסון שקרה לטיול בעין גדי בפסח תש"ב. הועדה מורכבת מבאי כוח המחלקה לנוער, מוסדות הביטחון, המחלקה המדינית של הסוכנות ומומחים הבקיאים בשבילי הארץ, בסידורים הטכניים ובהדרכת הטיולים.³

הוועדה הורתה לתנועות הנוער להעביר לאישורה את תכניות הטיולים שלהם:

מהלך עבודת הועדה הוא כדלקמן: 2-3 שבועות לפני המועד

3 ארכיון ציוני מרכזי, תיק S/32 1835, "ההסתדרות הציונית, מחלקת הנוער והחלוץ", סיכום ישיבת מועצת ארגוני הנוער, 27 באפריל 1944, ירושלים. הציטוטים הבאים מתוך מסמך זה.

שנקבע לטיול פונה מרכז התנועה או הסניף לוועדה ומוסר את תכנית הטיול על פרטי פרטיה (מספר המשתתפים, גילם, הדרך שיעברו בהגל וברכב, מקום לינה, מספר וגיל המדריכים, כמה פעמים עברו בדרך זאת, כמה שומעים ערבית ואנגלית, כמה יודעים את מנהגי התושבים, ענייני לווי ומשמר, ציוד, עזרה ראשונה וכו'). תכנית זאת נבדקת משלוש בחינות: א) הבחינה החינוכית והלימודית שבטיול; ב) מצב הביטחון שבאזור; ג) השאלות הטכניות הכרוכות בהכנות ובמצעד.

כפי שניכר מפרוטוקול הישיבה משנת 1944, נראה כי התנועות לא הקפידו על נוהל זה:

תנאי ראשון ליעילות עבודת הוועדה, היה קבלת מרותה מצד תנועות הנוער. כיום המצב שופר בהרבה אך היו שתנועות ידועות לא מצאו לנחון להיזקק לוועדה ונאלצים היינו אף לאיים בפרסום האיסור בעיתונות ובציבור ההורים.

כדי להגביר את השליטה של הוועדה על טיולי תנועות הנוער הוחלט בשנת 1944 להרחיב את תחומי אחריותה. לא רק לאשר או לאסור קיומו של טיול, אלא גם לשמש כגורם ייעוץ ותכנון חינוכי של הטיולים:

עתה, לאחר תקופה של שנתיים, מטילה ועדת הטיולים על עצמה תפקידים של הדרכה ועזרה מוחשית לארגוני הנוער בטיוליהם, נוסף על עבודת הביקורת שתמשך כמקודם. ואלה קווי הפעולה העיקריים:

א) הוועדה מכינה בדפוס מדריך לטיולים שיעזור למדריכים בפעולה בסביבה המסוירת.

ב) הוועדה מכינה מסמך [...] חסר במקור [...] מקומות ישוב ולינה וכו'. כמו כן תינתן עצה למדריכים שיפנו לוועדה.

- ג) הועדה מטפלת ברצינות באפשרויות של מתן ליווי ומשמר לטיולים לסביבות מרוחקות ממקום ישוב.
- ד) הועדה מרכזת סביבה חבר מדריכים לטיולים שאומנו לכך במיוחד. חלק חשוב של התנועות הצעירות והבלתי מבוססות נזקקות מאוד לעזרה זאת. במובן זה ישמש הסמינריון לידיעת הארץ, שנערך על ידי המחלקה לנוער בשיתוף עם בית רוטנברג, סיוע חשוב מאוד.
- ה) הועדה עומדת בקשרים עם האיגוד להקמת אכסנויות נוער ועם כמה אתרים בדבר אכסונם של המטיילים מבין הנוער.

קשה להמעיט בחשיבותם של הדברים. ועדה של פקידים מקצועיים ביקשה להנחות את תנועות הנוער בכל הקשור לאתרים המתאימים לטיוליהם, לתכניות ההדרכה בטיולים ואף לצירוף מדריכי ידיעת הארץ מוסמכים להדרכה בטיולי התנועות.

זאת ועוד, מחלקת הנוער פרסמה חוברת בשם: "הטיול כמכשיר בחינוך הנוער"⁴. החוברת יועדה למדריכי נוער ובתוכה, בין השאר, נכתב כי חשוב לקבוע מטרה לטיול. המטרה הראשונה המוזכרת לטיולים היא "השעשוע": "כל טיול צריך להיות קודם כל דבר מעניין ומושך את הלב".

בנוסף מוזכרות המטרות: ידיעת הארץ, חינוך לאהבת הארץ, פיתוח ההסתכלות, חינוך אסתטי, חינוך חברתי, חינוך לסדר ולחוסן גופני, חינוך דתי והיכרות עם שכנינו (כלומר בני הארץ הערבים).

אפשר להעמיד את הדברים בהשוואה לטיולים שנערכו בבתי הספר.

4 הארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה, אוניברסיטת תל אביב, מיכל 8.109 תיק: 4763. חוברת: יהודה הרשקוביץ, הטיול כמכשיר בחינוך הנוער, הוצאת המחלקה לענייני הנוער של הנהלת ההסתדרות הציונית, ירושלים תש"ג.

עד שנת 1930 בתי הספר ביישוב העברי ערכו טיולים על פי רצונם והבנתם.⁵ באותה שנה, בעקבות תאונת דרכים באחד הטיולים, הוקמה ועדת טיולים במחלקת החינוך של הוועד הלאומי. הוועד הלאומי היה הרשות המבצעת של "כנסת ישראל", גוף שנבחר בידי תושבי הארץ היהודים ופעל במקביל לסוכנות היהודית של ההסתדרות הציונית. מחלקת הטיולים הוציאה חוזר מחייב לבתי הספר שתחת אחריותה, ובו פירטה את מטרות הטיולים וכן הוראות לארגון הטיולים ולשמירת בריאותם וביטחונם של התלמידים. כמו כן, בתי הספר חויבו לשלוח לאישור הוועדה את תכניות הטיולים שלהם.

בתי הספר היו חלק מהחינוך הפורמלי, ולכן אפשר להבין את התערבות מי שהיו אחראים על החינוך באותה העת בפעולתם החינוכית. במילים אחרות, אם טיולים הם חלק מהתכנית החינוכית של מערכת החינוך העברי, סביר שייקבעו להם אמות מידה בדומה לכל תחום לימודים אחר.

אולם תנועות הנוער לא היו, ואינן גם כיום, חלק מהחינוך הפורמלי. מכאן, שמהלכי ועדת הטיולים חורגים הרבה מעבר למה שעומד ביסוד הרציונל החינוכי של תנועות נוער. יש כאן ניסיון לאחד את כל התנועות למשטר טיולים אחיד, לקבוע להן מטרות בידי גוף שהוא מחוץ לתנועות וכמובן מחוץ לחברת בני הנוער עצמם. יתרה מכך, יש כאן ניסיון לקבוע את ידיעת הארץ כתחום מועדף להדרכה בטיולים, ולעשות זאת באמצעות מדריכים מקצועיים שיתלוו לטיולים.

ככל שידוע תכנית ועדת הטיולים לא מומשה מעולם, אולם הנושא ראוי למחקר המשך: כיצד הגיבו התנועות לתכנית, וכיצד, אם בכלל, השתנו הטיולים בעקבות האסון בעין גדי וניסיונות המיסוד מטעם מחלקת הנוער.

5 גיל גרטל, דרך הטבע – הפדגוגיה הטבעית והטיול החינוכי, ספרית הפועלים, 2010. עמוד 219.

16. ראשית הטיולים בתנועות הנוער

ע ברנו בפרקי הספר דרך ארוכה, של כ־30 שנים, במהלכן התגבשו והתמסדו תנועות הנוער הציוניות. תחילה ביקשנו לבחון את מקומם וטיבם של הטיולים בתנועות הנוער השונות. אלא שדי מהר התברר שהסיפור הפוך: בראשית היו טיולים, בקבוצות משוטטים של נוער, ורק אחר כך התמסדו חלק מהקבוצות לתנועות הנוער השונות. תחילה היה הטיול מרכז התוכן והמהות של מפגש בני הנוער, ורק אחר כך נוספה לטיולים פעילות רעיונית לקראת הגשמה, כל תנועה על פי תפיסתה. בפרק זה מובא סיכום הדברים במבט על, באמצעות דיון בשאלות אחדות שאוזכרו במהלך הספר. חלקי הציטוטים בפרק זה מובאים בשלמותם בפרקי הספר הקודמים.

1. התפתחות היסטורית: שוטטות, צופיות ואידיאולוגיה

מתוך הממצאים מתברר תהליך היסטורי של שינוי במעמדם של הטיולים בתנועות הנוער. כאמור, תחילה היו אלה טיולי משוטטים בקבוצות של נוער. בעת המודרנית צמחו מספר תופעות חדשות בתרבות האנושית, בהן: תיירות הפנאי, צעידה כחלק מתרבות הגוף והבריאות, הפדגוגיה הטבעית שביקשה ללמד על העולם בתוך העולם ולא בחדר הכיתה, והגדרה עצמאית של גיל הנועורים

כבעל מאפיינים וצרכים משל עצמו. המפגש של התופעות האלה הניב את הטיולים בתנועות הנוער.

המפגש הזה התרחש בשנת 1896, כאשר המורה הרמן הופמן סיפר לתלמידיו כיצד המורה שלו נזף בו ובחבריו (פרק 1): "תלמידים! מה אתם כה ישנוניים! כאשר אנחנו היינו ילדים חסכנו כל פני, ובמהלך חופשות האביב או הקיץ היינו יוצאים לטיולי צעידה. אבל אתם? אתם מעדיפים פשוט לשכב בטלים באוויר הקיץ!" התלמידים אכן התעוררו, ויצאו אל "מסעות מאומצים, באורח חיים בסיסי ובמינימום הוצאות" עד כי "כל אחד מהם הרגיש מעורר ונמשך, גם אם לא ידע ממה". זה היה טיול שעיקרו הליכה בחברותא (פרק 3).

מכאן ואילך, נראה כי מחנכים בוגרים ביקשו לנצל את המשיכה והעירור שחוו בני הנוער בטיולים, ולהלכיש על טיול השוטטות מטרות חינוכיות שנחשבו בעיניהם (של המחנכים). כשלב שני בהתפתחות נציע את איחוד קבוצות המשוטטים מחיפה ומתל אביב להסתדרות הצופים העבריים. במהלך זה, בשנת 1918, הוסיף המורה צבי נשרי (פרק 7) מטרות נוספות לטיולי השוטטות: "כנוגע לתכנית הוחלט, בהתאם לתפקידים החדשים שהוטלו על הנוער הארצישראלי עם הכרזת בלפור, לעסוק בהתפתחות גופנית ורוחנית כאחד, ואף בהכשרה מעשית לחיי בניין, לחיים חלוציים".

התפתחות גופנית, כלומר כל מה שהתעמלות ייצגה, בהבדלה בין היהודי הגלותי הלמדן לבין היהודי החדש, עובד האדמה הבריא והחסון. התפתחות רוחנית, כלומר צעיר בעל מודעות רעיונית, שפועל מתוך הבנה והנמקה פנימיים. ושני אלה – לקראת חיים חלוציים. כלומר, הנכונות והמוכנות של הצעירים, בגוף ובשכל, ליזום, לעשות ולבנות, כחלוצים לפני המחנה.

מהלך חינוכי זה, הוא המהלך הצופי: נכונות ומוכנות של היחיד למצוא לו תפקיד ולבצע את תפקידו, במסגרת החברה הבוגרת

שבתוכה הוא חי (פרק 2). לכן, נכון היה לקרוא להתארגנות החדשה הסתדרות הצופים, ומתאים לכנות את הטיולים באותו שלב כטיולים צופיים.

בשלב השלישי לא הסתפקו עוד המחנכים בכלליות של הטיול הצופי. אמנם יש בצופיות חינוך אזרחי, והיא מגבירה את הנכונות של בני הנוער לפעול במסגרת החברה, אבל באותן שנים עמדה בכל עוצמתה השאלה – איזה חברה? אידיאולוגיות שונות הציעו תשובות שונות לשאלה הזאת. בהתאם, המחנכים רצו למקד ביתר פירוט את החינוך של הצעירים.

כתוצאה מכך נוספו אל השיטוט והצופיות גם משמעויות רעיוניות לטיולים. "מהפך בחיי הנפש היהודית – זוהי מטרת השיטוט היהודי", אמרו זאת במפורש בתנועת בלאו־וייס (פרק 4), וכך מצאנו אצל השומר הצעיר, גורדוניה, הנוער העובד, המחנות העולים, בני עקיבא ובית"ר. בתכניות ההדרכה של כל התנועות האלה היה גרעין של צופיות ולצד זה חינוך למשהו נוסף, כל תנועה והתוספת שלה.

ההבדל בתכנית הטיול: אתרי הביקור והפעילות בהם
 ההבדל בין הטיולים: שוטטות, צופיות וטיול רעיוני, נעוץ בתכנית ההדרכה. טיול שוטטות אין בו תכנית של ממש, מלבד עצם ההליכה. מה שקורה בטיול קורה מתוך השהות המשותפת של הנערים בחוץ. טיול צופי הוא כזה שיש בו פעילות מתוכננת, כגון בישול עצמי או משחק שדה, אולם התכנון גמיש מאוד. ניתן לקיים פעילות צופית בכל טיול ובכל תחנה בדרך, ללא תלות של ממש במסלול ההליכה ובאתרים אשר בהם עוברים.

הטיול הרעיוני נבדל מטיולי השוטטות והצופיות בשני מרכיבים: בבחירה מכוונת של אתרי הביקור ובפעילות מתוכננת של המטיילים בעת הביקור באתר. ראינו זאת בטיול הנוער העובד (פרק 9) ובמיוחד בטיול בית"ר (פרק 11): האתרים שנבחרו לביקור קשורים לנפילתם של אנשי בית"ר, ותכנית ההדרכה הייתה לספר

את הדברים שהתרחשו בכל מקום ומקום. התכנית אינה גמישה משום שלכל מקום יש סיפור משלו.

ההבדל ניכר היטב בהשוואה בין שני הטיוולים למצדה המוזכרים בספר: הראשון משנת 1912 (פרק 3) היה מסע מאומץ שהאתגר בו היה עצם ההגעה למצדה. כך העיד אביעזר ילין: "אז היתה הדרך מסוכנת מאוד. זה היה ממש סכנת נפשות. ובאמצע הדרך [מעין גדי למצדה וחזרה] נאלצתי להורות למספר חברים לא להמשיך הלאה כי אין בכוחם". להשאיר מספר מטיילים לצד הדרך כי "אין בכוחם", זה דבר שלא יעלה על הדעת בטיולי תנועות הנוער כיום. הדבר מעיד כי העניין היה להגיע ולחזור. ההליכה המאומצת כמטרה בפני עצמה, ורק עבור מי שהיא מתאימה לו.

טיולי תנועות הנוער למצדה בשנת 1942 היו שונים בתכלית (פרק 14). הייתה להם תכנית הדרכה שתוכננה מראש לכל פרטיה. כפי שסופר, שמריה גוטמן הגה את התכנית והרכיב אותה. הוא אף ערך סמינר הכנה כדי לבחון את התכנית ולהעביר את עיקריה למדריכי התנועות. אתר הביקור המרכזי, מצדה, נבחר לא רק משום שהוא מקום מרוחק שההליכה אליו היא אתגר, אלא משום שהוא מייצג סיפור שגוטמן רצה להעביר למטיילים. נוסף לבחירת האתר, הולבשה על הביקור פעילות שמסריה נבחרו ותוכננו בקפידה: חציית המדבר, הטקס לפני העלייה למצדה והטקס על הפסגה, שכלל קריאה בפואמה "מסדה" והדלקת מדורות של אש. כל אלה היו המחזה של הפואמה, כך שבני הנוער המטיילים עברו באופן מוחשי את המהלך הרעיוני המתואר בפואמה.

בטיול בני עקיבא לטירת צבי (פרק 12) הדגמנו שלוש דרכים ששימשו להעברת הסיפור באמצעות המקום: כאשר המקום משמש לחיבור אירועים שהתרחשו בזמנים שונים באותו המקום: "וכגודי גדעון בשעתו, אף אנו שחננו לארץ ושתינו בדינו מהמים";

כאשר המקום מהווה יעד עלייה לרגל, לשם הקדשה והאדרה של האירועים שהתרחשו בו: "מעל ראש הפסגה פרשנו 'שלום' לעמק רחב הידיים שיד עמלים חרוצה הפכה אותו לעמק ברכה"; וכאשר המקום משמש כתפאורה להמחזה (דרמה) שבה המטיילים מדמינים את עצמם כאילו הם שותפים למעשה: "לעתים נדמה לנו, כי הננו איכרים הנחים אחרי יום עבודה קשה".

2. טיול קבוצה קטנה מול טיול תנועתי

כפועל יוצא מהשינוי בסוג הטיולים חל גם שינוי בהיקפם בתכנית התנועיתית. בתנועת הנוער בלאו-וייס (פרק 4) טיולי שוטטות היו עיקר הפעילות והם התקיימו בכל שבוע, בימי ראשון שבהם לא התקיימו לימודים. ככל שנוספו בתנועות מפגשים רעיוניים, כגון הרצאות, שיחות ודיונים, כך קטן מספר המפגשים שהוקצו לטיולים. ראינו שביזמן הפעילות של קבוצת השומר הצעיר בווינה (פרק 6) משובצים טיולים אחת לחודש לערך. הירידה במספר הטיולים התרחשה לא רק משום שלא היה זמן לטייל, אלא כיוון שהטיול הרעיוני מורכב יותר לתכנון ולביצוע מאשר טיול שוטטות. הטיול הרעיוני מחייב בחירה של אתרי ביקור, ולכן גם היכרות מקודמת איתם. הוא מצריך סידורי נסיעה אל האתרים, ומכאן גם תקציב, ועוד.

מתבררת כאן אבחנה בין טיולים קטנים לגדולים, הגם שהמונחים האלה אינם מדויקים מספיק את התופעה.

טיול קטן הוא טיול שמספר המשתתפים בו מצומצם, וכך גם מרחק ההליכה ומשך זמן הטיול. בדרך כלל זהו טיול של עשרה עד עשרים חניכים, שהולכים קילומטרים בודדים בטיול שנמשך כמה שעות. הטיולים הבולטים מסוג זה הם טיול קבוצת השומר הצעיר ביערות וינה (פרק 6) וטיול קבוצת עדת הצופים לבני ברק (פרק 13).

רמת הארגון של מדריך בודד וקבוצת חניכים היא נמוכה. הם יתקשו לגייס את הכסף הנדרש למימון הסעה ליעדים מרוחקים, יתקשו לאסוף ולסחוב איתם ציוד קבוצתי רב ואין להם הידע הדרוש על מנת לנווט בחבלי ארץ בלתי מוכרים. לפיכך הטיול יתקיים בדרך כלל ברדיוס שסביב מקום היישוב (או מקום המחנה, אם התנועה ארגנה זאת).

אין בטיול הקטן, בדרך כלל, אתרים נבחרים או מיוחדים, אלא הם מבקרים באתרים שקיימים במרחב היישוב. חורשת הפעילות של הצופים בגבול בני ברק, כדוגמה. הפעילות היא גמישה ומתאימה במידותיה למדריך עם קבוצתו: משחקי דרך או משחקי שדה, ארוחה משותפת מהמצרכים שכל אחד מהמטיילים הביא מהבית, ולכל היותר הבערת מדורה והכנת שתייה חמה או צליית תפוחי אדמה. כל שאר הדברים תלויים בהווי הנוצר מתוך קבוצת המטיילים, כגון שירה, נגינה, שיחות ומשחקים.

טיול גדול, להבדיל, נערך בדרך כלל ברמת התנועה. רמת הארגון מאפשרת נסיעה לאתרים מרוחקים, ניווט לאתרים מבודדים ומיוחדים וארגון ציוד קבוצתי. מכאן שניתן לבחור אתרים מסוימים לביקור וניתן לתכנן פעילות מיוחדת כגון הדרכה בידי אנשים בעלי ידע, בישול ארוחות מלאות, מאהלי לינה, טקסים רבי רושם וכדומה. מרכיב חשוב בטיולים אלה הוא עצם המפגש בין חניכי התנועה מקבוצות ומיישובים שונים. הטיול שיש בו מפגש בין קבוצות מעצים את חוויית התנועה עבור כל אחד ואחת מהחניכים, שכן הוא יוצר מטען של חוויות משותפות לכל החניכים. בעקבות הטיול הם לא רק מכירים בקיומם של אחרים, אלא מעתה יש להם זיכרונות משותפים. טיול המחנות העולים לחרמון (פרק 10) מהווה דוגמה טובה לכך.

החיסרון של הטיול הגדול, כפי שהודגם בטיולי מצדה (פרק 14), הוא במידת המעורבות הישירה של כל החניכים בעשייה. המטייל הבודד אינו שותף לבחירת מסלול הטיול, לניווט, לבחירת תכנית

ההדרכה, לקביעת לוח הזמנים, לארגון הציוד ולסחיבתו וכדומה. כל אלה נעשים על ידי הגוף שמארגן את הטיול. בנוסף, הטיול הגדול אינו גמיש ותכניתו אינה משתנה בהתאם לרצון ולעניין של המטיילים. עכשיו נחים ועכשיו הולכים, אלה הנחיות שמגיעות "מגבוה" ולא מתוך ההווי הפנימי של המטיילים.

3. מה כולל הטיול?

טיול, כפי שהוגדר בפרק 8, הוא ביסודו תנועה של המטיילים במרחב. בדרך כלל במרחבי הטבע, ולעתים תוך מעבר או ביקור ביישובים ובשטחים שעובדו בידי האדם. הפעולות שכלולות בטיולי תנועות הנוער מתוארות להלן, ומוזכרות (במושגים המודגשים) בתרשים המובא בהמשך.

הפעולה המרכזית בטיול היא הליכה. לעתים הליכה ספורטיבית מאומצת למרחקים ארוכים, לעתים הליכה בסך, כלומר במבנה קבוצה מסודר של טורים ושורות, ולעתים הליכה נינוחה. לצד ההליכה מצאנו גם נסיעה במשאיות ובאוטובוסים, נסיעה בעגלות רתומות לבהמות, שייט ורכיבה על גבי בהמות המשא שהתלוו לטיול.

חלק מקטעי ההליכה מהווים אתגר מיוחד, כמו הטיפוס אל פסגות הרים. הדבר מודגש היטב בטיול לחרמון (פרק 10) ובטיול אל "ההר העברי" (פרק 11). המאמץ המיוחד שבטיפוס וההישג שבהגעה אל הפסגה נחרתים בזיכרונם של המטיילים. אלה הם מהלכים המייצגים הצלחה, התגברות וניצחון. בדומה לטיפוס מצאנו גם חצייה של מרחב מאתגר, כגון חציית המדבר או חצייה של ערוץ נחל עמוק ומצוקי. בהקשר זה הזכרנו (פרק 10) את ההסתכנות כמרכיב בהווי הטיולים. המטיילים מחפשים את האתגר שבמעבר בדרך קשה ומסוכנת, ואף מוסיפים עליה מגבלות שיעצימו את הסיכון: למשל, ירידה במדרון תלול מבלי להיעזר בידים.

אל ההתקדמות במסלול הטיול מתלוות פעולות של התמצאות וניווט במרחב. במקרים אחדים נעזרו המטיילים במורה דרך, במשמעות הישירה של אדם שמכיר את הדרך ומוביל את הקבוצה (ולא במשמעות הדרכה של הטיול).

לצד ההליכה וההווי הנוצר במהלכה משולבות בטיול תחנות עצירה. אלה יכולות להיות ב"סתם מקום" לצורך מנוחה והתרעננות, או באתרים שראויים לביקור ולהתייחסות מיוחדת. הפעילות בתחנות העצירה היא מגוונת: מנוחה, צפייה בנוף, התבוננות חוקרת בטבע, שיחה, תפילה, שירה, נגינה, אכילה, משחק, רחצה במקווה מים, שמיעת הסבר על המקום או מפגש עם מישהו מאנשי המקום בו מבקרים. בתחנות שבהן יש עצירה ממושכת יותר, כגון באתר יעד הטיול, נוספות פעולות שדאות ומחנאות כגון הבערת מדורה, בישול מזון או בניית אוהל.

בחלק מהמקרים משמש הטיול כטקס, כאשר ההליכה ותחנות העצירה מקושרות לרעיון תוכן אחד. כך למשל הטיול אל בתי הכנסת העתיקים באזור צפת (פרק 9). המסגרת הכוללת של התוכן בטיול מקבלת ביטוי היא בכך שהטיול משחזר, ממחיז או בונה את הרעיון בהכרה של המטיילים. כך הטיול שבו המטיילים הרגישו שהם חלוצים בעמק יזרעאל (פרק 12) או הטיולים למצדה שתוכננו כהמחזה של הפואמה של למדן (פרק 14).

ולבסוף, הטיול כולל את עצם המפגש החברתי של קבוצת המטיילים. לעתים זו קבוצה שכל חבריה מכירים זה את זה משגרת הפעילות בתנועה, ולעתים מדובר במפגש של בני נוער מקבוצות שונות ומיישובים שונים. כפועל יוצא של הטיול בקבוצה יש במקרים רבים חלוקה של תפקידים בין המטיילים. כל מטייל מקבל על עצמו, ביוזמתו שלו או תחת הנחיות מארגן הטיול, לבצע תפקיד מוגדר במסגרת הטיול.

4. מה קורה למטיילים בטיול?

בהמשך לשאלת תכניתו ותוכנו של הטיול, מצאנו מידע רב הנוגע למה שהמטיילים חוו לנוכח השתתפותם בטיולים. חוויות הנוער המרכזיות מוזכרות גם בתרשים שבהמשך.

מטיילים רבים חווים תחושת שחרור במהלך הטיול. שחרור מהחברה הבוגרת וממנהגיה, שחרור מסביבת המגורים העירונית, שחרור מדרישות הבית ובית הספר, שחרור משגרת העבודה או שחרור משגרת הפעילות בתנועה. מתוך השחרור נובעות חוויות כגון פורקן, פנאי, חוסר דאגה, כיף ותחושת חיות. בהקשר זה הזכרנו את דמות "הנווד", איש ישר החי חיים פשוטים, טבעיים וחסרי דאגות, ששימש מודל לבני הנוער בגרמניה (פרק 1).

אל מול השאיפה לפורקן בטיול ניצבות חוויות שכרוכות במאמץ פיזי. בכלל זה חיזוק הגוף, בריאות, חוסן, התמודדות עם אתגרי הדרך ועם המאמץ הפיזי והפסיכולוגי הנדרש. חוויות אלו נקשרות לתכונות כגון הרפתקנות, גבורה ואומץ, וכן: סדר ומשמעת.

לצד שני אלה (הפנאי והמאמץ) מזכירים המטיילים חוויות רגשיות אחרות, בהן: תחושת התמצאות במרחב, שהיא בעצם תחושת שליטה, ההיפך מחוסר אונים. לצידה תחושת שייכות לקבוצה החברתית, שהיא תחושת ערך אישי, לנוכח התפקיד של המטייל בקבוצה ויכולתו לתפקד ולהביא את עצמו לידי ביטוי. עוד בקבוצה זאת נמצא חוויה מיתית, נשגבת, לנוכח הנוף היפה, הבריאה ועוצמתה, ובכלל זה חוויה דתית של קרבה לבורא, לאלוהים. הזכרנו גם את ההליכה המאומצת והמונוטונית, כאילו במצב טראנס המביא לשחרור מוחלט של המחשבות.

קבוצה אחרת של חוויות מתקיימת ברמה השכלית. בכלל זה היכרות כללית עם מראה הנוף וכן רכישת ידע על אודות המקומות בהם

טיולי תנועות הנוער:
תרשים מסכם של הפעולות, החוויות ולקחי הטיולים.

מבקרים: מידע על העבר וההווה של המקום, מידע על הגיאוגרפיה של המקום, והיכרות עם צמחים ובעלי חיים.

הרגשי והשכלי "נפגשים" במקרים בהם המטיילים מדמיינים את העבר בתמונת ההווה. אזכרנו כמה מקרים בהם המטיילים "ראו" במהלך הטיול תמונות מתקופת התנ"ך: "ראינו לפנינו דמות שהנה צצה מלפני אלפים שנה" (פרק 3). לעתים יש אף יצירה של תמונות מהעתיד על רקע תפאורת המקום בהווה: "אנחנו חלוצים ההולכים לכבוש מקום יישוב ולהפרות את הארץ השוממה" (פרק 12) או "דמינו לצבא החוזר מחזית קשה" (פרק 9). את זה כותבים בני נוער צעירים שמדמיינים את עתידם כחלוצים או כלוחמים.

ברמה הגבוהה ביותר נמצא מקרים בהם המטיילים "רואים" רעיון מופשט. לא תמונה מהעבר או מהעתיד, אלא חווים את הרעיון הגלום בטיול. כך למשל יום תל חי, הנתפס בעיני המטיילת (פרק 9) כ"יום קדוש של כיבוש הארץ", ואחרי הטיול היא מעידה: "אני הרגשתי שאני חיה את זה". את מה היא חיה? את הרעיון של כיבוש הארץ.

5. מהו לקח הטיול?

החוויות שעוברים המטיילים מניבות אצלם משמעות או לקח כלשהו מהטיול. לעתים זוהי מטרה חינוכית שהוגדרה מראש על ידי מתכנני הטיול, ולעתים מדובר בתובנה שהתעוררה אצל המטיילים עצמם.

במבחינה זאת הטיול, ברומה לעלייה לרגל, מהווה מהלך של יציאה משגרת החיים אל מרחב המייצג רעיון (נשגב) שנמצא מחוץ לשגרה. המפגש עם הרעיון בטיול מעניק למטיילים כוחות

מחודשים לחזור אל השגרה.¹ יש לכך דוגמאות רבות בטיולים שנסקרו בספר. למשל טיולי הנוער הגרמני (פרק 1) שביקשו לצאת מתרבות העיר הבורגנית והקפדנית אל מרחב אשר בו הרגישו משוחררים מכל עול. ראינו שבסופו של דבר הם חזרו והתמסדו אל אורחות החיים של הוריהם, כלומר הטיול לא היה בכחינת מרד ויצירה חדשה אלא להיפך – מהלך של חופש, שמעניק את הכוחות לחזור הביתה. כך גם בטיול גורדוניה (פרק 8), שם סיפר המטייל שהטיול היה בכחינת שבירת שגרה ונועד "להפיח רוחנו אחרי עבודה רוחנית חינוכית בכל ערב וערב". וכך גם טיול הנוער העובד (פרק 9), שנתפס כחופשה מרעננת בשגרת "חזית העבודה, שהתדפקה עם בוקר המחרת".

את לקחי הטיול מיינו על פי הפירוט הבא (וראו גם בתרשים המסכם):

היחיד והקבוצה

המשמעות הקבוצתית שהמטיילים מזכירים ניכרת במעבר מקבוצה לחבורה, ומחבורה לאחוה. כלומר, קיבוץ של כמה בני נוער הולך ונרקם לידי "גוף" אחד, שההזדהות בין חבריו עמוקה. במונחים של היום נקרא לזה גיבוש הקבוצה: "כך בהשראת הביחד נוצרה ידידות אמת בינינו" (פרק 4).

האחוה נוצרת בשני מהלכים מרכזיים: ראשית, חלוקת התפקידים בקבוצה. בין שהיא מתוכננת מראש כפי שראינו בטיול למצדה (פרק 14) – מי שאחראי על המזון ומי שאחראי על הביטחון וכדומה – ובין שהיא נוצרת באופן טבעי כשכל אחד עושה משהו אחר, כפי שהודגם בטיול לבני ברק (פרק 13) – חלוקת התפקידים יוצרת מידה של קשר מחייב בין המטיילים: האחד לא יכול בלי

1 גיל גרטל, דרך הטבע – הפדגוגיה הטבעית והטיול החינוכי, ספרית הפועלים, 2010. עמוד 207.

התרומה של האחרים, והקבוצה לא יכולה בלי התרומה של כל יחיד. המהלך השני, שהוזכר רבות, הוא צבירת החוויות המשותפות. האחוה נרקמת כי יש לחברי הקבוצה סיפור משותף, אשר יישאר בזיכרונם לעתיד.

היחיד והקבוצה מגיעים לידי הזדהות מוחלטת כאשר המטייל מתאר את הטיול בגוף ראשון רבים במקום ביחיד. למשל, זה לא היחיד שנהנה מהטיול אלא: "בין הרים ובין יערות שרנו את שירנו, בין הרים ובין יערות חיינו את חיינו. הטיול היה לנו לצורת החיים בקבוצה" (פרק 6).

המשמעות הקבוצתית היא בעלת חשיבות גם בהקשר התנועתי. לפחות ברמת הטיול הצופי, התכנית החינוכית גורמת ליחיד למצוא לו מקום ולהביע את עצמו בתוך הקבוצה הקטנה. הרעיון הצופי הוא שמתוך הנכונות של היחיד לפעול במסגרת הקבוצה הקטנה הוא ילמד ויתגלגל לפעול (בעתיד) במסגרת החברה הבוגרת. כך למשל זה מקבל ביטוי כשנכתב: "הצופים שמשו דוגמה יפה בעבודתם המסורה, בסדר, בדיוקנות ובמשמעת גם ליתר התלמידים המטיילים" (פרק 7). כלומר, התנועה קיבלה ביטוי בנכונות של חברה להתנדב ולפעול.

היחיד ותנועת הנוער

הטיול מעצים את תנועת הנוער ואת המחויבות של היחיד כלפי התנועה בכמה דרכים. ראשית, כפי שכבר הוזכר, עצם המפגש של חניכי התנועה מקבוצות ומיישובים שונים. החניך הבודד אינו מטייל יחיד, אלא הוא חלק מתנועה גדולה ומרשימה. כתוצאה מכך ההישג בטיול אינו אישי אלא מיוחס לתנועה כולה. "והמחנות העולים – עולים", כתב המטייל על תנועתו בעת העלייה בהר (פרק 10).

קרוב לכך הוא הביטוי המוחשי שמקבלת התנועה במהלך הטיול. שיירת האוטובוסים או שיירת ההולכים הם דברים שנראים

בנוף. ביטוי יפה להמחשת התנועה מצאנו בביקור בטירת צבי (פרק 12): "בהיותנו בטירה הרגשנו שהטירה היא ביתנו, בית התנועה". במילים אחרות: היעד של הטויל הוא התנועה.

הטויל מחזק את הגאווה התנועתית, במקרים בהם מבקרים המטיילים במקומות המייצגים זאת. בדומה לחניכי בני עקיבא שגאים לבקר בקיבוץ שייסדו בוגרי התנועה, כך חניכי בית"ר (פרק 11) גאים לבקר בזכרון יעקב ולהיווכח בתרומת בוגרי תנועתם להגנת המקום: "ורגש גאוותנו עולה מקרבנו על אשר [החלל] הראשון הזה אחינו – בית"רי היה".

ביטוי נוסף ללקח ברמת תנועת הנוער הוא כאשר המטייל מפק לקח מעשי לחיי התנועה שבה הוא חבר ובמסגרתה נערך הטויל. הדברים בולטים מאוד בטיולי מצדה. למרות שתכנית הטויל הייתה עמוסה במסרים אידיאולוגיים מורכבים, הלקח של כמה מהטיילים היה לחלוטין ברמה התנועתית: "העליה למצדה היא עלית הנשמה, שממנה צריכה לבוא עליה בחיי תנועתנו", הבין אחד, ומטייל אחר אף הרחיב: "תנועתנו חייבת לערוך עתה מחדש את חייה. לא עת לימודים עתה, לא עת שעשועים. כל חבר תנועה – מדריך". לקח הטויל הוא שיש לקחת אחריות בתפקידים במסגרת התנועה.

היחיד והאידיאולוגיה של התנועה

הדברים שהוזכרו עד כה – הפעילות הכלולה בטויל התנועתי, החוויה האישית של המטייל, ואפילו החוויה הקבוצתית ולקיחת האחריות התנועתית – כל אלה הם רק המסד למשמעות האידיאולוגית של תנועת הנוער. תנועות הנוער הן תנועות מחנכות בהגדרתן, ובמידה רבה ניתן לומר שכל מה שהוזכר עד כה הם רק האמצעים המשמשים לטובת החינוך האידיאולוגי.

האידיאולוגיה התנועתית מופיעה, ראשית לכול, בכך שהיא מהווה

רכיב בתכנית הטיול. זה יכול להיות באופן מתוכנן, כאשר שולבו בטיול שיחות או טקסים, וזה יכול להופיע מתוך השיחה הטבעית הנוצרת בין בני הנוער: "נוכחתי שחלק גדול מהם רוצים לעלות ארצה ולעזור לבנין העם והארץ" כתב חניך גורדוניה כלקח מהטיול (פרק 8).

בכל תנועה, תהא האידיאולוגיה שלה אשר תהא, הפנייה היא אל הנוער. כלומר – עצם העיסוק של נערים באידיאולוגיה הוא מנקודת מבטם: התפקיד של הנוער. זה מקבל ביטוי למשל בהגדרת היעד: "יפתח נא אפוא הנוער שלנו מודעות לזיקותיו תוך כדי שיטוט" (פרק 4), ובמסקנה: "כל נטל האחריות הוטל עתה על שכם מעט הנוער החלוצי בארץ" (פרק 14).

בראשית התקופה הנסקרת בספר התמודדו ראשוני תנועות הנוער בשאלת זהותם היהודית. הטיול היה כלי ביטוי (או מימוש) של הזהות היהודית החדשה שהצעירים ביקשו לברוא: "שיטוט חדש זה הוא סמל היהדות החדשה, זאת אשר לה חיוניות ושמחת חיים" (פרק 4). וביתר פירוט: "הסקויט היהודי הוא מפותח בגופו וברוחו, עומד ברשות עצמו. הוא חופשי, אוהב את כל הבריות ונכון בכל רגע ורגע להקריב את עצמו על מזבח אהבת עמו" (פרק 6). נשים לב שכתוב "עמו" ולא "מולדתו" למשל. הם האמינו שאם החניך ילמד "לאהוב את הטבע ואת היער" הוא בסופו של דבר יאהב "בראש ובראשונה – את ארץ ישראל" (פרק 6).

בשנים המאוחרות יותר של התקופה הנסקרת בספר חל מעבר מעיסוק בזהות היהודית לעיסוק בזהות הציונית. הלקח הציוני של המטיילים מקבל ביטוי בכמה מהטיולים: "זו – המולדת. כאן היופי שלי, שלנו!" מסיק הנער העובד מסקנה מהטיול (פרק 9), ומיד מתרגם זאת לעולמו שלו: "מולדת זו טוב לעבוד, טוב לבנות".

חניך בית"ר (פרק 11) שואל: "התבינו לרגש עברי הצועד איתן על פסגת הר במולדתו?" ובכך מעיד שבמהלך הטיוול הוא הרגיש עצמו עברי איתן במולדת, דבר שהקנה לו את הכוח "להמשיך במסע".

עוד הזכרנו בהקשר הלאומי את ההגדרה של הטריטוריה הלאומית: "טיולינו הם אהבה, אהבה לארץ [...] אנו אוהבים את השרון והכרמל – וגם את המדבר אהבנו [...] ואנחנו כבשנו אותם ויהיו שלנו, ונקדש אותם לנו בכרית עולם" (פרק 14).

6. טיולי תנועות הנוער

התרשים המסכם מאפשר לנו להציע הגדרה לטיולי תנועות הנוער:

אלה הם טיולים, שלנוכח הפעולות הכלולות בהם, בני נוער חווים חוויות מתוך עולמם, עולם תרבות הנועורים, ומגיעים למסקנות ולקחים מתוך עולמה של תנועת הנוער שבה הם חברים.

או בניסוח מקוצר יותר: נוער שחווה משמעות תנועתית לנוכח תנועה במרחב.

בעת התגבשות תנועת המשוטטים בלאור-וויס, היו מי שטענו נגדה שאין די בטיולים, ויש לחנך את הנוער לצינונות בדרך ישירה: "השוטטות אינה מולידה דבר מתוך עצמה" (פרק 4). אם נביט במעגל המושגים שבתרשים המסכם עם כיוון השעון, נראה כי הטיולים מתחילים בהליכה, ממשיכים בשלל פעולות וחוויות, ומסתיימים באידיאולוגיה של התנועה. רצף זה אינו פרי דמיון אלא מבוסס על הדברים שנמצאו בסקירת הטיולים. כל עוד כך הדבר, הרי נוכל לטעון שהשוטטות היא אכן מהלך חינוכי, וטיולי תנועות הנוער אכן מניבים לקח משמעותי לבני הנוער באשר לתפקידם החברתי.

7. החופש להמציא את טיול תנועת הנוער מחדש

תרשים המושגים המסכם את המחקר מבטא עניין נוסף, והוא המגוון. סקרנו כמה עשרות טיולים, וכל טיול התברר כעולם בפני עצמו. כל הטיולים הם טיולי תנועות נוער, אולם הם נבדלים במשתנים המרכזיים אותם: הפעולות המשולבות בטיולים, החוויות שחווים הנערים והלקחים שהם מפיקים בעקבות הטיול.

עניין זה לעצמו הוא רכיב חשוב בהגדרת תנועות הנוער: העצמאות של הנערים להצטרף לפעילות בתנועות, ולהתאים את הפעילות לצורכיהם בהתאם לנושאים שעל סדר יומם. ראינו דוגמאות רבות לכך שהפעילות בטיול, החוויות והלקחים תואמים את גיל המטיילים, את התקופה ואת האידיאולוגיה של התנועה. לכאורה כל הטיולים הם מהלכים פשוטים של הליכה במרחב, אולם על בסיס תבנית זאת ניתן להגיע לחוויות רבות ושונות ולמשמעויות מגוונות.

הדבר הזה מתאפשר בזכות הגמישות הארגונית של תנועות הנוער: יכולתן לסייע לקבוצות ולסניפים לארגן ולבצע טיולים שונים – קרובים ורחוקים, קצרים וממושכים, בהליכה או בנסיעה, צופיים או רעיוניים וכדומה.

אם יש שורה תחתונה לספר הרי היא זאת: על בני הנוער חברי התנועות להמשיך לטייל, ולהמציא את טיוליהם מחדש שוב ושוב. לגוון בפעולות ולגוון בחוויות, והדברים בוודאי יקבלו ביטוי גם במגוון הלקחים שהטיול יניב. הקריאה למבוגרים המנהלים את התנועות היא לאפשר זאת – להימנע מקשיחות ארגונית, כביכול יש רק טיול אחד אפשרי, ולאפשר לבני הנוער בתנועה להמציא את טיוליהם מחדש.

מקורות

1. ארכיונים

- אוצר תמונות הפלמ"ח.
- ארכיון המכבי.
- ארכיון השומר הצעיר, יד יערי.
- ארכיון טירת צבי.
- ארכיון יד טבנקין.
- ארכיון לבון.
- ארכיון מכון ז'בוטינסקי.
- ארכיון ציוני מרכזי.
- הארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה.

2. פרסומי תנועות נוער

- במבחן, עלון המחנות העולים, שנת 1942.
- במחנה על ראש מצדה, חוברת בהוצאת הנוער העובד, 1950.
- במעלה, עלון הנוער העובד, שנים 1926-1942.
- זרעים, עלון בני עקיבא, שנת 1936.
- כי עלינו למצדה, חוברת בהוצאת השומר הצעיר, 1942.
- Blau-Weiss Blätter, עלון בלאו-וייס, באתר אינטרנט אוניברסיטת גטה בפרנקפורט.

3. ספרים ומאמרים

- אבו שגית, "יחס היהדות להתבוננות בטבע", טללי אורות, גיליון י', 2002.
- אבן נעם, **אזרחים חללים**, יחס השלטון והחברה לאזרחים חללי פעולות איבה וטרור, עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, 2007.
- אבן נעם, **המסע אל ההגשמה החדשה בתנועות הנוער**, הוצאת מת"ן, 2014.
- אדלר מכס, **אנשי המחרת**, ורשה, 1931.
- אלון חמדה, **היה נכון**, הוצאת עם הספר, 1976.
- אלון עזריה, **שבילים במדבר**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1969.
- אליאש יחיאל, **מעשה הבא בחזון**, הוצאת אליצור, 1983.
- אפשטיין יורם, "מסע אילת מטולה – המחקר שהביא את הקץ על משמעת המים", **הרפואה הצבאית** (כתב עת), כרך 8, חוברת 1, דצמבר 2011. עמודים 65-69.
- אפשטיין יצחק, "השיטה הטבעית מהי", בתוך: אפשטיין יצחק, **מחקרים**, הוצאת קהלת, 1947. עמודים 3-18.
- באדן פאול רוברט, **תרגום הלל ברזל, צופיות לבני הנעורים**, הוצאת ההסתדרות הציונית, 1963.
- בילו יורם, "עליה לרגל כתופעה עולמית", **מסע אחר**, גיליון 20, 1991. עמודים 20-34.
- בן דוד בנימין (עורך), **חי יששכרוב יששכר**, הוצאת המשפחה, 2009.
- בן יהודה ברוך, **סיפורה של הגמנסיה הרצלית**, הוצאת הגימנסיה, 1970.
- בן יוסף טימי, **ידיעת הארץ כתחום חינוכי בתרבות הציונית**, עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2003.
- בן ירוחם חיים, **ספר בית"ר – קורות ומקורות**, הוועד להוצאת ספר בית"ר, 1969.

- בן שחר פנחס, בתי יפו תל אביב מספרים, ההוצאה לאור משרד הביטחון, 1990.
- בן תור אמנון, בחזרה למצדה, יד יצחק בן צבי, 2009.
- בנבנישתי דוד, משאלוניקי לירושלים ספר שני. הוצאת ועד ערת הספרדים, 1984.
- ברכיהו מרדכי, צבי נשרי – תולדות חייו, הוצאת ארגון מורי התעמלות, 1954.
- גוטלהף יהודה, כהן אברהם (עורכים), ספר השומרים, הוצאת הסתדרות השומר הצעיר, ורשה, 1934.
- גוטמן שמריה, "על טיולי תנועת הנוער למצדה", בתוך: מצדה כערך חינוכי, יום עיון בהנחיית זאב זיון, הוצאת יד טבנקין, 1986. עמודים 27-31.
- גורביץ זלי, ארן גדעון, "על המקום – אנתרופולוגיה ישראלית", אלפיים, קובץ 4, 1991. עמודים 9-44.
- גלעדי דוד, כאבנים בחומה, הוצאת משרד הביטחון, 1991.
- גרטל גיל, דרך הטבע – הפדגוגיה הטבעית והטיול החינוכי, ספרית הפועלים, 2010.
- גרינבוים יוסק'ה, ישראלי עודד, "רימונים בעין גדי", ארץ וטבע, גיליון 98, אוגוסט 2005.
- הורוביץ דוד, האתמול שלי, הוצאת שוקן, 1970.
- הינה הינריך, תרגום ד. שמעונוביץ, הנסיעה בהרי הרץ, הוצאת שטיבל, ורשה, 1920.
- הרמתי מוניה, במעלה נעורים, הוצאת עם עובד, 1974.
- הררי יובל נח, קיצור תולדות האנושות, הוצאת דביר, 2011.
- ויינר חנה, נוער תוסס בעדה שאננה, הוצאת יד טבנקין, 1996.
- וילנאי זאב, ואהבת לארצך כמוך, הוצאת כרטא, 1975.
- וילנאי זאב, מדריך ארץ ישראל, הוצאת תור, 1945.
- זכאי אביהו, "מסדה – ספר דור ויצירה אישית מושלמת אחת", בתוך: אביהו זכאי ואחרים (עורכים), שדמות ורוח, הוצאת כרמל, 2015. עמודים 130-155.

חסקין גילי, מיתוס מצדה – צמיחתו וקמילתו, פורסם באתר האינטרנט gilihaskin.com.

חריף חגי, ציונות של שרירים, יד יצחק בן צבי, 2011. טהון רפי, הלכנו לחרמון והגענו לדמשק, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1979.

טהון רפי, הקפנו את ים המלח ברגל, הקיבוץ המאוחד, 1978. ילין אביעזר, "הנגבה", בתוך: המכבי – ירחון לענייני החינוך הגופני, כרך ה' תר"צ, גיליונות ו'–ז'. ילין דוד, "נסים בכר", הדואר, שנה ז', גיליון 7, תרפ"ח, עמוד 103; גיליון 8, עמוד 119.

יקותיאלי יוסף, מגולה לגאולה. באתר האינטרנט של פרויקט בן יהודה.

ישראלי עודד, "מרדכי פולציק – חניך השומר הצעיר נהרג באסון התפוצצות ליד ים-המלח", פורסם באתר האינטרנט מצבות מדברות israelitombstones.blogspot.co.il.

כהן דוד, ביתי בין נערים, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1976. כהנא ראובן, נעורים והקוד הבלתי פורמלי, הוצאת ביאליק, 2007.

כפכפי יצחק, שנות המחנות העולים – עשור ראשון, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1975.

לב יצחק (עורך), ספר בני עקיבא, הוצאת בני עקיבא, 1958. לובוצקי ב. (עורך), דרך חייו של ציוני לוחם, הוצאת אחיאסף. לוי דרור, רוזנצויג ישראל (עורכים), ספר השומר הצעיר, ספרית הפועלים, 1956.

לנדוי בצלאל, "טבע ואמונה בחסידות", מחניים, גיליון ס"ה, 1962. מיוחס יוסף, צופיות שיטת חינוך לנוער, הוצאת שעלים, תשי"ז. מינץ מתתיהו, חבלי נעורים התנועה השומרית 1911–1921, הוצאת הספרייה הציונית, 1995.

מישורי אלכסנדר, "לקורותיו של דגל מדינת ישראל", קתדרה, גיליון 62, 1991. עמודים 155–171.

- מרגלית אלקנה, תנועת הנוער גורדוניה – רעיון ואורח חיים, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1986.
- מרגלית יעקב, גורדוניה בפולין, הוצאת ארכיון גורדוניה בחולדה, 1980.
- נאור מרדכי, ספר האורחים של חצר תל חי 1924-1928. פורסם באתר האינטרנט naormor.co.il.
- נבון אבי, "הדרכים במדבר הכירוך – האמנם? ראשיתם של טיולי היישוב העברי במדבר יהודה", מלח הארץ, גיליון 5, 2011. עמודים 73-92.
- נשרי צבי, "החנוך הגופני בגמנסיה", בתוך: ברוך בן יהודה (עורך), סיפורה של הגמנסיה הרצליה, הוצאת הגימנסיה, 1970.
- נשרי צבי, "מתוך יומן ראש קבוצה", הצופה, שנה ב', אדר א' תרצ"ח, פברואר 1938. עמודים 4-5.
- נשרי צבי, "תקופת בראשית של הצופיות העברית בארץ ישראל", הצופה, שנה ב', אדר א' תרצ"ח, פברואר מרץ 1938. עמודים 4-5.
- סטרנר צבי, "ראשיתה של הסתדרות השומר", בתוך: ספר השומר הצעיר, הוצאת ספרית הפועלים, 1956. עמוד 28.
- פרס יהושע, "עין גדי ומצדה", בתוך: פיכמן יעקב (עורך), ספר הארץ, אנתולוגיה של ארץ ישראל, הוצאת דביר, 1927.
- קאופמן חיים, הסתדרות מכבי כביטוי של אגודת מתעמלים יהודית, 2011. פורסם באתר האינטרנט של המכללה האקדמית בווינגייט.
- קאליש ראובן, שטיין אריה, בלאו־וייס אוסטריה, תנועת הנוער הציונית הראשונה באירופה, חוברת ללא הוצאה ותאריך.
- קלורי משה, בין זרע לקציר – מבחר כתבים, הוצאת עם עובד, 1949.
- קניסטון קנת', "הנעורים כשלב בחיים", בתוך: תמר רפפורט (עורכת), בין שני עולמות – המעמד החברתי של נעורים, האוניברסיטה העברית, 1986. עמודים 73-84.

רם חנה, היישוב היהודי ביפו בעת החדשה, הוצאת כרמל, 1996.

שוהם ידידיה, יומן נעורים, הוצאת גבעת חביבה, 1987.
שומרונני אליהו, אליק – אפיקי חיים, הוצאת איחוד הקבוצות והקיבוצים, 1957.

שורר יעקב, "פנחס כהן מייסד אגודת המשוטטים", בתוך: גבריאלי ברקאי ואלי שילר (עורכים), נופי ארץ ישראל, ספר עזריה אלון, הוצאת אריאל, 2000. עמודים 171-177.

שטיין-אשכנזי אסתר, בית"ר בארץ ישראל 1925-1947, הוצאת מכון ז'בוטינסקי, 1998.
שצקר חיים, נוער יהודי בגרמניה, מרכז זלמן שזר, 1998.

Adriaansen Robbert-Jan, *The Rhythm of Eternity: The German Youth Movement and the Experience of the Past*. Berghahn Books, 2015.

Baden Powell Robert, *Scouting For Boys*, no date.

Be Prepared, an Interview with Baden-Powell by the "Listener" Magazine in 1937. In Pinetree web site.

Ben-Yehuda Nachman, *The Masada Myth*, Univ. Wisconsin Press, 1995.

Catherall Arthur, *The Young Baden-Powell*, Clarke Irwin 1961. pp. 11-16.

Heine Heinrich, *Die Harzreise*, English version. In Project Gutenberg web site.

Laqueur Walter, *Young Germany: A History of the German Youth Movement*, New Brunswick, 1984.

Mageras Anna, *Nesting the Nation — Youthful Conceptions of Nature, Culture, and Modernity in Wilhelmine Germany*. Thesis submitted to the faculty of Wesleyan University, 2010.

Reichenbach Maria, Cohen Robert (ed.), *Hans Reichenbach — Selected Writings 1909–1953: Volume One*, D.R Publishing, 1978.

Sica Mario (ed.), *Playing the Game*, A Baden-Powell Compendium, Macmillan, 2007.

Thacrer Christopher, *The Wildness Pleases*, Croom Helm, London, 1983.

Williams John Alexander, *Turning to Nature in Germany*, Stanford University Press, 2007.

מחקרי מועצת תנועות הנוער

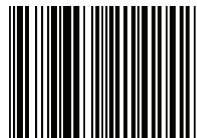
מועצת תנועות הנוער הינה ארגון משותף לתנועות הנוער בישראל. המועצה מהווה מקום מפגש לראשי התנועות מכל גווני הקשת הפוליטית, העוסקים בבעיות אקטואליות, בנושאי חינוך, במעורבות הנוער בתהליכים חברתיים, בפעילות ציבורית ובבעיות השעה של החברה הישראלית. כל זאת מתוך זיקה לתנועה הציונית ולמגילת העצמאות. כמו כן מהווה המועצה גוף מתאם בין התנועות השונות בפרויקטים משותפים ומול משרדי ממשלה, בתיאום טיולים ארציים, מחנות קיץ, בטיחות, בריאות וביטחון.

בספר זה מובאים סקירה וניתוח של ראשית הטיולים בתנועות הנוער. תנועות הנוער התפתחו מתוך קבוצות של נוער מטייל. אל הטיולים נוספה פעילות רעיונית וכך התפלגו התנועות, כל תנועה והאידיאולוגיה שלה. במהלך הטיול משתתפיו חיים את תרבות הנוער, ומפיקים לקחים ברובד הרעיוני של התנועה.

ד"ר גיל גרטל, חוקר בתחום חינוך ותכנון הלימודים, הוא מנהל שותף בחברת הצוות הדידקטי בע"מ. ספרו: "דרך הטבע - הפרגויה הטבעית והטיול החינוכי" (2010) יצא בהוצאת ספרית הפועלים, וספרו: "בית או ספר, חינוך ממלכתי כנגד חינוך ההורים" (2015) יצא בהוצאת הצוות הדידקטי.

מחיר מומלץ: 70 ש"ח
ISBN 978-965-92142-4-2

9 789659 214242
כסלו תשע"ז דצמבר 2016